

ISSN № 1728-9572

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ,
ФІЛОСОФІЯ,
ПРИРОДНИЧІ НАУКИ,
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І МОВОЗНАВСТВО
НАШІ ЗУСТРІЧІ, ІНТЕРВ'Ю

Т. 48

Донецьк-Маріуполь
2021

Засновано в 2001 р.

Д-67 Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 48. – Донецьк-Маріуполь, 2021. – 220с. – (Серія. ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПРИРОДНИЧІ НАУКИ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І МОВОЗНАВСТВО НАШІ ЗУСТРІЧІ, ІНТЕРВ'Ю).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2021
© Український культурологічний центр, 2021
© Автори текстів

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Анатолій Авраменко
ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАЗВ КУРЕНІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ5

Володимир Сергійчук
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДРАХУНКУ ВТРАТ
ВІД ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932 – 1933 РОКІВ.....22

Віталій Аблицов
МАНЛИВИЙ СВІТ БЛУКАЮЧИХ ЗІРОК.....44

Любов Твердовська
КІНБУРНЬКИЙ СОЛЯНИЙ ПРОМИСЕЛ,
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ63

ФІЛОСОФІЯ

Ігор Пасько
СПІР ПРО УНІВЕРСАЛІЇ ТА ЙОГО
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ.....80

Костянтин Родигін, Михайло Родигін
ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ І СОЛІ «РУКИ ФІЛОСОФІВ».....88

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І МОВОЗНАВСТВО

Тетяна Єщенко
ТЕКСТОВІ КАТЕГОРІЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТА
ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ У ПОЕЗІЇ.....109

Ганна Онкович ВЕБІНАР ЯК ПУБЛІЧНИЙ ВИСТУП ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ.....	117
---	-----

Тетяна Єщенко СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ	134
---	-----

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Володимир Білецький, Геннадій Гайко РОЗВИТОК ПРОЕКТУ «ГІРНИЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ».....	141
--	-----

Йосип Опейда ХІМІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. ЧИ ПОТРІБНА? ЯКЩО ТАК, ТО ЯКА?.....	157
---	-----

Данило Білецький ДОСВІД СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА АСТРОНОМІЧНИМИ ОБ'ЄКТАМИ У ДОМАШНІХ УМОВАХ.....	172
---	-----

НАШІ ЗУСТРІЧІ, ІНТЕРВ'Ю, КОНФЕРЕНЦІЇ

Aleksandra Ziółkowska-Boehm Rozmowa Z prof.dr hab. Walentyną Sobol ¹	200
---	-----

Петро Бабець «Письменник С.З.Божко нас скликає».....	214
--	-----

До уваги авторів.....	219
-----------------------	-----

¹ Red. naczelna rocznika „Studia Polsko-Ukraińskie”, kierownik pracowni Dziejów polsko-ukraińskich stosunków literackich w Katedrze Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego /Wydział lingwistyki stosowanej

ІСТОРІЯ

УДК 94 (470.62) + 94 (477)

Анатолій АВРАМЕНКО

*кандидат історичних наук, доцент,
керівник наукового центру Краснодарської крайової
громадської організації «Співдружність Кубань – Україна»
(м. Краснодар, Росія), член НТШ,
e-mail: avramenkoam@rambler.ru*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЗВ КУРЕНІВ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (ФРАГМЕНТ КНИГИ, ЩО ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ)

На Кубані готується видання книги про походження назв куренів Запорозької Січі. Розглядаються питання історичної географії населених пунктів, від яких походять назви, проблеми топографічного розташування куренів в Січі, трансформації назв куренів, які перейшли на сучасні станиці і міста Кубані, проблеми історіографії, джерелознавства, археографії та культурної спадщини. Публікується фрагмент, що стосується Поповичевського куреня.

Ключові слова: *Запорозька Січ, курінь, Кубань, топоніміка, Військо Запорозьке Низове, Чорноморське козацьке військо.*

Ідея цієї книги народилася випадково. Провідний кубанський україніст В. К. Чумаченко (1956–2017) [1; 9; 29] часто залучав різних дослідників до вивчення цікавих тем, вміло поєднував частини мозаїки в єдину картину і фактично виконував функції керівника невеликого науково-дослідного інституту, що ніколи формально не існував. Іноді він показував щойно отриману з України книгу, але давав прочитати її за умови, якщо я напишу рецензію. Доводилося погоджуватися.

Одного разу Віктор Кирилович переконував мене у необхідності написати доповідь і виступити на конференції, але я був дуже зайнятий, і у відповідь на наполегливі заклики жартуючи сказав, що спробую розповісти вченій публіці про походження назв запорозьких куренів. Ми обидва посміялися, розуміючи, що тема тупикова – не збереглося жодних достовірних джерел, котрі давали б чітку відповідь з даного питання. Самі запорожці у XVIII ст. не змогли б пояснити ці назви – адже письмові свідчення були відсутні, а народна фантазія замінити їх не могла. Не дивно, що багато авторів обмежувалися поверхневими судженнями, а решта навіть не намагалася вирішити проблему.

Ми обговорювали ще якісь питання, але в кінці розмови наполегливий В. К. Чумаченко знову просив мене подумати над темою доповіді. Несерйозна думка, що виникла випадково, чомусь не покидала мене, і раптом прийшла в голову ідея – спробувати позначити на карті населені пункти, від яких могли постати назви куренів Запорозької Січі. Безсумнівно, це робили й до мене, але хотілося самому побачити результат. Несподівано тема захопила, з'явилися попутні знахідки, і згодом була зроблена доповідь, де я повідомив про попередні підсумки, продемонстрував складену картосхему. Але спроби написати на основі доповіді статтю для збірника призвели до того, що матеріал продовжував розростатися і перетворюватися на брошуру, а потім у книгу. На початку р. 2019 у Львові був опублікований її фрагмент, що стосується змін у географії населених пунктів Кубані, назви яких походять від запорозьких куренів [2] (у вихідних даних збірника вказано р. 2018, але фактично він був виданий пізніше).

Почавши з кінця, я виконав найбільш легку частину дослідження – пояснення найменувань станиць, заснованих після переселення Чорноморського козацького війська на Кубань, можна встановити на підставі збережених архівних документів. З'ясувалося, що до назв запорозьких куренів мають відношення 2 міста і 46 станиць сучасного Краснодарського краю. У 14 випадках немає генетичного зв'язку між старою запорозькою назвою і походженням жителів населеного пункту (коли новому поселенню дали назву зниклого курінного селища,

щоб зберегти історичну пам'ять). У 24 випадках назви збереглися (Брюховецька, Васюринська, Вищестеблівська, Ірклієвська, Калніболотська, Кисляковська, Кушовська, Незамаєвська, Пашковське селище, Переясловська, Пластуновська, Платнівська, Полтавська, Роговська, Старовеличковська, Стародерев'янківська, Староджерелівська, Старокорсунська, Старолеушковська, Старомишастовська, Старонижестеблівська, Старотитаровська, Шкуринська і Старощербиновська), у 7 станиць історичні назви спотворені, а у 3 – повністю втрачені.

Разом з тим накопичувався матеріал про географію населених пунктів, від яких могли статися назви куренів, несподівано вдалося знайти закономірність у списках куренів у реєстрах XVIII ст. і публікаціях різних авторів, згодом з'явилися ідеї про можливі шляхи реконструкції топографії Запорозької Січі даного періоду. Книга стала включати різні аспекти історичної географії, ономастики (особливо топоніміки), джерелознавства, археографії та культурної спадщини.

Особливо велику роль зіграла можливість ознайомитися з монографією історика М. Є. Слабченка, який намагався розібратися в цих складних питаннях ще у 1920-ті роки. Знайти книгу допоміг львівський колега Андрій Гречило, за що я йому дуже вдячний. Вивчення монографії М. Є. Слабченка дозволило перевірити мої власні припущення, а накопичений матеріал з різних джерел давав можливість, в свою чергу, дати оцінку тим чи іншим судженням і висновкам академіка, репресованого р. 1930, чию наукову спадщину тільки останнім часом стали аналізувати українські вчені.

У сучасній Росії дана тема не вважається актуальною, особливо тепер, коли багато дослідників ігнорують українську тематику через кон'юнктурні міркування, або внаслідок нерозуміння мови. Однак на Кубані, де живуть нащадки чорноморських козаків – спадкоємців Запорозької Січі, ця тематика є надзвичайно важливою, тим більше, що тут десятиліттями історія козацтва замовчувалася, або спотворювалася. Незважаючи на безліч публікацій з козацької тематики, що з'явилися з

* Нині у складі м. Краснодар.

початку 1990-х років, якісних досліджень серед них небагато, а проблеми, пов'язані з ранньою історією чорноморського і особливо запорозького козацтва вивчаються вкрай поверхово. З одного боку, це пов'язано з політичною кон'юнктурою і пов'язаними з нею фальсифікаціями історії, з іншого боку – впливає розрив з Україною, що виник через імперські амбіції «старшого брата» і прагнення силоміць нав'язати свої «дружні» обійми. В результаті кубанські дослідники вкрай рідко можуть ознайомитися з найновішими українськими публікаціями (багато хто навіть не намагаються їх шукати), а вчені України мають не менш примітивне уявлення про стан новітньої кубанської історіографії.

Створена у 2006 році Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань – Україна», яку очолює І. М. Скибіцька, всупереч офіційній політиці, намагалася підтримувати наукові та культурні зв'язки між Україною і Кубанню – відбулося 10 наукових конференцій, опубліковано 7 збірок статей, що звернули на себе увагу дослідників. Вчені і громадські діячі, які приїжджали у Краснодар з Києва, Одеси, Дніпра, Запоріжжя, Донецька, Харкова та інших міст знайомили учасників з новітньою літературою, виданою в Україні, і самі отримували багато нового і корисного для себе. Події 2014 р. завдали непоправного удару по цих зв'язках. Мені, як автору книги, що готується до друку, хотілося б зробити свій внесок у збереження історичної пам'яті, спробувати протистояти божевіллю ворожнечі, вказати кубанцям на їх історичне коріння, а українським читачам нагадати про нащадків запорозьких козаків, які волею долі опинилися на Кубані і перенесли туди назви куренів Запорозької Січі, що перетворилися згодом у назви сучасних станиць і двох міст.

Відомо, що козаки Чорноморського війська, переселені на Кубань, були записані в реєстри 40 куренів, з яких 38 існували в Запорозькій Січі. Поселення чорноморських козаків, що виникли р. 1794 у місцях, визначених жеребкуванням, спочатку називалися куренями. Але так само називали 40 казарм в Єкатеринодарській фортеці (відповідно до традиції Запорозької Січі), де постійно жили незможні члени куреня, які не мали ніякого житла. Від р. 1842 курінні поселення стали називати

станіцями. У 1994 році в цих станицях бурхливо святкували 200-річчя заснування, за прикладом крайового центру, проте насправді деякі станиці ювілей відзначали передчасно.

З'ясувати походження назви населеного пункту, в якому живе людина – таке ж природне бажання, як дізнатися про свій родовід. Це частина нашої культурної спадщини. Однак назви колишніх курінних поселень, що збігаються з найменуваннями куренів Запорозької Січі, таять в собі багато нерозв'язних загадок. Але потреба в збереженні історичної пам'яті існує, що породжує спроби пояснення назв. Через відсутність автентичних джерел нерідко виникають фантастичні версії, що набули поширення.

Часто представники місцевої адміністрації посилаються на твори краєзнавців-аматорів, хоча деякі з них додають свої вигадки, лише заплутуючи і без того складне питання. Не маючи фахової історичної освіти, вони не знають основ джерелознавства, але при цьому виявляють активність і поширюють те, що не має відношення до науки.

Зокрема, краєзнавець Е. А. Широкобородов зі станиці Старомінської всерйоз пише, що на річці Мена, *«являюcejся естественной границей между Диким Полем и Речью Посполитой, много веков назад, возникло казачье поселение Мена, поставившее реестровых казаков для Черниговского полка Черниговской паланки Запорожской Сечи. В ней квартировали казачьи сотни второго и третьего призывов»*. На його думку, *«говоря о прародине первых реестровых казаков кубанского куреня, надо помнить, что искать свои родовые корни нам необходимо в Запорожской Сечи, в селении под названием Мена»*, не розуміючи, що Мена ніяк не могла знаходитися у Запорозькій Січі. Згідно Е. А. Широкобородову, в назві Конеловського куреня *«мы видим два корня, которые могут прочитываться, как "ловля коней"»* [34, с. 94–95], бо він не знає про існування села Конела в Уманському районі Черкаської області². Коментар до вигадок цього краєзнавця зайняв би набагато більше місця, ніж процитовані тексти.

² у складі Жашківської міської громади

Вважаю, що українські історики Запорозького козацтва, прочитавши цей абзац, сміялися б не менше, ніж козаки на картині І. Ю. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Це лише один з прикладів, але таких красназвців чимало.

Помилки красназвців можна зрозуміти, якщо у авторів немає базової історичної освіти, але безглуздості допускають і люди з вченим ступенем. Так, М. О. Тернавський, який працював директором історико-краєзнавчого музею у станиці Єлизаветинській і з р. 1985 досліджував історію чорноморського і кубанського козацтва, видав у Краснодарі Реєстр Війська Запорозького 1756 року [22] (хоча і на аматорському рівні), в короткій рецензії на книгу М. Ф. Бугая про станицю Старотитаровську зробив низку грубих помилок. За його твердженням, серед 38 куренів Січі «был курень Ктиторовский (позднее Титаровский)», він повідомляє: «как славное рыцарское товариство Титаровский курень не раз упоминается в гоголевском "Тарасе Бульбе"», хоча посилання на художній твір тут недоречне, тим більше, що М. В. Гоголь не прив'язував вигадані події до конкретної хронології. Повідомляється також, що «в конце августа 1792 г. в Тамани высадились пешая команда из 3,5 тыс. запорожцев» [31, с. 114]. Однак історики знають, що серед чорноморських козаків далеко не всі були колишніми запорожцями. Найменування ж Титаровського куреня «Ктиторовским» можна зустріти лише в документах, написаних російськими писарями XVIII ст., або в перекладі на російську мову.

Інший краснодарський кандидат історичних наук – І. Ю. Васильєв, який вважає себе фахівцем з української тематики, стверджує, що *«Запорожская Сечь делилась на верхние и нижние курени, которые, как и новгородские стороны, активно боролись за политическое преобладание. Разные курени иногда были основаны представителями разных этносов: динской – великоруссами, минский – белорусами. Со временем и в них появилось много украинцев, однако самоназвание и организационная единица сохранялись»* [5, с. 612]. Таке сміливе і необгрунтоване судження І. Ю. Васильєв підкріплює посиланням на авторитет Д. І. Яворницького, але на вказаній ним сторінці 17 нічого подібного немає. Більш того, в цій книзі с. 9–20 займає

стаття академіка В. А. Смолія «Літопис українського козацтва», що написана як передмова до першого тому «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького [27].

На жаль, трапляються фантазії в книгах і статтях з топоніміки Кубані, написаних краснодарськими географами (О. В. Твердий, В. М. Ковешніков) [30; 11] й архівістами (В. І. Шкуро, С. В. Самовтор). Часом помилки пояснюються незнанням історії та географії України. Наприклад, О. В. Твердий написав, що станиця Незамаєвська «основана на месте *Незамаевского* куреня – одного из 38 запорожских куреней, переселившихся на Кубань в 1792–1793 гг. из Приднестровья. В Приднестровье курень *Незамаевский* был известен с середины XVI в.» [30, с. 237]. Тут дві безглуздості: 1) на Кубань переселялися не запорозькі, а чорноморські курені, що успадкували назви від запорозьких; 2) у Придністров'ї жоден курінь не міг з'явитися у XVI ст. В іншому місці той самий автор стверджує, що курінь Величковський «основан, предположительно, не ранее 1576 г. выходцами из с. Величкова Сосницкого повета (Черниговской губернии) после так называемой казачьей реформы польско-литовского короля Стефана Батория. По второй версии, название получил от кошевого атамана *Ивана Иваненко-Величко* (1662 г.)» [34, с. 94]. Не будучи істориком, О. В. Твердий не зрозумів, що не могло бути Чернігівської губернії часів Стефана Баторія, та й назву села йому слід було уточнити.

Часом люди, які вважають себе спроможними писати підручники для студентів, виявляють дивну некомпетентність і поширюють безглуздості. Зокрема, в навчальному посібнику, виданому Кубанським аграрним університетом, стверджується, що «новым станицам часто давались названия тех станиц, откуда шло переселение с прибавлением слова "ново": Старотитаровская – Новотитаровская, Староминская – Новоминская», що є вигадкою [3, с. 338]. Вивчення публікацій сучасних кубанських авторів переконало, що вони навіть не намагалися дослідити походження назв перших курінних поселень Чорноморського козацького війська.

В останні роки мені доводилося чути зарозумілі висловлювання деяких столичних російських істориків про те,

що справжня наука (історична) робиться тільки в Москві і Петербурзі. Значною мірою це помилка, хоча концентрація джерел в найбільших бібліотеках, архівах і музеях країни, звичайно, дає чималі переваги жителям Москви і Петербурга. В умовах відсутності фінансування науки і величезних матеріальних витрат у столиці, провінційні дослідники можуть іноді дозволити собі лише короткочасні набіги на архіви, що може бути лише імітацією наукової діяльності. Однак порочна (і злочинна) система управління наукою останнім часом призводить до того, що імітація науки часто спостерігається і у столиці. Цьому дуже сприяє вимога збільшувати кількість рейтингових публікацій, навіть коли дослідження ще не завершене. Прагнучи швидше відзвітувати за грантом, автори роблять тексти, що викликають подив у фахівців.

Столичні історики, як правило, не можуть дозволити собі тривалу роботу в регіональних архівах, тому мають поверхневе уявлення про місцевий матеріал. Під керівництвом столичної наукової «еліти» (термін дуже спірний) складаються тимчасові колективи авторів, що дуже обмежені часом, бо треба виконати умови гранту. Залучати незалежних фахівців до обговорення книги, яку треба швидко опублікувати – немає часу. Крім того, є небезпека, що частина неопублікованого матеріалу може бути привласнена конкурентами і стати об'єктом плагіату. Сформована практика дає відповідні результати, коли книга, видана в столиці, викликає обурення в регіонах, котрим вона присвячена. Втім, зневага співпрацею з регіональними фахівцями і в попередні роки була розповсюдженим явищем.

Тільки непорозумінням можна пояснити появу такого дивного тексту в статті Л. Б. Заседателевої (одної з найбільших фахівців з етнічної історії терського козацтва): «В 1792 г. часть земель по Таманскому полуострову и правобережью р. Кубани (до устья ее притока Лабы), вошедшие, согласно Кучук-Кайнарджийскому мирному договору с Турцией, в состав Российской империи, были отданы Екатериной II Войску Запорожскому, названному Черноморским, а впоследствии Кубанским. К началу XIX в. в Черномории насчитывалось 12 куренных селений (с 1824 г. – станиц): Пашковская, Корсунская, Медведовская и др.» [8, с. 40]. Зрозуміло, що тут

мається на увазі Ясський договір, а не Кучук-Кайнарджийський, але інші помилки ще більш принципові: Військо Запорозьке не було названо Чорноморським, а офіційно ліквідовано і надалі Єкатерина II категорично забороняла вживати це найменування відносно Війська вірних козаків, яке потім отримало назву Чорноморського. У р. 1860 Кубанське військо з'явилося не внаслідок простого перейменування, а як результат штучного об'єднання Чорноморського війська з шістьма бригадами Кавказького лінійного козацького війська, що викликало невдоволення як чорноморців, так і лінійців. Нарешті, в. 1794 році було засновано 40 курінних поселень (а не 12), що стали станицями у 1842 році, а не р. 1824.

Даний набір помилок можна назвати випадковістю, але столичним дослідникам взагалі властиво скоростигле творення праць з історії далеких регіонів, де вони бувають лише епізодично, не встигаючи «увійти в тему». Яскравим прикладом може бути видана р. 2007 поверхнева колективна монографія, присвячена Північному Кавказу в складі Російської імперії [25]. Дев'ять авторів, на чолі з відомими московськими вченими В. О. Бобровніковим та І. Л. Бабич, демонструють в цій книзі, що вони не знають безлічі регіональних публікацій, а також важливих джерел. Саме тому тут повторюються помилки з дореволюційного «Енциклопедического словаря» Ф. Брокгауза та І. Ефрона, з додаванням власних дурниць. Зокрема, книга стверджує, що князь Г. Потьомкін дав дозвіл у 1783 р. «бывшим запорожцам Апрону Головатому, Хорьку Черепеге и Легкоступу» (с. 76) збирати козаків. На Кубані навіть школярі знають Антона Головатого і Захарія Чепігу (Чепегу), але не згаданих «Апрона» і «Хорька» з вигаданим недолугим прізвищем. Також помилково написано, що Єкатеринодар був заснований р. 1794, хоч насправді це сталося р. 1793. Уявлення авторів колективної монографії про адміністративно-територіальний устрій Північного Кавказу теж не витримують критики. Було б наївно в такому творі шукати відповідь на питання про курені Війська Чорноморського.

В цілому, вивчення сучасної російської наукової і краєзнавчої літератури показало, що навіть на Кубані, де частина населення може вважати себе нащадками запорозьких

козаків, деформована історична пам'ять, поширені фантастичні уявлення про своє походження і практично відсутня потреба у вивченні українських наукових досліджень, де можна було б знайти відповіді на багато питань. Історики з інших російських регіонів, тим більше, далекі від даної тематики, а багато хто не вважає за потрібне читати публікації українською мовою (і не бажають вивчати її), наївно думаючи, що справжня наука існує у Москві і Петербурзі. Лише деякі україністи продовжують свою подвижницьку роботу, не отримуючи підтримки від України і, тим більше, від Росії. Я впевнений, що дослідження походження назв куренів Запорозької Січі, від яких виникли назви багатьох населених пунктів Кубані, може сприяти відродженню інтересу до своєї справжньої історії та збереженню культурної традиції.

Книга готується до друку в Краснодарі російською мовою (бо на Кубані зараз українською читати будуть лише одиниці). Нижче публікуються невеликі фрагменти. Згодом, коли рецензенти напишуть свої зауваження і пропозиції, автор сподівається надрукувати друге, доповнене видання (вже українською мовою). Зацікавлені кубанські читачі будуть змушені повернутися до вивчення мови, яка була рідною для їх предків. Звичайно, якщо автор буде живий і знайде відповідні кошти на життя і продовження наукової праці.

* * *

По мнению Д. И. Эварницкого, названия куреней большей частью происходили «или от атаманов – основателей их или от городов – метрополий, откуда вышли первые запорожцы, или же от звания большинства козаков, составивших впервые курень» [35, т. I, с. 199]. Разумеется, эта мысль основана лишь на предположении, но до сих пор не удалось обнаружить прямой связи между названием куреня и каким-либо из предполагаемых атаманов или гетманов. Показательно, что энциклопедия «Украинское казачество» и «Энциклопедия истории Украины», написанные на академическом уровне, в биографических справках, посвящённых гетманам Ивану Брюховецкому и Ивану Самойловичу, даже не упоминают версии, связывающие этих деятелей с наименованиями запорожских куреней [Див.: 6; 15; 16; 33], но среди любителей истории популярно наивное представление о происхождении названий Брюховецкого и Поповичевского куреней, от упомянутых персон. Так, украинская версия Википедии безапелляционно утверждает, что название Брюховецкого куреня происходит от гетмана Войска

Запорожского Ивана Брюховецкого, хотя никаких доказательств не приводит [36; 37].

Было бы наивно полагать, что казаки, часто менявшие куренных и кошевых атаманов, сопротивлявшиеся воле гетманов, учредили бы культ личности и назвали курень в честь абсолютно авторитетного вождя. Такой чести не удостоился даже знаменитый Иван Серко (Сирко), по выражению Д. И. Эварницкого (Яворницкого), «этот бессмертный кошевой, пользовавшийся всесветной славой непобедимого героя» [35, т. III, с. 316]. У любого из атаманов и гетманов были как сторонники, так и противники, что делало практически невозможным появление куреня, названного в честь конкретного казачьего предводителя.

Дилетанты нередко приводят аргументы на уровне народной этимологии. Например, гетман Самойлович происходил из поповичей, отсюда якобы и название куреня, хотя какое отношение он мог к этому иметь, если никогда не был запорожским казаком? К тому же Поповичевский курень был известен задолго до появления И. Самойловича на исторической арене. Но порою подобные версии повторяют и топонимисты с многолетним стажем. Так, географ В. Н. Ковешников пишет, что название данного куреня «происходит от прозвища гетмана Ивана Самойловича, которого называли гетманом-поповичем, т. к. он был сыном священника» [11, с. 72]. Столь же наивно его предположение, что «запорожский курень получил название от прозвища кошевого атамана *Пашко* (разговорная форма имени Павел)» [11, с. 10].

Краснодарский архивист С. В. Самовтор, многие годы занимавшийся топонимикой (и даже защитивший диссертацию по данной тематике [23]), пишет: «Некоторые курени получили название по имени личности – чаще всего основателя куреня или атамана. Здесь представлена целая галерея выдающихся деятелей Сечи» [24, с. 221]. Вполне логичные возражения против данной идеи (которую высказывали и ранее) давно обосновал М. Е. Слабченко. Он правильно отметил, что «неизвестно, чем именно прославили Запорожье названные исторические личности [...] Шефов в прошлом Сечи было бы и сверх названных достаточно много, именно таких, которые на самом деле прославили Сечь, но о них почему-то забыли, давая названия куреням» [26, с. 17].

С. В. Самовтор приводит примеры: Брюховецкий курень, по его мнению, назван по имени гетмана И. М. Брюховецкого (это подкрепляется ссылкой на публикацию В. И. Шкуро в газете «Кубанские новости» от 4 сентября 1991 г., которая ничего не доказывает), Роговской курень – в честь кошевого атамана Ивана Ждана или Рога (ссылка сделана на книгу Д. И. Эварницкого [35, т. II, с. 371–373], но на указанных страницах говорится лишь о кошевом атамане, а Роговской курень даже не упоминается), Поповичевский курень – в честь гетмана И. Самойловича, «которого называли гетманом-поповичем» (снова ссылка на Д. И. Эварницкого, но на указанной странице не только не упоминается Поповичевский курень, но и говорится о презрительной характеристике Самойловича, данной кошевым атаманом И. Серко – он иронически называл Самойловича «гетманом-поповичем»,

говорил, что его боярин Ромодановский гетманом сделал, а не войско выбрало («не по войсковому он поступил») [35, т. II, с. 469]. В честь такого «гетмана-поповича» гордые и насмешливые запорожцы явно не могли назвать курень).

Критикуя краснодарских архивистов, на сайте станицы Калининской доцент краснодарской Академии ИМСИТ В. Я. Онищенко с возмущением пишет: «На роль подходящего "поповича" притянули за уши гетмана Ивана Самойловича, ложно увязав с ним и топоним, и возникновение Поповичевского куреня. То, что Самойлович стал гетманом на полторы сотни лет позже возникновения Запорожской Сечи со всеми её куренями, сочинителей исторического бреда и поныне не смущает!» [19].

Действительно непонятно, почему любителям истории так понравился «гетман-попович»? Ведь прозвище Попович (для некоторых ставшее фамилией) встречалось у разных активных участников казачьих войн XVII в. Назову некоторых, для примера [14; 20; 12; 17; 13]: 1) Михайло Попович (на самом деле – Панкевич), родился в семье священника в Чернобыле, один из руководителей восстания в Полесье и чернобыльский полковник в 1648–1649 р., участвовал в походе М.-С. Кричевского в 1649 р. против войска Я. Радзивилла, в 1651 г. штурмовал Гомель, участвовал в битве под Лоевом; 2) Иван Попович (он же Аврамович или Абрагамович) – сын священника, осенью 1654 г. как наказный черниговский полковник участвовал в штурме Быхова, а позже был полноправным черниговским полковником (в 1654–1657); 3) Иван Алексеевич Попович – наказный полковник казачьего Павлолоцкого полка при гетмане Ю. Хмельницком, а позже, будучи павлолоцким полковником, возглавил Павлолоцкое восстание 1663 г. против гетмана П. Тетери и был казнён; 4) Попович – уманский полковник в 1712 г., казак Джерелиевского куреня, сторонник кошевого атамана К. Гордиенко.

Поэтому возмущение В. Я. Онищенко вполне понятно. Однако, будучи кандидатом технических наук, он не знает основ работы историка, не имеет представления об источниковедении, а потому, разоблачая чужие мифологемы, заменяет их собственными фантазиями. На своём сайте В. Я. Онищенко утверждает, что название «Поповичевский» «происходит либо от фамилии первого куренного атамана – Попович, либо от названия населённого пункта Поповичи – малой родины казаков, впервые составивших курень. Из летописей и архивных документов известно, что и фамилия Попович, и селения Поповичи на украинских территориях с давних времен не были редкостью. Согласно старинным преданиям название куреня ассоциировалось также с былинным богатырём Алёшей (Олексой) Поповичем» [18].

Полная несостоятельность этих фантазий очевидна. В источниках никакие первые куренные атаманы вообще не упоминаются. К тому же в XVI веке ни о каких фамилиях у запорожцев речи быть не могло. Связь названия куреня с селом вполне вероятно, хотя установить, какой именно населённый пункт имеется в виду, не представляется возможным. Совсем наивным и смешным выглядит упоминание былинного богатыря Алёши Поповича. Разумеется, В. Я. Онищенко не указывает название какого-либо подходящего «старинного предания». Былинный богатырь – это фольклорный персонаж, собирательный образ, который невозможно точно датировать. Если учесть, что

этот богатырь обычно упоминается вместе с Ильёй Муромцем и Добрыней Никитичем, служившими киевскому князю Владимиру Красно Солнышко (конец X – начало XI в.), то связь с запорожским куренём выглядит нелепой. Иногда историческим прототипом Алёши Поповича считают ростовского боярина Александра (Олешу) Поповича, который погиб в битве на реке Калке в 1223 г. В былине «Алеша Попович и Тугарин» сказано, что Алеша Попович «сын попа Леонтия Ростовского». В любом случае, версия В. Я. Онищенко не имеет отношения к науке.

Чаще всего наиболее вероятным является происхождение наименования куреня от населённого пункта, но Поповка – очень распространённое название (как и производные от него). Странно, что М. Е. Слабченко обнаружил лишь два объекта, с которым могло быть связано происхождение названия Поповичевского куреня – село Поповичи в Луцком повете (1577 г.) и одноименное село у города Бар, известное с 1530 г. [26, с. 19]. Л. И. Похилевич только в Киевской губернии упоминает по данным 1864 г. Поповку, находящуюся на правой стороне р. Тикич, в 3 верстах от села Чаплинка Таращанского уезда [21, с. 432]; Поповку в том же уезде у р. Роська выше Животова в 4 верстах [21, с. 460], Поповку в Уманском уезде, находившуюся в 4 верстах от местечка Буков (в селе была церковь, построенная в 1751 г.) [21, с. 361], Поповку в Звенигородском уезде, находившуюся в 5 верстах от местечка Ольховца [21, с. 394], Поповку в Черкасском уезде, находившуюся в 2 верстах ниже Санжарихи по р. Ташлык [21, с. 655]. Есть также сёла с двойными названиями, например, Конельска Поповка (недалеко от села Конела, давшего название Конеловскому куреню) в Липовецком уезде – на правой стороне р. Конела [21, с. 332]. При таком обилии названий невозможно указывать на конкретный населённый пункт как на источник названия запорожского куреня.

«Специальная карта Украины» Г. Левассёра де Боплана (1650 г. издания) показывает только одно село *Rorowka*, что ныне в Сумской области [4, с. 302], к западу от Конотопа. Если название Поповичевского куреня происходит от населённого пункта, но это наиболее вероятный вариант. Данная Поповка в 1653–1663 гг. входила в состав Подлипенской сотни Нежинского полка, затем была в Конотопской сотне, а в 1758 г. сама стала сотенным центром [7, с. 194].

Однако может быть и совершенно иное объяснение, представляющееся более правдоподобным, – ведь курень назвали не Поповским, а Поповичевским. В украинской версии «Википедии» написано, что в данном курене «проживали бывшие бурсаки богословских заведений или дети попов», а название «Титаровский» происходит от украинского слова «титар» (церковный староста), т. е. «тут проживали бывшие церковнослужители» [38]. Мы не имеем конкретных доказательств ни для обоснования, ни для опровержения данной версии. Интересно свидетельство бывшего запорожца Н. Л. Коржа: среди казаков «таковые были грамотеи, с особенными голосов дарованиями, что и в Лаврах и в столицах редко отыскать можно бывало подобных им, по той причине, что в Сечи было разной всячины довольно. Не только из поповичов, которые проходили на своих местах формальным

порядком науки, но из панского поколения образованные дети» [32, с. 41]. А. С. Стрижак также сообщает, что «поповичами» называли тех, кто бежал на Сечь из духовных семинарий [28, с. 45].

С. Климовский пишет, что новым субъектом в социальной структуре киевского Подола, особенно с 1632 г., стали студенты Киевского коллегиума, «количество которых должно было превышать, по крайней мере, две сотни человек» [10, с. 37], при общей численности населения района города не более 6 тыс. жителей. Можно вспомнить, что в 1647 г. в Киеве был открыт иезуитский коллегиум, что сопровождалось притеснениями православного духовенства, а в 1651 г. город был захвачен войском польного гетмана литовского – князя Я. Радзивилла, что привело к репрессиям и грабежам. Такого рода события, как и иные причины приводили к бегству «поповичей», учившихся в Киевском коллегиуме и других богословских заведениях, в Запорожскую Сечь. По-видимому, они основали свой курень, названный Поповичевским.

В 1794 г. на Черноморской кордонной линии было основано Поповичевское куренное селение. Весной 1808 г. его перенесли в более безопасное место – на правый берег р. Понура. В 1842 г., как и остальные куренные селения Черноморьи, оно было переименовано в станицу. 12 сентября 1957 г., с целью уничтожения исторической памяти местного населения, станицу переименовали в «Калининскую» – в честь коммунистического политического деятеля, не имевшего отношения к станице. Ныне – административный центр Калининского района (в 1934–1957 гг. он назывался Кагановическим!). Репрессии советского времени привели к тому, что местное кубанское население, в основной своей массе, пассивно относится к любым искажениям названий – ведь десятилетиями карали даже без повода. Остаётся надеяться, что когда-то жители станицы поймут, что карту надо очистить от чуждых вкраплений – ведь возвращение к историческим корням нужно им самим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А. Чумаченко Віктор Кирилович (1956–2017): життєвий і науковий шлях енциклопедиста з Кубані // Енциклопедичний вісник України. Число 8–9. Київ, 2017. С. 55–74.
2. Авраменко А. Кубанський енциклопедист, літературознавець і україніст Віктор Кирилович Чумаченко (1956–2017) // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 45. Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2018. С. 7–31.
3. Барсукова Г.Н., Юрченко К.А., Радчевский Н.М. История земельных отношений и землеустройства: учеб. пособие. Изд. 2-е, доп. и перераб. Краснодар: КубГАУ, 2014. 456 с.

4. Вавричин М., Голько О. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Картографія та історія України: Збірник наукових праць. Львів – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. С.258–327.
5. Васильев И.Ю. История Кубани и казачества в украинской исторической политике: характерные штрихи // Татьяна Павловна Хлынина. In *Memoriam: сборник статей и материалов*. Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2017. С. 608–618.
6. Горобець В.М. Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ, 2003. С. 384–385.
7. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
8. Заседателява Л.Б. Культура и быт русского и украинского населения Северного Кавказа в конце XVI – XIX в. // *Кавказский этнографический сборник*. VIII. М.: Наука, 1984. С. 38–64.
9. Іваннікова Л. Історіограф української фольклористики Кубані (до роковин смерті Віктора Кириловича Чумаченка) // Народна творчість та етнологія. К., 2018. № 5. С. 87–102.
10. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст. К.: Стилос, 2002. 230 с.
11. Ковешников В.Н. Краткий топонимический словарь. Населённые пункты Кубани. Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2014. 191 с.
12. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782) / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень та ін. Ч. 2. Київ, 1998. 344 с.
13. Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 472 с.
14. Ляскоронский В. Паволоцкий полковник Иван Попович. Эпизод из времен «Руины» // *Киевская старина*. 1889. Т. XXV. Май-июнь. [№ 5–6]. С. 570–577.
15. Лях С.Р. Брюховецький (Бруховецький) Іван Мартинович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Київ; Запоріжжя, 2006. С. 57–58.

16. Маленко Л.М. Самойлович Іван Самійлович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. Вид. 2-е, доп. і перероб. Київ; Запоріжжя, 2006. С. 521.

17. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. Чернігів, 2000. № 3. С. 3–26.

18. [Онищенко В.Я.] Курень Поповичевский // <http://kuban-stan.ucoz.ru/index/0-105> [дата обращения 11 сентября 2017 г.]

19. [Онищенко В.Я.] Нелепые «исторические» вымыслы // <http://kuban-stan.ucoz.ru/index/0-121> [дата обращения 12 сентября 2017 г.]

20. Петровський М. Три Поповичі: (З української просопографії XVII в.) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. Кн. 7. 1927.

21. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределе губернии находящиеся. Киев, 1864. 2, VI, 763 с.

22. Реестр Запорожского войска 1756 года. / Сост. Н.А. Тернавский. Краснодар, 1997. 99 с.

23. Самовтор С.В. Отражение процессов казачьей колонизации в топонимии Кубани (конец XVIII – начало XX вв.): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ставрополь, 2008. 189 с.

24. Самовтор С.В. Топонимия кубанского казачества и межэтническое взаимодействие народов Северо-Западного Кавказа // Межэтническое взаимодействие на Северном Кавказе в контексте становления и развития российской государственности: материалы Всероссийской научно-практической конференции. Армавир, 2014. С. 220–229.

25. Северный Кавказ в составе Российской империи. М., 2007. 460 с., ил., карт.

26. Слабченко М.Є. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т. V. Вип. 1. Соціально-правова організація Січи Запорозької. Київ, 1927. 136 с.

27. Смолій В.А. Літопис українського козацтва // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. В 3-х т. Т. 1. К.: Наукова думка, 1990. С. 9–20.

28. Стрижак О.С. До етногенезу та етномовної історії кубанців-чорноморців // Український історичний журнал. 2002. № 2. С. 37–50.

29. Супрун-Яремко Н. Кубанська місія українця (рефлексії в контексті життєдіяльного шляху Віктора Чумаченка) // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 47. Донецьк-Маріуполь, 2020. С. 74–90.

30. Твёрдый А.В. Кавказ в именах, названиях, легендах: Опыт топонимического словаря. Краснодар: Платонов И., 2008. 432 с.

31. Тернавский Н. Старо-Титаровская: от куреня до станицы // Голос минувшего: кубанский исторический журнал. Краснодар, 2010. № 1/2. С. 114–115.

32. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса: в городской тип., 1842. [6], 95 с.

33. Чухліб Т.В. Самойлович Іван Самійлович // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 433–434.

34. Широкобородов Э.А. Малоизвестные страницы истории ст. Староминской // Большой Ромбит. Сборник статей по истории и исторической географии Восточного Приазовья. Вып. 2. Ейск, 2015. С. 90–96.

35. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Т. I–III. СПб., 1892–1897.

36. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Брюховецька_\(станция\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Брюховецька_(станция)) [дата обращения 11 сентября 2017 г.]

37. https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Брюховецький [дата обращения 11 сентября 2017 г.]

38. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Курінь_\(Запорозька_Січ\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Курінь_(Запорозька_Січ)) [дата обращения 10 сентября 2017 г.]

Володимир СЕРГІЙЧУК

завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДРАХУНКУ ВТРАТ ВІД ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932 – 1933 РОКІВ

Масове вбивство українського селянства в 1932 – 1933 роках, яке Верховна Рада України 2006 року визнала геноцидом, потягнуло за собою відкриття кримінальної справи проти організаторів цього злочину. Спеціальна слідча група, яка була створена в зв'язку з цим у Службі Безпеки України, мала вивчити величезну кількість документальних і усних свідчень про зумисний характер цього злочину і водночас відповісти на питання щодо кількості втрат від Голодомору-геноциду. З цього приводу слідчий доручив провести відповідну наукову експертизу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, оскільки спеціальної державної інституції, яка вивчала б проблеми Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років, в Україні тоді ще не існувало.

Підготовлений науковим співробітником сектору тривалості життя і здоров'я населення Омеляном Рудницьким висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 року визначав втрати УСРР внаслідок злочину геноциду в 3.941 тисячу осіб, непрямі (дефіцит народжень) - у 1.122 тисячі, сукупні демографічні – в 5.063 тисячі, а з врахуванням кумулятивних втрат – 10.063 тисячі осіб [10; С. 98].

Слідчий і суддя розуміли, що кількість втрат на геноцидний характер голодомору 1932 – 1933 років не впливає, тому ніяких зауважень з цього приводу не висловили. Тим паче, що виконавці комплексної судової історико-правової експертизи зазначили: «Ключовим для кваліфікації злочинної поведінки злочинном геноциду є не кількість вбитих людей, а намір

знищити певну групу як таку через повне або часткове знищення її членів. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину» [12; С. 323].

А генерал-лейтенант Служби Безпеки України Микола Герасименко додавав, що «судова науково-демографічна експертиза про втрати населення України, внаслідок геноциду, ґрунтувалася лише на матеріалах кримінальної справи та не відображає повну картину сукупних та кумулятивних демографічних втрат. Ця робота потребує свого подальшого дослідження» [12; С. 8].

Таким чином, проблема підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років не знімалася з порядку денного, але відтепер необхідно було вивчити всі матеріали, аби на їхній базі надати для слідства конкретні цифри. Проте науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України чомусь вирішили, що відтепер саме вони мають диктувати правила визначення кількості жертв Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років в Україні, замість детального вивчення всіх первинних архівних документів спільно з істориками.

Насамперед у їхньому середовищі готується проект звернення до голови оргкомітету з відкриття Монументу Голодомору у Вашингтоні Михайла Савківа-молодшого з рекомендацією не вживати на урочистій церемонії виразу «від 7 до 10 мільйонів», а послуговуватися висновком Андре Граціозі, Тімоті Снайдера та Станіслава Кульчицького щодо втрат у 3,5 мільйона осіб. Цей проект відвозиться за океан, де його підписують керівники українських наукових інституцій Північної Америки.

Паралельно з цим українсько-американська група істориків і демографів друкує дві статті в «Українському історичному журналі», в яких викладає своє бачення розрахунку кількості втрат через демографічний інструментарій [13; С. 84 – 112; 14; С. 76 – 116].

Обидві публікації звертають на себе увагу передусім тим, що в них рамки Голодомору розширені включно з 1934 роком. Виявляється, що ця новація фігурує в експертному висновку вже згаданого О. Рудницького, де він в ініціативному порядку подає

від себе дані про смертність у першій половині 1934 року, оцінюючи їх як втрати від «голоду 1932 – 1934 років». Тобто, включивши 138 тисяч смертей нібито від голоду 1934 року, О. Рудницький самовільно змінив свої ж фактичні показники власне геноцидних 1932 – 1933 років [10; С. 98].

Пояснення О. Рудницького щодо включення 1934 до голодних років через «аліментарну дистрофію та її ускладнення» [12; С. 333] не є переконливими, оскільки одержані в ході Другої світової поранення й хвороби, що за такою ж аналогією спричинили смерть багатьом її учасникам, скажімо, в 1946 – 1950 роках, не стали підставою для розширення часових рамок цієї війни до вказаних дат.

Крім того, доручення О. Рудницькому від слідчого стосовно включення до втрат Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років смертей 1934 року також не було – у відповідному листі до Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, зокрема, на вирішення експертизи було поставлено наступні питання:

« - якою є загальна кількість жертв серед населення УСРР, скільки всього загиблих людей (прямі демографічні втрати) під час Голодомору в Україні в 1932 – 1933 роках?

- Які непрямі демографічні втрати внаслідок Голодомору в Україні в 1932 – 1933 роках?

- Які демографічні наслідки для України відбулися внаслідок Голодомору в Україні в 1932 – 1933 роках?» [12; С. 328].

З якої рації О. Рудницький зробив по-своєму, важко сказати. Хоч і статистика показує рівень смертності в 1934 році набагато нижчим, ніж у 1930 – 1931 роках, тобто напередодні цього злочину проти української нації. Інша справа, що окремі демографи хочуть запровадити новий порядок оцінки історичних подій, коли показники під час кризових явищ порівнюють не з даними періоду стабільного розвитку, а в роки після їх закінчення.

Зрештою, й сам О. Рудницький, погоджуючись на статус експерта в даній кримінальній справі з відповідними процесуальними обов'язками, зазначав у необхідній у таких справах письмовій підписці, що «основою для висновку судової

науково-демографічної експертизи стали напрацювання експерта в дослідженні демографічних аспектів Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні» [10; С. 97].

Що ж до кількості втрат, то в першій з цих названих статей зазначається: «Упродовж 1932 – 1933 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом. Майже 98 % цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн). Якщо розраховувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22 % від загальної чисельності населення Казахстану, 17 % - в Україні, 3 % - у Росії та менше 2 % - в інших республіках колишнього СРСР» [13; С. 87].

Треба зазначити, що згадані автори не дають чіткого роз'яснення: для чого вони використовують для підрахунку жертв Голодомору 1932 – 1933 років дані перепису 1939 року, якщо відомі показники перепису 1937 року, які при уточненні з первинними документами стають базою для реального підрахунку втрат. А потім, перепис 1939 року сфальсифікований на 1,5 млн осіб, про що відомо з документів. Які правдиві кількісні показники статево-вікових груп у переписі 1937 року ретроспективно можна встановити, якщо дані вікових груп у переписі 1939 року сфальсифіковані?

Доречним тут буде навести думку російського дослідника В. Цапліна, котрий щодо цього перепису висловився гранично чітко: «Для мене безумовно, що найголовнішим у прагненні викривити підсумки природного руху населення і перепису 1939 р. було бажання приховати розміри масового знищення населення в 30-і роки. Загиблі мільйони з статистики зникають. Їх просто не було» [17; С. 181].

А яке відношення до вказаного підрахунку мають події 1937 – 1938 років, якщо вони вже відбивають зовсім інші події. Наприклад, вивезення ув'язнених за межі республіки 1938 року чи міграцію євреїв тоді ж до Біробіджану, як і організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України.

Зрештою, виникають запитання і щодо визначення міграційних потоків, якими згадані автори обгрунтовують свої

розрахунки втрат від Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років у розрізі дев'яти:

1) Вивезення ув'язнених за межі республіки в 1928 – 1938 рр. Інформацію щодо засуджених, переміщених у концтабори й колонії, було отримано з досліджень В. Земскова, В. Нікольського, О. Мазохіна, згідно з якими вона становить 285 тис. осіб у 1929 – 1938 рр.

2) Виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930 – 1933 рр. На основі архівних даних установлено, що чисельність вивезених у цей період сягала -364 тис. осіб.

3) Вимушена міграція за межі республіки в 1929 – 1933 рр. Це найбільший за обсягом міграційний потік селян з УСРР (-576 тис. осіб), оскільки він припадає на роки колективізації та голоду. При його обчисленні автори спиралися на архівну статистику та окремі публікації, які, на жаль, не вказують.

4) Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки впродовж 1927 – 1929 рр. Вони стали продовженням попереднього процесу виїзду українських селян за Урал (Сибір, Далекий Схід). За даними статистики сільськогосподарських переселень це – 80 тис. осіб.

5) Депортація поляків і німців у Казахстан 1936 р. Як свідчать публікації, тоді було вивезено 15 тис. сімей з прикордонних із Польщею територій Вінницької та Київської областей.

6) Еміграція євреїв за межі республіки в 1928 – 1938 рр. Це єдиний із міграційних потоків, обсяги якого було отримано не безпосередньо з архівних джерел чи публікацій, а шляхом розрахунку. Він становить - 57 тис. осіб.

7) Організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935 – 1938 рр. До таких керованих переселень було залучено близько 170 тис. селян Вінницької, Київської, Чернігівської, Одеської та Молдавської АРСР.

8) Переселення селян в Україну з Білорусії та Росії впродовж 1933 – 1934 рр. Після голоду в обезлюднені села Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини й Донеччини було переміщено майже 138 тис. селян із Білорусії й регіонів Росії.

9) Виселення куркулів із Середньої Азії в УСРР в 1931 р. Майже 3 тис. сімей «куркулів» із зернових районів Узбекистану було вислано на спецпоселення в радянську Україну [13; С. 97].

Якби ці пропозиції спиралися на бездоганність статистики, на яку посилаються наші демографи й історики, а також науковці з-за океану Олег Воловина і Сергій Плохій, то не виникало б проблеми. Однак, на нашу думку, міграційні процеси 1927 – 1938 років, які беруть до розгляду шановні автори, досі не реконструйовані, а це не дає можливості зробити правильні висновки, які впливають на загальний підрахунок.

До речі, вказані автори чомусь виключають з переліку міграційних процесів такий важливий напрямок наукових досліджень, як завезення робочої сили з-поза меж УСРР у 1927 – 1938 роках. Про нього – жодного слова, хоч він впливав на зміну кількості населення УСРР уже перед Голодомором-геноцидом 1932 – 1933 років. Особливо це стосувалося півдня і сходу України, де закладаються великі промислові гіганти. Хмари вербувальників розліталися тоді по всіх регіонах Росії й інших радянських республік з метою набрати побільше робочої сили, насамперед для Донбасу, хоч чимало необхідних спеціалістів було і в українських селах. Скажімо, заступник завідуючого відділом Наркомату праці УСРР Полтавченко 1 липня 1927 року не підписав посвідчення про набір вербувальником Луганської біржі праці І. Я. Раконімим 300 мулярів, 200 теслярів і 150 каменоломів у Брянській і Орловській губерніях, зазначивши, що цей контингент можна набрати в Гніванському районі Вінницького округу [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 86, 87].

Однак це був виняток, оскільки основний потік робочої сили в той же Донбас спрямовувався саме з-поза меж УСРР. Так, Сталінська біржа праці просила 14 липня 1927 року сприяти відрядженню в Калугу К. Полятова для вербування мулярів, оскільки, мовляв, «нами здійснювалося вербування за вищими цінами» [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053.. – Арк. 103].

Уже згаданий Полтавченко 23 липня 1927 року дозволив Луганському патронному заводу набирати 150 теслярів, 5 паркетників по асфальту і 30 мулярів по цеглі в Курській,

Орловській і Калузькій губерніях [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 120].

А 28 липня 1927 року він дозволив представнику Макиївського меткомбінату набирати 100 мулярів і 50 теслярів у Гомельській і Курській губерніях [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 128].

Ліфшиць, який підписувався за завідувача відділу ринку праці НКП УСРР 24 серпня 1927 року дозволив Й. К. Корчицю вербувати для Горлівської контори «Будвугілля», Краматорського машинобудівного заводу, Єнакіївського металургійного заводу і часово-ярьських керамічних підприємств у Курській, Орловській і Тамбовській губерніях 150 мулярів, 200 штукатурів, 50 арматурників, 180 теслярів, 5 покрівельників, 27 малярів, 7 склярів, 10 альфрейників і 21 столярів [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 114].

Вербувальник Й. С. Шварц мав набрати в Старооскольському повіті Курської губернії 1.000 мулярів, у Новозибківському повіті – 2.000 [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 130].

20 вересня 1927 року Ліфшиць дав дозвіл представнику Єнакіївського заводу імені Рикова І. Трошину здійснювати набір у Курській і Орловській губерніях 30 мулярів, 60 штукатурів, 4 альфрейників, 45 теслярів і столярів [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Арк. 147].

Подібний підхід до справи забезпечення робочою силою українських новобудов продовжуватиметься й надалі. Так, 16 листопада 1930 року новий план вербування робітників для шахт Донбасу з-поза меж УСРР затверджується в таких цифрах: з Білорусі 1.100 – для тресту «Артемвугілля», Центрально-Чорноземної області – 1.050 для «Донбасантрациту» і 1.600 – для «Сталінвугілля», а із Смоленщини – 1.250 для «Луганськвугілля» [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3053. – Спр. 4724. – Арк. 3 – 3 зв.].

А ще ж мали для підприємств Донбасжитлобуду завербувати 4.000 робітників поза межами УСРР [8; Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6812. – Арк. 1].

Водночас необхідно визнати, що вплив українського селянства на будівництво був вельми незначним. Воно не усвідомлювало потреби формувати власний національний

робітничий клас за рахунок українізації промислових центрів через переїзд до міста й опанування ремеслом, як це вдалося чехам, латишам, литовцям, полякам...

Наше селянство, з діда-прадіда прив'язане до землі, в прагненні володіти нею готове було покинути рідний край і їхати аж на береги Тихого океану на союзні колфонди, але не поспішало оволодівати близьким містом. Наприклад, з тодішнього Бабанського району замість 525 колгоспників у 1931 році погодилося їхати на Дніпробуд тільки 85, з Кам'янець-Подільського – відповідно 335 і 6, Тульчинського – 115 і 0, Чубарівського – 360 і 48, Держинського – 388 і 23, Карл-Лібкнехтівський – 89 і 10, Черняхівський – 146 і 0, Любашівський – 75 і 0, Городоцький – 210 і 0, Мархлевський – 31 і 4, Путивльський – 34 і 0, Тиврівський – 196 і 0, Гадацький – 115 і 0, Ярунський – 80 і 28 [3; Ф. Р-995. – Оп. 16. – Спр. 22. – Арк. 8 – 40].

Відтак владі за цих обставин повністю розв'язувалися руки щодо набору робочої сили насамперед з Росії. В архівних фондах за 1930 рік збереглися службові записки щодо переваги набору робочої сили саме звідти. Зокрема, головний інженер будівництва Дніпрогесу повідомляє з Москви, як йому вдалося домовитися про набір 1000 теслярів з Московської області й одержати дозвіл на залучення робочої сили з Центрально-Чорноземної області [3; Ф.Р-995.–Оп. 16.– Спр. 11.–Арк. 37, 38].

Чому так детально зупиняємося на цих фактах? Та тому, що саме ця робоча сила з родинами як механічний приріст і народжені як природний додалися до кількості населення УСРР після перепису 1926 року, коли зафіксовано 28,9 млн осіб. Відтак станом на 1 січня 1932 року влада оцінювала кількість населення в 32.680 тисяч 700 осіб: в 1927 народилося 1.184,4 тисячі, 1928 – 1.139,3, 1929 – 1.080,0, 1930 – 1.023,0, 1931 - 975,3 тисячі [9; Ф. 1. – Оп. 20. - Спр. 7163. – Арк. 16], до яких додалися мігранти з інших республік СРСР.

Уважно проаналізувавши методику демографічних розрахунків втрат від Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років і первинні документи вітчизняних архівів, автор цих рядків з огляду на те, що в кримінальному процесі до уваги має насамперед прийматися фіксація факту, а не аналітичний висновок експертів (у даному випадку демографів) щодо його

існування, запропонував свій підхід до визначення кількості жертв Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років на основі аналізу саме первинних матеріалів, які збереглися в Києві та областях, що не потребує визначати головною складовою підрахунку демографічні розрахунки.

Суть його полягає в тому, що коли від уточненої за порайонними результатами цифри кількості населення на січень 1937 року в 27.851 тисячі осіб відняти кількість приросту в 1934 році (88,2 тис. осіб), 1935 (417,2 тис.) і 1936 (533,7 тис.) – усього 1.039,1 тис., то маємо станом на 1 січня 1934 року 26.812 тисяч осіб. А мало бути 33.933.400: до кількості населення станом на 1.1.1932 року в 32.680,700 додаємо народжених у 1932–1933 роках в кількості 1.252,700. Різниця таким чином на 1 січня 1934 року – 7.121,400.

У відповідь на цю пропозицію мої опоненти доручили доктору економічних наук Наталії Левчук виступити на сторінках «Українського історичного журналу», який став для демографів уже свого роду рупором проголошення їхніх концепцій, з таким вердиктом: «Проведений аналіз «нової» концепції підрахунку втрат України від Голодомору, викладеної у статті В. Сергійчука, свідчить про некоректне використання статистичних даних, при якому обчислення «підлаштовуються» під заздалегідь озвучену цифру у 7 млн втрат, а також про серйозні методичні проблеми в розрахунку» [14; С. 192].

Як бачите, мої опоненти вважають, що цифру втрат у 7 мільйонів можна «підлаштувати». Як це зробити, коли існують документи, створені державними органами влади, які в першу чергу розглядаються дослідниками, важко збагнути? Чому історико-правовий підрахунок на основі первинних документів повинен поступитися місцем демографічним розрахункам, які зовсім не враховують, скажімо, вже згадане завезення робочої сили з-поза меж УСРР у роки першої п'ятирічки?

Більше того, кількість населення УСРР станом на 1 січня 1932 року була озвучена її владою в кількості 32.680,700 осіб, дана цифра була підтверджена і економістом С. Сосновим, котрий підготував в еміграції спеціальну статтю з цього приводу: «Хоч як большевики заперечували наявність голоду на Україні, проте в двох надрукованих офіційних джерелах

наведено цифри населення на 1 січня 1932 р. і на 1 січня 1933 р., які, стверджуючи факт загибелі з голоду значної кількості населення, в той же час дозволяють уточнити, скільки загинуло в 1932 р. і скільки в 1933 р.

Перше джерело – «Довідник з основних статистично-економічних відомостей», виданий у 1933 р. За цим довідником на 1.1. 1932 р. на Україні було 32.680.700 душ (цифра цілком збігається з нашими обрахунками населення на цю дату, оскільки при її обчисленні управління справами виходило з того відсотку приросту населення, що й ми, а саме 2,3 відсотка» [16].

А далі С. Сосновий писав: «Ми, за формулою складних відсотків, на 1. січня 1932 року мали 32.680.700 душ, на 1 січня 1933 року повинні були мати 33.406.100 душ, а на 1.січня 1934 року – 34.258.000 душ» [16].

Це демографічні розрахунки незаангажованого українського дослідника, який не «підлаштовувався» під потрібну цифру, але він ствердив дані офіційної статистики станом на 1 січня 1932 року, якими користується і автор цих рядків, а також визначив можливу кількість населення УСРР станом на 1 січня 1934 року, що необхідне для встановлення втрат за 1932 – 1933 роки.

Наша цифра на вказану дату, як бачимо, дещо менша – 33.933.400 осіб, бо за 1932 – 1933 роки народжуваність не зростала на 2,3 відсотка, а різко зменшилася. Як же можна підлаштувати в цій ситуації потрібні цифри?

Коли знайомишся з методикою розрахунків демографів, то складається враження, що це саме вони підлаштовуються під потрібну їм цифру в 3,9 млн втрат. І це проявляється не тільки у використанні сфальсифікованого перепису 1939 року, який не має прямого відношення до підрахунку втрат, а й замовчуванні завезення робочої сили до УСРР в 1932 – 1936 роках, облік якої в переписі 1937 року приховав відповідну кількість померлих з голоду українських селян у 1932 – 1933 роках.

Мабуть цю закономірність першим зрозумів начальник Управління народногосподарського обліку УСРР Олександр Асаткін, бо коли стало відомо про катастрофічне зменшення населення України у 1937 році в порівнянні до початку 1932

року і що за провали планів зростання населення відповідальність перекадуть на статистиків, то він намагався відвести від себе очікуваний удар задалегідь. Тому й Асаткін побачив причини вже тільки в зовнішній міграції. Зокрема, він писав, що «пояснення цьому явищу треба шукати ... у збільшеному пересуванні населення за межі УСРР» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 17].

Проте це виявилось невідповідним реальним міграційним процесам. Скажімо, з виявлених документів щодо зовнішнього механічного руху Харківської області в 1932 – 1936 картина виглядає ось так:

Республіка	1932 Прибуло / Вибуло	1934 Прибуло / Вибуло	1935 Прибуло / Вибуло	1936 Прибуло / Вибуло
РСФРР	92485 / 73206	71880 / 57053	75102 / 70715	101727 / 79157
Каз. АСРР	71440 / 417	442 / –	663 / 339	697 / 479
Кир. АСРР	168 / 169	73 / –	183 / 87	136 / 101
БСРР	2705 / 2216	1921 / 1717	2778 / 2685	2720 / 2388
ЗСФРР	2201 / 1805	2087 / 1869	3317 / 2318	3479 / 3328
Аз.СРР	899 / 792	599 / 616	1321 / 855	1381 / 1516
Вірм. СРР	95 / 60	152 / 141	372 / 269	489 / 393
Груз. СРР	1155 / 926	1281 / 1030	1613 / 1191	1609 / 1349
Узб.СРР	443 / 369	435 / 312	582 / 463	639 / 630
Тадж. СРР	75 / 61	97 / 37	176 / 79	146 / 102
Туркм. СРР	189 / 926*	112 / 138	322 / 177	441 / 84

[6; Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 5, 5 зв.; Спр. 10. – Арк. 1, 1 зв.; Спр. 18. – Арк. 7, 7 зв.; Спр. 27. – Арк. 7, 7 зв.].

Великий потік робочої сили з інших радянських республік

спрямовувався і в інші промислові регіони УСРР у вказаний період. Особливо багато завозили в 1932 – 1933 роках з Росії й Білорусі, відмовляючи своїм голодним селянам, які прагнули влаштуватися на заводи й фабрики, аби одержати продовольчий пайок. Так, член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою в 1932 році необхідно мати додатково близько 600 тисяч осіб, у тому числі 130 тисяч для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тисячі, а з РСФРР – 64 тисячі [8; Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 73. – Арк. 24].

Потребу в 130 тисячах кваліфікованих робітниках планували покрити за рахунок підготовки господарським способом 70 тисяч, а також шляхом вербування 20 тисяч з районів УСРР і 40 тисяч – з РСФРР [8; Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 73. – Арк. 25].

План вербування по тресту «Сталінвугілля» на березень – травень 1932 року передбачав: 6.575, у тому числі з УСРР – 2.375, ЦЧО – 800, Татарстану – 2.500, БСРР – 900. Було завербовано за березень, квітень і 20 днів травня лише 1.010 чоловік, у тому числі, з УСРР – 479, ЦЧО – 309, Татарстану – 212 і БСРР – 10 [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 16].

Традиція завезення робочої сили з-поза меж УСРР набула особливого розвитку з початком Голодомору. Як засвідчують документи, «наиболее устойчивыми оказались группы вербованных из Западной области и Тат. Республики... По выполнению плана Украина оказалась на последнем месте» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5588. – Арк. 5].

З цього приводу 23 січня 1932 року Косіора повідомляли: *«Сейчас мы наблюдаем такую картину: старые шахтеры из Белоруссии и Центральной Черноземной области, которые в последние годы засели в деревне, снимаются с «якоря» со всеми своими пожитками, семьями и сватами и едут в Донбасс, и как будто оседают в Донбассе всерьез и надолго»* [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5588. - Арк. 9].

Природно, на це було звернуто увагу і вже 10 квітня 1932 року члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП (б) У розглядали доповідну записку щодо необхідності «для

пополнения убыли в рабочей силе произвести новую вербовку рабочей силы для Донбасса в количестве 20 тыс. человек. Из них 10 тыс. в пределах Украины, а остальные 10 тыс. в пределах РСФСР, о чем просить ЦК ВКП (б)» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5313. – Арк. 84].

Цю тенденцію – вербувати будь що за межами УСРР – підхоплювали і в низах. Так, керівники хімічного заводу імені Петровського, якому в серпні 1932 року не вистачало 2.795 робітників, просили вищі інстанції «отвести иные районы на Украине, обязав районные организации обеспечить отпуск людей с колхозов, и поставитъ вопрос перед ЦК ВКПб и Наркомтрудом о выделении районов в РСФСР и Белорусской ССР для организованного набора рабочей силы» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5326. – Арк. 8, 9].

Водночас набуло поширення таке явище, як самоплив робочої сили, в тому числі і з-поза меж УСРР, і на інших великих підприємствах. Наприклад, за 8 місяців 1932 року на будівництво «Азовсталі» прибуло самопливом 7.849 робітників і тільки 3.002 було завербовано [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5599. – Арк. 5].

Вербування робочої сили з-поза меж УСРР стояло на першому місці і в учасників спеціальної наради щодо «упорядочения дела вербовки рабсилы для угольной промышленности Донбасса» при Донецькому обкомі КП (б) У в січні 1933 року, на яку запрошувалися «представители НКТруда СССР и УССР, Главтопа, угольных трестов Донбасса и их уполномоченных по областям, представителей обкома ЦЧО, Белоруссии, Татарии, Киевщины, Винницы...» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6237. – Арк. 33].

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москвы». Так, 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора «выделить дополнительные лимиты на ввоз квалифицированной и неквалифицированной рабсилы из других областей и республик Союза в количестве до 36.000 человек (желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик)» [9; Ф. 1. – Оп. 20– Спр. 6241. – Арк. 31].

А 24 липня 1933 року бюро обкому ухвалило: «Учитывая, что внутриобластные ресурсы рабочей силы не могут покрыть всех потребностей заводов и новостроек в области, просить ЦК ВКПб, ЦК КПбУ и Наркомтяжпром оказать заводам и новостройкам нашей области и в первую очередь заводам Петровского и Дзержинского путем завоза рабсилы из других областей и краев Союза, с тем, чтобы Наркомтруд прикрепил для вербовки Татарию и Башкирию и выделил дополнительные лимиты на квалифицированную и неквалифицированную рабсилу» [2; П-19. – Оп.1. – Спр. 525. – Арк. 49 зв.].

Той же секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює до 25 тисяч завербованих колгоспників з Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6243. – Арк. 71].

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6241. – Арк. 33].

А 3 листопада 1933 року бюро розглянуло питання щодо підготовки до прийому заводами області завербованої робочої сили на Середній Волзі. Було висловлено стурбованість, що Дніпрокомбінат не освоїв наряди на вербування в цьому російському регіоні на 12 тисяч робітників, заводи імені Дзержинського і Петровського, трест Дзержинськбуд – по 2 тисячі, трест «Руда», Кривбасбуд – по 4 тисячі. Незадовільно освоювали додаткові фонди в Самарському краї також Нікопольбуд (наряд на 1000 робітників), Криворіжжякоксхім-монтаж (1000), Запоріжжякоксхімбуд (2000) [2; П-19. – Оп.1. – Спр. 529. – Арк. 123 зв.].

Це питання, з усього видно, було і на контролі в Кремлі, оскільки 5 липня 1932 року помічник Сталіна Бажанов телеграфував Косіору, щоб «мобилизовать в августе 25.000 чел., в сентябре 29.000 чел. (Татарии, Черноземной, Белоруссии,

Украине и в Западной области» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 91].

Відтак на місцях у російській глибинці намагалися виконати наряди Москви. Скажімо, секретар обкому Центрально-Чорноземної області Малинов телеграфував секретарю ЦК КП (б) У Терехову: «Воздействуйте на тресты угля Украины немедленном переводе уполномоченному Главтопа Воронеж денег отправки завербованных рабочих тчк» [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 105].

Ці «підказки» з Росії негайно підштовхували керівників промислових підприємств України до активних дій: так, трест «Сталінвугілля» в грудні 1932 року розіслав 516 вербувальників, з яких по Україні лише 40 [9; Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 120].

Зрозуміло, що це лише окремі документи щодо завезення робочої сили в УСРР у 1932 – 1936 роках. Комплексне вивчення даної проблеми дасть можливість визначити механічний рух в УСРР в кількісному вираженні, що дасть можливість точніше оцінити втрати від Голодомору 1932 – 1933 років, оскільки прибулі до УСРР у вказаному періоді будуть зафіксовані зі своїми родинами як громадяни цієї радянської республіки.

З огляду на те, що Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років є свідомим масовим народобивством, основним напрямком дослідження цього кримінального злочину мусить бути історико-правовий на базі офіційних статистичних даних, а демографічні розрахунки можуть слугувати лише допоміжним інструментом для визначення конкретної кількості.

Однак заангажована на цифру втрат у 3,9 млн осіб, названа українсько-американська група відкидає різні пропозиції підрахунку, які можуть допомогти у встановленні реальних втрат. Зокрема, вона не звертає уваги на відповідність прийому до перших класів дітей 8-річного віку, починаючи з 1 вересня 1933 року, з кількістю народжених свого часу у конкретних населених пунктах. Чому, скажімо, вказаних демографів та істориків не насторожив той факт, що 1 вересня 1932 року до перших класів Петриківського району Дніпропетровської області влилося 1737 дітей, а через рік до другого класу перейшло за

уточненими даними лише **867**. Така ж тенденція виявилася і щодо другокласників і третьокласників: відповідно 1275 і **695**, 1126 і **693** [2; Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 154].

Якщо вона була такою повсюдно, то принаймні мільйон дітей не дорахувалася українська школа 1 вересня 1933 року тільки в цих трьох початкових класах.

Недобір першокласників давав про себе знати і в наступних роках, що бачимо на конкретних фактах. Так, 1 вересня 1935 року, скажімо, в перші класи початкових (п), неповносередніх (нс) і середніх (с) шкіл Плисківського і Погребищенського районів, що входили тоді до Київської області, прийшло набагато менше дітей, ніж їх народилося 1927 року. Наприклад, за парти Адамівської початкової Плисківського району сіло 34 першаки, а в 1927 у цьому населеному пункті на світ з'явилося 68 дітей, у Андрушівській (нс) ці показники були відповідно 41 і 135, Обозівській (п) - 17 і 57, Паріївській (п) – 18 і 37, Попівській (п) – 14 і 42 [1; Ф. 6129. – Оп. 4. – Спр. 11, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26,30, 31, 32,33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 48,49, 50, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65; 4; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 1866. – Арк. 1 – 65].

Подібна ситуація склалася і в сусідньому, Погребищенському районі. Скажімо, показники Ординецької (нс) - 30 і 76, Борщагівської (нс) - 29 і 93, Круподеринецької (нс) – 63 і 78, Павлівської (нс)- 66 і 100, Білешківської (нс) – 37 і 106, Гопчицької (нс) – 78 і 108, Старостинецької (нс) - 36 і 106, Люлинецької (п) – 19 і 42, Кулешівській (п) – 11 і 25, Іваньківській (п) – 19 і 25 [1; Ф. 6129. – Оп. 4. – Спр. 11, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26,30, 31, 32,33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43; 4; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 1882. – Арк. 1 – 48].

Не менш наглядною є картина і щодо наповнення початкових класів Баришівського району Київської області станом на 1 вересня 1940 року (* – неповні дані про народження за відповідний рік). З цієї таблиці, до речі, можна перекоонатися, що найбільших втрат зазнала саме вікова група 1932 року, тобто народжені перед Голодомором, а відтак найменш зміцнілі перед таким суворим випробуванням [ДАКО: Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2538. – Арк. 1 – 26] (табл.)

І навіть у такому поліському районі Київщини, як Іванківський, де, здавалося, багатства лісів і річок мали б зарадити масовому Голодомору, школи прийняли в 1940 році також набагато менше першокласників.

Населені пункти	Народилося в 1932 р.	З народжених у 1932 р. пішло до 1 класу в 1940 р.	З народжених у 1931 р. пішло до 2 класу в 1940 р.	З народжених у 1930 р. пішло до 3 класу в 1940 р.	З народжених у 1929 р. пішло до 4 класу в 1940 р.
Баришівка	46	23	46/35	75/34	85*/35
Бзів	40*	13	52/24	76/29	60/36
Борщів	16	4	24/3	33/14	28/15
Війтовці	108	10	151/56	148/59	60*/78
Власівка	27*	8	32/19	39/33	46/44
Волошинівка	24*	13	41/20	39/38	46/20
Гостро-луччя	76	51	107/77	121/73	114/64
Дернівка	38	13	28/23	34/26	42/34
Коржі	20*	5	12/12	23/20	27/20
Корніїв-ка	40	7	53/29	64/52	66/35
Липняки	39	19	-/23	38/32	40/27
Лукаші	26*	27	64/38	84/40	68/38
Лук'янівка	41	10	50/17	55/32	61/31
Мала Стариця	17	7	23/20	27/19	26/11
Морозів-ка	44	17	49/34	75/44	77/35
Масківці	47	6	47/26	69/28	64/12
Париш-ків	51	16	63/35	61/29	73/49
Пасічна	20	12	16/15	-/18	-/33
Рудницьке	35	16	39/15	43/17	63/35
Селичів-ка	58	17	63/35	68/36	65/39
Селище	2*	15	61/40	58/35	54/29

Сизенків	21	12	18/17	32/29	23/14
Скопці	96*	29	118*/72	205/93	187/80

А в багатьох селах тут узагалі не набрали перших класів, хоч 8 років перед тим там народилося достатня кількість дітей для їх відкриття. Як і перед тим, що давало можливість мати перші класи в 1937 – 1939 роках [4; Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2541. – Арк. 1 – 41]:

Школи	Народилося в 1932 р.	Пішло до 1 класу в 1940 р.	У тому числі 8-річних	Пішло до 2 класу в 1940 р.	Пішло до 3 класу в 1940 р.	Пішло до 4 класу в 1940 р.	Разом
Білоберезька п	19*	-	-	15	21	17	53
Блідчанська нс	23*гр.	24	15	58	45	53	180
Болотнянська п	14	-	-	16	10	12	32
Воропаївська п	13	-	-	15	30	-	45
Ворошилівська п	-	20	14	19	25	16	77
Доманівська нс	-	11	1	17	23	19	70
Запрудська нс	40*	44	38	29	44	38	155
Зимовицька п	8	11	8	8	-	9	28
Іванківська с	60	46	35	60	55	73	234
Карпилівська п	17	-	-	16	16	6	38
Ковалівська п	14	-	-	17	25	-	42
Коленцівська нс	50	30	13	50	28	26	134
Красилівська рнс	62	19	11	25	33	29	106

Леонівська нс	17*	22	8	16	25	12	75
Любидванська п	6	-	-	12	-	20	32
Макарівська нс	36	31	17	34	57	55	177
Новомакалевицька п	25	10	4	21	14	17	62
Новосокольська нс	37	10	2	10	20	18	58
Обуховицька с	67	40	15	79	74	62	255
Ораненська нс	22	21	9	25	27	38	111
Орджонікідзевська п	9	9	1	9	16	14	48
Очительська нс	33	10	3	30	35	35	110
Пироговицька нс	27	5	3	18	24	28	75
Потоцька п	17	9	3	12	15	15	51
Приборська нс	43	27	20	37	57	55	176
Руднетальська нс	26	9	4	17	34	17	77
Русаківська нс	38	16	5	29	37	39	121
Русаківська п (дитячий будинок)	-	34	21	29	35	31	123
Станишівська нс	16*	24	10	60	39	58	181
Старосоколівська п	17	9	5	14	15	20	58
Сукачівська нс	54	56	30	34	35	40	145
Федорівська п	-	-	-	12	13	15	40
Феневиць-	78	40	20	43	70	60	213

ка с							
Хочівська п	-	-	-	11	17	-	28
Шпилівська нс	48	26	15	33	49	20	128

А як вижили народжені в 1932 році в колишньому Іркліївському районі Полтавської області, який входить тепер до складу Чернобаївського на Черкащині, можна бачити з наступної таблиці, хоч у документах відсутні дані про вік першокласників. Але знову ж таки найбільших втрат зазнали **найменші, якщо врахувати, що народжуваність в українському селі на переломі 1920-х років була приблизно однаковою** [7; Ф. Р-5899. – Оп. 23. – Спр. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 25, 26, 51, 52, 59, 60, 63, 67; 5: Ф. 3938. – Оп. 1. – Спр. 195. - Арк. 69-72].

Школи	Народилося в 1932 році	Пішло до 1 класу в 1940 році	Пішло до 2 класу в 1940 році	Пішло до 3 класу в 1940 році	Пішло до 4 класу в 1940 році
Іркліївська с	29	14	18	35	17
Лихолітська нс	35	21	42	56	43
Павленківська п	8	-	18	-	22
Лящівська нс	70	40	56	81	68
Михайлівська п	4	-	37	-	28
Загородищенська п	11	-	40	-	35
Червоногорська п	22	7	-	17	-
Каврайська п	12	5	-	19	-
Демківська п	24	15	20	26	29
Бузьківська п	30	6	24	35	-
Наміснлянська п	-	5	7	13	-
Кітлівська п	6*	8	23	31	-
Васютинська п	89	25	35	31	37
Васютинська с	-	28	44	44	40
Старосільська п	14	-	22	33	-
Чехівська п	15	-	26	-	31

Червонохижинська п	23	-	23	31	-
Мутиська п	27	13	-	25	-
Мойсінська нс	31	18	27	38	41
Пищиківська нс	14	7	5	22	21
Москаленська нс	69	48	43	55	40
Ревбінська нс	36	16	37	41	45
Староковрайська нс	37	17	25	27	33
Першомайська нс	24	10	21	22	27
Скородиська нс	49	31	57	41	46
Червоносільська нс	32	9	10	32	32
Воронинська нс	27	13	29	32	26
Крутьківська нс	42	25	56	48	50
Самовицька нс	38	28	22	59	32
Митьківська нс	48	25	38	37	35
Мельниківська с	59	35	42	59	71

Отже, картина з наповненням перших класів сільських загальноосвітніх шкіл України після 1933 року складається майже скрізь однаковою – 30 - 40 відсотків дітей, народжених у 1924-1932 роках в УСРР, не сіли за парти. Якщо врахувати, що за 1924 – 1932 роки на світ появилось близько 10 мільйонів осіб (скажімо, 1924 – 1.162,9, 1925 – 1.196,8, 1926 – 1.207,9, 1927 – 1.184,4 тисячі, 1928 – 1.139,3, 1929 – 1.080,0, 1930 – 1.023,0, 1931 - 975,3, 1932 - 782,0 [15; С. 13; 9; Ф. 1. – Оп. 20. - Спр. 7163. – Арк. 16] – цей приріст відбувався головним чином за рахунок села), то цілком вірогідним є втрата у 1932-1933 роках щонайменше 3 мільйонів першокласників і майбутніх школярів початкових класів.цих жертв Голодомору і тих, хто в 1933 належав до середнього і старшого шкільного віку, то матимемо ще мінімум півмільйона жертв.

Виходячи з того, що втрати тільки дітей дошкільного і шкільного віку становили щонайменше 3,5 мільйона осіб, вважаємо цілком реальним, що мінімум 7 мільйонів населення УСРР стали жертвами Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років.

На жаль, наші демографи, цього не беруть до уваги, а вирішили просто диктувати умови підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років без детального

вивчення первинних документів українських архівів. Зверхність до опонентів призводить до завищеної власної самозначущості й бажання, замість наукової дискусії, просто оголосити опонента невігласом у царині демографії й нав'язувати суспільству вироблену задалегідь потрібну цифру.

Але давайте погодимося, що демографічний аналіз – це щось інше, ніж власне історико-правовий, де, зокрема, в кримінальному процесі, треба спиратися насамперед на документи, давати їм оцінку, як і усним свідченням. Первинні матеріали відіграють тут визначальну роль, а не теоретичні оцінки на основі демографічних розрахунків.

Як, скажімо, можна ігнорувати свідчення іноземних дипломатів, які одержували конфіденційну інформацію від більшовицьких високопосадовців. Очевидно, що не окремі демографи й примкнулі до них історики, а слідство й судовий процес мають дати правову оцінку заявам цих чужинців, котрі й називали цифри втрат від 7 до 10 мільйонів і більше.

Ось чому остаточний висновок повинні зробити історики та правники в рамках кримінального провадження і судового розслідування із залученням у необхідних випадках спеціалістів-демографів. Для цього необхідно, на думку вже згаданого М. Герасименка в його статті «Геноцид – злочин проти людяності, особливості розслідування», провести історико-статистичне і криміналістичне дослідження [18].

Тож залишається сподіватися, що історико-правовий підхід до оцінки втрат української нації під час Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років буде належно використаний у розгляді цієї справи, оскільки виконані О. Рудницьким «розрахунки прямих демографічних втрат УСРР» у 1932 – 1933 роках не мають надійної інформаційної складової, а тому неадекватно відображають картину втрат.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області.
2. Державний архів Дніпропетровської області.
3. Державний архів Запорізької області.
4. Державний архів Київської області.

5. Державний архів Полтавської області.
6. Державний архів Харківської області.
7. Державний архів Черкаської області.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
10. Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років в Україні. – К., 2010. – Ч. 57.
11. Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932 – 1934 рр. в Україні. – Укр. істор. журнал. – 2017. - № 2.
12. Геноцид в Україні 1932 – 1933 рр. За матеріалами кримінальної справи № 475. – К., 2014.
13. Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932 – 1934 рр.//Укр. істор. журнал. – 2015. - № 4.
14. Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932 – 1933 рр. // Укр. істор. журнал. – 2018. – № 2.
15. Природний рух людности України в 1929 р. – Харків: Господарство України, 1932.
16. Українські вісті (Новий Ульм). – 1950. – Ч. 11.
17. Цаплин В. Статистика жертв сталинізму // Вопросы истории (Москва). - 1989. - № 4.
18. Часопис. – 2020. - № 2.

УДК 821.161.

Віталій АБЛИЦОВ

МАНЛИВИЙ СВІТ БЛУКАЮЧИХ ЗІРОК

Живопис як вид мистецтва має немало визначень, але, здається, в нашому випадку найближчим до істини є таке: «об-разотворче мистецтво – насамперед відкриття». Цей простий висновок суголосний змісту пропонованих нотаток ще й тому, що йтиметься про художників європейського та світового рівнів, а передусім тих, хто народився в Україні, чиє творче життя минуло далеко від батьківщини, але образ якої ніколи не зникав з їхньої пам'яті і часто відображався в мистецьких творах. Очевидно, не буде помилкою вважати, що всі вони йшли шляхом, визначеним французьким поетом Полем Елюаром (1895–1952): «Від виднокола одинака до виднокола всіх людей».

Відразу зауважимо, що більшість із «наших-ненаших» видатних особистостей архіцікаві не лише своїми талантами, але й долями-життєписами, сповненими карколомних поворотів, алогічних рішень і несподіваних результатів.

х х х

Часто про вимушених емігрантів говорять з неприхованим співчутливим сумом. «Внутрішній націоналізм» (хай прискіпливі політологи пробачать цей емоційний вираз) і справді завжди тривожив більшість вітчизняних мандрівників по світу, і навіть абсолютно аполітично-космополітичний колишній киянин Іван Домбровський (в США він став видатним живописцем Джоном Грехемом) малював крутих запорожців з чубами-оселедцями, поетичну місячну ніч, світлі очі чорнявої сільської дівчини...

Тому в наших нотатках про творчість та життєписи блукаючих зірок – митців-емігрантів йтиметься і про культурологічні проблеми, і політичні, адже еміграція – це найчастіше наслідок зіткнення непримиренних ідеологій, протилежних світосприйнять. Простір цієї боротьби не має меж.

Коли виникло питання «хто повинен очолити нашу своєрідну портретну галерею?», здалося, що ним повинен стати найдостойніший за віком митець, до того ж учасник масштабного міжнародного проекту. Отже, відкриває нашу публікацію подніпрянин-катеринославець – і донині улюбленець американських прихильників його таланту, графік Луїс Чоріс (німецький варіант прочитання прізвища – Хоріс).

Народився майбутній митець у Катеринославі (донедавна Дніпропетровську, а нині – Дніпрі) – місті, що постало на фундаменті давнього козацького поселення і якому тоді ще не минуло й двох десятиліть. Саме Луїсу Чорісу випала честь першим серед європейців показати світу ще й сьогодні недостатньо вивчені обшири екзотичної Півночі.

Початок XIX століття був періодом великих географічних відкриттів, добою здійснення морських навколосвітніх експедицій, учасником яких був, зокрема, мужній ніжинець Юрій Лисянський (1773–1837). Поряд з ним належить бачити й Луїса Чоріса.

Так склалося в історії, що світова громадськість приваблюють безмежні простори з поміркованим кліматом, розташовані посередині між холодними полюсами і спекотним екватором. До того ж вважається, що тамтешнє життя (на екваторі й за полярним колом) є чимось екзотичним і винятковим, що значною мірою так і є. Хто знає, але, можливо, саме це й надихнуло Л. Чоріса на створення геніальних графічних творів, рівних яким за майстерністю виконання немає й досі.

Талановитий катеринославець понад два століття тому увічнив життя народів та краєвиди Аляски, Алеутських та Гавайських (Сандвічевих) островів, зафіксував у своїх творах простори Центральної Америки. Зауважимо, що він зробив це задовго до виникнення фотографії. У серії кольорових літографій поєдналися графіка, поезія, історія, філософія.

Хто побував у приполярних чи заполярних краях, зі здивуванням сприймає той разуючий контраст між колишнім земним раєм, що його увічнив Л. Чоріс, і нинішнім убогим животінням північних народів (насамперед йдеться про території Російської Федерації). Ось чому супероригінальні літографічні твори катеринославського митця – переконливий на всі віки аргумент, що заперечує перевагу цивілізації перед первісною добою людського існування. І виходить, що помилявся Ф. Енгельс, коли твердив, що цивілізація – щось краще, що приходить на зміну «дикості й варварству».

Зображені на гравюрах Л. Чоріса мешканці Аляски, Гаваїв, тихоокеанських (причукотських і прикамчатських) островів насправді жили в земному раю. Невипадково унікальна

серія кольорових літографій катеринославця «Живописна подорож навколо світу» (1822) зацікавила не лише його колег і громадськість багатьох країн, але й тогочасних можновладців (імператорів та королів). Йдеться насамперед про французького володаря корони Карла X, короля Пруссії Фрідріха Вільгельма III та московського імператора Олександра I.

Популярність нашого графіка на американському континенті не згасла й сьогодні. 2001 року в США з надзвичайним успіхом демонструвалися твори Л. Чоріса, присвячені Алясці й жителям численних тихоокеанських островів. Частина картин талановитого графіка тиражується досі й має неабиякий попит. Портрети гавайців, їхнього короля Камехамеха зберігаються в академії мистецтв Гонолулу. Л. Чоріс не лише малював побачене, але й майстерно описав життя тутешніх мешканців, зокрема Аляски.

Здобувши значний досвід, художник не зупинився на досягнутому і вирішив продовжити навчання. Він переїхав до Парижа. Проте спрага нових відкриттів перемогла, й 1827 року Л. Чоріс вирушив у нову подорож – до Південної Америки. Але доля не була прихильною до митця — сталася трагедія: Л. Чоріс був убитий бандитами у Веракрузі в Мексиці.

ЛУЇС ЧОРИС
(22.03.1795, Катеринослав –
22.03.1828, поблизу Веракруза, Мексика)

Біографічна довідка

Л. Чоріс здобув освіту в Харківській гімназії. Батько майбутнього графіка був доцентом місцевого університету.

Л. Чоріс рано осиротів, і його взяв у свою сім'ю колега батька Й. Матес – доцент з малювання. З часом родина переїхала до Петербурга, де Л. Чоріс став студентом Імператорської академії мистецтв. Через рік він перервав навчання – одержав пропозицію стати художником морської експедиції О. Коцебу до Північної Америки.

1819 року молодий художник переїхав до Парижа, де був обраний членом Паризького Географічного товариства, а також удосконалював свої знання в техніці літографії та історичного живопису. 1827 року вирушив у нову подорож, під час якої загинув.

х х х

Поштовхом до еміграції найчастіше були політичні події (передусім війни та революції), тому перегорнемо кілька сторінок політології. Нині немало розмов про глобалізацію, кризу ідентифікаційних (самовизначальних, об'єднувачих) процесів, врешті – про крах незалежності національних держав (!!).

Зрозуміло, що в нашому випадку ці тривожні вітри дмуть з імперської півночі, провідники якої обрали грабіжницький шлях до порятунку власної державності: збройні конфлікти на кордонах та вандалську агресію проти сусідів, варварську анексію чужих територій.

Час імперій давно минув. Особливо на євразійських просторах. Невипадково саме Московія-Росія сьогодні залишається інтелектуально та технологічно найвідсталішою країною у світі.

Що породжує ускладнення проблем розвитку в Об'єднаній Європі? Те, що ідеологи створення міжнародного союзу спробували зблизити імперії й національні держави. Хто

прагне залишити ЄС? Великобританія (повна назва: Сполучене Королівство Британії та Північної Ірландії).

Отже, ведучи мову про глобалізм (всезагальний, всесвітній), ми не помічаємо, що насправді наступає ізоляціонізм. Колись він був однією з міжнародних форм антивоєнного руху. Нині, завдяки інтенсифікації інформаційних процесів, поширенню мережевих технологій та електронних засобів зв'язку, поняття особистості замінюється поняттям «віртуальної особистості». Інакше кажучи – можливої особистості, тобто такої, що повинна виникнути за певних обставин.

«Певні обставини» в українському варіанті – тотальна антиукраїнська пропаганда північного сусіда, внаслідок якої вітчизняне радіо і телебачення останнім часом втратило національне обличчя. Україна не має жодної загальнодержавної газети, у занепаді книгодрук, театральне й музичне життя, наука й освіта. Зате русифікаційні процеси досягли максимального рівня. У суспільній свідомості переважають аполітизм, настрої песимізму й байдужості. Ось чому такі важливі сьогодні дослідження історії діаспорного українства. Саме патріотичні почуття, спогади про Вітчизну рятували й надихали на творчість більшість українських митців-емігрантів.

Найяскравіший, на наш погляд, приклад — художники Олекса Грищенко, Яків Гніздовський, Василь Хмелюк, Микола Вакер.

Саме вдалині від рідного Кролевця, що на Сумщині, у серці О. Грищенка відродилося синівське почуття до України. Друзі про нього говорили так: «Міг стати у коло паризьких приятелів й на повний голос заспівати: «Ой на горі та й жінці жнуть...»

У Львівському художньому музеї є картина О. Грищенка «Береги Бретані». Хто бачить цей твір уперше, мимоволі відсажується від зображених на полотні бурхливих морських хвиль, боячись крапель холодної води, що можуть бризнути на тебе...

На жаль, в музеї, якщо не помиляюсь, збереглося лише кілька творів О. Грищенка після варварського нищення,

вчиненого слугами московського тоталітарного режиму в 50-ті роки минулого століття.

ГРИЩЕНКО ОЛЕКСА

(2.04.1883 Кролевець, Сумщина – 28.01.1977, Ванс, Франція)

Біографічна довідка

Майбутній художник, мистецтвознавець, письменник навчався в Київському та Московському університетах, Мистецькій школі К. Юона. Громадянська війна підштовхнула О. Грищенка до еміграції.

Першим у Франції звернув увагу на творчість майбутнього митця Фернан Леже. З 1931 – О. Грищенко став членом Осіннього салону. Виставлявся в Мадриді, Стокгольмі, Гетеборзі, Страсбурзі. Живописні твори художника зберігаються в найзнаменитіших колекціях світу. Назвемо для прикладу Паризький Музей національного сучасного мистецтва, Фундації А. Барнеса у Філадельфії (США), колекції Дж. Керрігана в Нью-

Йорку, Королівських музеях у Брюсселі та Копенгагені, Третьяковській галереї в Москві, Монреальському музеї Канади.

О. Грищенко – автор мистецтвознавчих досліджень «Про зв'язки давньоруського живопису з Візантією та Заходом» (1913), «Давньоруська ікона як мистецтво живопису» (1917), книг спогадів «Україна моїх блакитних днів», «Два роки в Константинополі», «Мої зустрічі з французькими митцями», «Роки бурі і натиску».

Життя і творчість Олекси Грищенка – це ще одна непрочитана нами захоплива Книга Великих Доль. Він всюди на Землі був українцем: завжди пам'ятав про Дніпро, золотoverхий Київ. Свій нерозривний зв'язок з Україною художник відчув саме на чужині. А втративши його, зрозумів, хто він є на цьому світі. Добрі діячі нашої діаспори вчасно підтримали земляка: сьогодні чи не найбільша колекція полотен О. Грищенка зберігається в Нью-Йорській галереї Українського Інституту. Картини Майстра нині є у фондах київського Національного музею образотворчого мистецтва, куди вони були передані за заповітом митця.

Графічні твори Якова Гніздовського «Соняшник» та «Зимовий пейзаж» прикрашали кабінет президента США Джона Кеннеді.

«Ксилографія Якова Гніздовського є одним з найбагатших і найоригінальніших здійсень в американському графічному мистецтві за останні тридцять років», – писав про українського майстра куратор відділу графіки бібліотеки Гарвардського університету Пітер Вік.

ГНІЗДОВСЬКИЙ ЯКІВ

(27.01.1915, Пилипче, Тернопільська область –

8.11.1985, Нью-Йорк)

Біографічна довідка

Художник, графік, кераміст, мистецтвознавець. Навчався у Львівській школі ужиткового мистецтва, Варшавській академії мистецтв, Загребській академії мистецтв (Хорватія). Удосконалював майстерність у Парижі.

Яків Гніздовський належить до тих творчих натур, котрі все життя вчаться. Його талант вітав відомий діаспорний графік Едвард Козак. Живучи в Німеччині, художник вивчав творчість Альбрехта Дюрера. Мистецька Америка остаточно визнала талант українця, коли галерея Асоціації Американських Митців у Нью-Йорку купила 220 відбитків його серії дереворізів «Сосни».

У США митець жив з 1949 року. Глядачі відразу оцінили в творах Я. Гніздовського витонченість його таланту. Часто лінія, що творить предметний світ його графічних робіт, сприймається як мерехтливе (мов сонячне проміння) осіннє навутиння в лісі, обережно хвильоване вітром: «Пиєничний лан», «Соняшник», «Безлисте дерево», «Пелехата», «Плакуча верба», «Пень», «Зимовий горизонт». Дебютне визнання в Америці митець одержав у Міннеапольському Інституті Мистецтва (друга нагорода за дереворит, 1950).

Я. Гніздовський – автор іконостасу для церкви святої Трійці в Керганксоні (США).

Твори Я. Гніздовського зберігаються у приватних збірках та музеях, зокрема в Конгресовій бібліотеці, Бостонському й Філадельфійському музеях, Університеті Делявер, Університеті Вашингтона, Батлер Інституті, фундації Вудварда, збірці Нельсона Рокфеллера (у США та Європі). Виставки дереворитів митця експонувалися в Америці, Японії, Індії та багатьох інших країнах.

Коли б не петроградсько-московські бунти та антидержавні заклоти (в Росії їх чомусь називають революціями), то доля Василя Хмелюка була б щасливішою. Він був серед успішних випускників Краківської академії мистецтв імені Яна Матейка (тут навчалися у різні роки відомі українські митці І. Труш, М. Бурачек, М. Жук, М. Касперович).

Без імені В. Хмелюка неможливо уявити життя нашої мистецької колонії в столиці Франції. Він був не лише

художником, але й поетом (видав три збірки поезій). Коло В. Хмелюка: Олекса Грищенко, брати Вірсти, Михайло Андрієнко та багато інших.

ХМЕЛЮК ВАСИЛЬ

(3.07.1903, Березівка Вінницької області –
2.11. 1986, Париж, Франція)

Біографічна довідка

Майбутній живописець навчався у Краківській академії мистецтв, Українській студії пластичних мистецтв у Празі, Празькому Карловому університеті (філологічний факультет).

В. Хмелюк – учасник українських визвольних змагань 1917–1920 років. Тому зрозуміло, чому його життя минуло поза межами батьківщини.

З 1928 митець жив у Парижі, де став однією з центральних постатей мистецького життя французької столиці. Паризький професор Ш. Кюнстлер писав про В. Хмелюка: «Його ім'я відоме найбільшим колекціонерам світу (вони пишаються набутими полотнами Хмелюка). Його праці представлені в музеях Люцерна, Лондона і Стокгольма. Ми

вдячні Амбруазу Воллару, який ввів митця в паризький мистецький світ». Завдяки своєму таланту В. Хмелюк мав змогу виставляти свої картини у відомих паризьких галереях, залах престижного Інституту Тіссена. Незважаючи на післявоєнну фінансову сутужність, французький уряд закуповував твори українського парижанина.

Твори митця зберігаються в музеях та приватних збірках Парижа, Стокгольма, Нью-Йорка, Люцерна, Філадельфії, Мюнхена, Торонто.

Мистецька доля Миколи Вакера була успішною, чого не скажеш про його життєву фортуна.

Матір'ю майбутнього митця була українка – донька священика. У багатодітній родині батько (німець-агроном) привчив сина до фізичної праці: юнак оволодів багатьма професіями, що допомогло йому під час Другої світової війни.

Пізніше захворювання на туберкульоз ускладнило життя колишньому киянину.

М. Вакер був живописцем, архітектором та філософом.

ВАКЕР МИКОЛА

(19.12.1897, Київ – 13.04.1987, Париж, Франція)

Біографічна довідка

Навчався у Вищій школі образотворчого мистецтва в Берліні (1926), Університеті Гумбольдта (Німеччина).

Як творчій натурі М. Вакеру поталанило: він знайшов покровительку в особі власниці київського приміського маєтку, де його батько був агрономом. Княгиня Довгорука – хрещена мати Миколи, подарувала йому на 14-ліття мольберт і фарби (художник зберігав їх усе життя). Період юнацтва М. Вакер згадував завжди: спогади оживали на його полотнах в образах: «Дівчина у вишитій сорочці», «Жниця»...

Митець, якому випало жити в еміграції, ніколи не вважав своїми країни, де працював і мешкав. Княгиня-добродійка відправила Миколу до Петербурга, де він здобув блискучу освіту, зокрема оволодів кількома мовами. Події російських масових повстань – «революцій» примусили М. Вакера виїхати до Європи. Від 1926-го жив у Парижі. Удосконалював майстерність у майстернях А. Лота та Р. Біссєра в Академії Рансона.

У 1927–1929 роках експонувався в Осінньому Салоні – престижна виставка, поява на якій означала визнання мистецької Європи. Виставка в Академії Рансона «Вакер та його друзі» 1935 року закріпила остаточний успіх.

1937 р. М. Вакер оформляв зали для Міжнародної виставки у паризькому Палаці відкриттів, виконував замовлення для Міжнародної виставки в США. У ці роки ближче познайомився з Ж. Браком. На запрошення Ж. Лассєна – майбутнього директора Музею сучасного мистецтва, подав свої роботи для участі у виставці молодих митців.

Тяжкими для живописця були роки Другої світової війни: його як етнічного німця арештували, відправили до концтабору. Потім був ще один арешт, переслідування...

До Парижа М. Вакер повернувся лише 1952 року. У 1969–1981 рр. викладав техніку живопису в Національній школі образотворчих мистецтв у Парижі.

х х х

Олекса Грищенко у своїй чудовій книзі «Україна моїх блакитних днів» (Мюнхен, 1958) дав зразок сповідальної літератури, в якому визначальне – почуття патріотизму, відданої любові до Батьківщини. На протипагу цілеспрямованому й мудрому О. Грищенку згадаємо ще раз художника Івана Домбровського. Він був своєрідним зразком особистості-громадянина планети Земля. Де він тільки не жив, чим тільки не займався. Його біографи так і не спромоглися створити більш-менш правдивий життєпис митця, бо сам він залишив по собі безліч міфів та загадок. Та незважаючи на все це, талант живописця визнаний у світі: його твори представлені в музеї Метрополітен, Музеї сучасного мистецтва та Музеї американського мистецтва Уїтні в Нью-Йорку. Значна кількість картин зберігається в галереї Philips Memorial у Вашингтоні. В архівах Смітсонівського інституту зберігаються недруковані літературні тексти І. Домбровського, а також архіви українських митців і вихідців з України: О. Архипенка, Д. Бурлюка, Д. Грехема, Л. Лозовика та інших.

Загалом Смітсонівський інститут – зразок архівів мистецтва. Це комплекс музеїв, науково-дослідних та освітніх установ у Вашингтоні. Свою назву він одержав на честь англійського вченого Дж. Смітсона, котрий заповів усі свої кошти на «заснування закладу в США, що служило б розвитку та поширенню знань». Ось приклад для наслідування для вітчизняних можновладців-олігархів!

Нагадаємо ще слова іншого заокеанського мільярдера Дж. Рокфеллера: «Слід постійно мати на увазі, що грошей для духовного розвитку людини завжди не вистачало й завжди не вистачатиме. Тим важливіше, щоб надходили вони у якомога більшій кількості і використовувалися максимально ефективно». США очолюють і список найзаможніших людей нашої планети, і список найактивніших філантропів-меценатів.

х х х

Луїс Лозовик, очевидно, найхарактерніший представник тих вихідців з України на заокеанському континенті, хто створював портрет індустріальної Америки. Народжений географічними відкриттями XV–XVI століть заокеанський

«Новий світ» не поривав зв'язків з європейським «Старим світом» і розвивався під благотворним впливом ідей Просвітництва, що ініціював рух Великого Пробудження.

«Країна у недалекому майбутньому повинна стати настільки ж передовою завдяки її літературним досягненням..», – твердив Ной Вебстер (1758–1843) – автор першого «Американського словника англійської мови» (1828), що сприймався як Декларація про незалежність у сфері культури.

ЛОЗОВИК ЛУЇС

(10.12.1892, Людвинівка на Поділлі, Україна –
9.09. 1973, Нью-Джерсі, США)

Біографічна довідка

Навчався майбутній митець у Київському художньому училищі (1906), Національній академії дизайну (Нью-Йорк). Тут одним із викладачів Л. Лозовика був І. Олинський – живописець і графік, емігрант з Єлизаветграда (донедавна Кіровоград, а тепер Кропивницький). Пізніше закінчив історико-філологічний факультет університету Огайо, слухав лекції в паризькій Сорбонні та берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма.

1924 року Л. Лозовик повернувся до Америки й присвятив свою творчість оспівуванню заокеанської індустрії («Процвітання Америки», «Гудзонський міст», «Внутрішній світ Манхеттена», «Народження хмарочоса», «Шторм над Манхеттеном»). Митець став одним із ідеологів пропаганди урбанізму, світу індустрії та прогресу. Він закликав колег-однодумців увічнювати у своїх творах «небосяги Нью-Йорка, елеватори Міннеаполіса, сталеливарні заводи Піттсбурга, нафтові свердловини Оклахоми». Дослідники творчості Л. Лозовика наголошують, що митець завжди був вірним своєму прагненню фіксувати людський стан, відобразити психологію жителя індустріальних міст-гігантів. Л. Лозовик створював ескізи декорацій до спектаклів на теми розвитку промисловості, мандрував по світу й читав лекції, присвячені розвитку американського мистецтва. Художник влаштовував виставки (Європа та США), брав участь у бібліотечних та книжково-магазинних пропагандистських заходах, викладав техніку літографії у вишах.

Л. Лозовик був удостоєний численних нагород, зокрема премії Чиказького художнього інституту (1929).

P.S. Як було зазначено, у біографіях вихідців з України досить часто натрапляємо на суперечності. Щодо місця народження Л. Лозовика, можливо, належить уточнювати, яка Людвинівка мається на увазі. Майбутній митець навчався у Києві, отже, це може бути Людвинівка Макарівського району на Київщині. Та все ж віддаємо перевагу Людвинівці (колишній Юзефпіль) Подільської губернії (в районі сучасного містечка Балта Одеської області). Це було досить значне поселення: тисяча жителів, православна церква, єврейський молитовний будинок, два водяні млини. Тим паче, що саме з цих місць на початку ХХ століття виїжджали до Америки майбутні великі режисери, художники, письменники, які віддали свій талант на створення слави заокеанській державі (назвемо для прикладу режисера С. Спілберга, письменницю К. Ліспектор, того ж таки Л. Лозовика).

х х х

Багато хто з нас став свідком повернення в Україну, особливо у 80–90 роки минулого століття, представників емігрантської хвилі періоду Другої світової війни. «З журбою радість обнялась», – як писав поет Олександр Олесь. Але крім

емоційних словесних спалахів ті журба-радість нічого не народили – чомусь так і не з'явилося досі глибоке масштабне дослідження наслідків тої довгоочікуваної зустрічі з рідною землею, а точніше осмислення Великого Повернення. Адже вимушеними емігрантами завжди були передусім інтелектуали.

Наслідки розсіяння по світу українців (й оптимістичні, й сумні) занадто різноманітні, бо не всі піддалися песимістичним настроям. Навіть більше, значна частина відчула себе відкривачем маловідомих вітчизняному суспільству просторів: у науці, технології, а особливо в культурі. І вражений позаукраїнський всесвіт радо прийняв до себе колишніх киян, львів'ян, одеситів, харків'ян. Читаєш діаспорні мемуари чи листування і дивуєшся, що наші земляки рідко були чужорідними у паризьких, лондонських чи нью-йоркських інтелектуальних і творчих колах.

Автор цієї публікації довго не міг знайти повчального пояснення, чому так легко появляються на європейських і світових театральних, музичних, оперно-балетних сценах вихідці з України. Киянин Іван Путров став артистом-прем'єром Ковент-Гардена — лондонського театру Королівського балету Великобританії. Його колеги успішно виступають на сценах театрів Німеччини та Франції.

Виявляється, вісім років (1962–1970) Лондонський театр очолював Леон Багріт, котрий народився 1902 року в Києві. До історії Великобританії він увійшов як провідний промисловець і піонер автоматизації. Його фірма «Elliot-Automation Ltd» тривалий час була однією з найбільших у світі виробників комп'ютерів. Виходить, що Л. Багріт пам'ятав про свою батьківщину й вітав її талановитих митців.

А як пояснити, що не один лауреат Нобелівської премії, пишучи автобіографію для Нобелівської фундації, вказує, що його предки походять з Новгород-Сіверського чи Коломиї? А вже минуло кілька століть, кілька поколінь, і ті лауреати ніколи не були в Україні! Невипадково талановитий диригент Кирило Карабиць, саме потрапивши у європейський мистецький світ, дійшов висновку: ***«українцями нас робить не політика, а культура»***.

Як було б добре, коли б до цих слів прислухалися наші політики-товстосуми! Політика, культура...

Світ – непізнаний потік життя. Ідеї глобалізму нам нав'язують політики-нездари та політики – прихильники неоколоніалізму.

Доба Відродження дала можливість вихідцям з України «з кафедр Кракова й Болоньї, Падуї й Відня... коментувати античних поетів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі і на Заході», – вважав європейський дослідник слов'янських літератур І. Голенищев-Кутузов.

Нинішній світ переживає не кризу самоідентифікації, а відродження національної свідомості, утворення нових національних держав, розвитку національних мов і культур.

Ми вже згадували про Олексу Грищенка, але обійшли увагою художницю Софію Левицьку (1874, Поділля — 1937, Париж). А оточення Софії – це не лише видатні французькі митці, але й польсько-французький літератор Г. Аполлінер, знаменитий європейський поет П. Валері.

«Скільки веселих вечорів провів я в інтимному товаристві Соні й Маршана (колега й чоловік С. Левицької. — В.А.); українські пісні, – Соня грала на фісгармонії, Маршан співав приємним тенором, а я тягнув басом, – танці, жарти – після вечері з борщем і коржем – аж до півночі!», — писав О. Грищенко в своїй книзі «Мої зустрічі розмови з французькими митцями» (Нью-Йорк, 1962).

З іменем О. Грищенка пов'язане ім'я паризького поета й мистецтвознавця із тернопільських Заліщиків Л. Зборовського (1889–1932). Він був однодумцем і приятелем італійського живописця Амадео Модільяні: в серії його знаменитих картин є портрети поетеси Анни Ахматової (справжнє прізвище Горенко, народилася в Одесі 1889 року, в молодості жила в Києві).

х х х

Ще раз повернемося до Івана Домбровського. Його життя й творчість – це швидше сума знаків питання, ніж відповідей.

ГРЕХЕМ Джон (Домбровський Іван)
(8.01.1886, Київ – 1961, Лондон, Великобританія)

Біографічна довідка

Майбутній художник навчався у Київському університеті (1911, юридичний факультет), Миколаївському військовому кавалерійському училищі в Петрограді. Учасник Першої світової війни: відзначений найвищими нагородами, зокрема Георгієвським хрестом. Учасник громадянської війни в Росії: воював у складі антибільшовицької Добровольчої армії. Потрапив у полон: звільнений за особистим розпорядженням глави очільника московської каральної організації (ЧК) Ф. Дзержинського. В еміграції жив у Німеччині та Великобританії. У США відвідував майстерні «Студентської мистецької ліги» — «Art Students League» (1923, клас Д. Слоана).

У світі зарубіжного мистецтва колишній киянин І. Домбровський під новим прізвищем Д. Грехем відомий як один із

засновників, власне, «батьків» американського абстрактно-експресіоністського живопису. Належав до кола художників Д. Слоана, Б. Ньюмана. Разом із С. Девісом та Х. Гофманом став учителем та наставником таких відомих митців, як А. Горкі, В. де Кунінг, М. Ротко, Д. Поллок, Д. Сміт та інших. Це на американському континенті. В Європі у період захоплення кубізмом Д. Грехем спілкувався з П. Пікассо, А. Модільяні, А. Матісом, Ж. Браком.

Виставки картин Д. Грехема експонувалися в Нью-Йорку, Балтиморі, Парижі (від 1929 до 1954 року), а також у відомій в Європі «Галереї Зборовського».

Митець – автор теоретичних статей та лекцій на теми модернізму в мистецтві, книги «Система і діалектика у мистецтві». Твори Д. Грехема експонуються в музеї Метрополітен, Музеї сучасного мистецтва, Музеї американського мистецтва Уїтні в Нью-Йорку. Найбільша колекція зберігається в галереї «Phillips Memorial у Вашингтоні.

Д. Грехем був визначним знавцем мистецтва та колекціонером, талановитим письменником – видав збірку віршів. Наприкінці життя повернувся до Європи: жив 2 роки в Парижі, потім переселився до Лондона, де й помер.

х х х

Очевидно, передусім ностальгія внаслідок розпорошеності по світу українських митців народила у їхньому середовищі палку мрію про майбутню київську художню галерею, де б можна було побачити твори-шедеври і вітчизняних митців, і співвітчизників-діаспорників. Про це емоційно говорили учасники харківського відзначення 70-річчя пейзажиста Миколи Бурачека весною 1941 року. На жаль, далі розмов справа не пішла: Друга світова війна, політична нестабільність у постсталінському СРСР, хрущовська «відлига», брежнєвський неосталінізм і нарешті горбачовська «перебудова», що принесла давноочікуваний розпад північної євразійської імперії – всі ці та інші події відтермінували народження українського Лувру.

На жаль, немає надій на реалізацію масштабного проекту й нині – за 26 років незалежна Україна не народила

лідера, котрий би був переконаний, що лише з батьківщиною в серці можна збудувати цивілізовану державу з передовими економікою й технологією, наукою й культурою.

Залишається єдине: з сумом продовжувати спостерігати за манливим світом блукаючих зірок – видатних митців України, котрі мріяли повернути на батьківщину свою любов і таланти.

УДК 94:39(477.73)

Любов ТВЕРДОВСЬКА

*вчитель історії Василівської ЗОШ
Очаківської райради Миколаївської обл.*

КІНБУРНСЬКИЙ СОЛЯНИЙ ПРОМИСЕЛ, ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Соляний промисел в античну добу

Характерною ознакою ландшафту півдня Миколаївщини є гіркі та солоні лимани та закриті солоні озера з морською водою, які виникли з утвореннями пересипів³ у гирлах пересихаючих річок. Ще у V ст. до н.е. Геродот писав, що у гирлі Борисфену нагромаджується сама собою величезна кількість солі. А це означає, що з цього лиманського краю ще в античні часи вивозилося багато солі. Ні алмази, ні золото, ні срібло не цінувалося так, як цінували люди сіль. За сіль віддавали у рабство, за право володіти її запасами траплялись війни. Ольвія стала найбагатшим полісом Причорномор'я лише тому, що поряд був Аджигол, який давав ольвійським грекам сіль, а разом з нею і багатство. «Аджигол» – слово турецьке, воно означає «гірке озеро». Гірке тому, що ріка з такою назвою давала життя озерам з гірко-солonoю водою. Спекотне сонце,

³ Природний вал із піску або гальки, який відокремлює затоку від відкритої частини моря чи озера.

випаровуючи воду з озер, створювало в кожному з них царство солі. Аджигол входив до складу Ольвійської хори, тому Геродот згадав у своїй «Історії» про солеварні Ойкумени, які були на південь від міста на території сучасного Очаківського району Миколаївської області. У ті часи зберігати їжу тривалий термін було можливо тільки за допомогою солі. Головним товаром експорту ольвіополітів була риба. У Греції та колоніях вона була найбільш дешевим продуктом. Солону рибу греки називали «тарихос», і для її виробництва як на місці, так і в метрополії потрібна була велика кількість солі. У степовій частині України джерел солі на той час не було⁴, отже ціна її зростала у багато разів. Скіфи-кочовики по-царськи розраховувались за цей продукт. Невипадково її називали «білим золотом». Раб, проданий з торгів за сіль називався «холонетос». Вистачало солі Аджиголу і чумацьким промислам Запорозької Січі. Але до XVI ст. Аджигольський втратив своє значення; річка перетворилась на балку, озера пересохли і не давали такої кількості солі, як у минулі століття. Соляний промисел поступово перемістився на Кінбурнський півострів у «прогної» – озера з солоною, занесеною з моря водою, які висихали, гноїлися й осаджували сіль.

Солоні озера Кінбурну на мапах XVI-XVIII ст.

Сучасний піщаний Кінбурнський півострів в античну епоху був низеньким, але великим за площею островом Борисфен з двома-трьома меншими островами-супутниками. Борисфен-Дніпро впадав у Чорне море двома гирлами: одне, потужне й глибоке, прийнявши в себе води Гіпанісу-Бугу, утворило сучасний Дніпро-Бузький лиман, який запорожці називали просто Низом, або Великим лиманом. Води другого дніпровського гирла з млявою течією впадали у сучасну затоку Ягорлик. Карта Ортелія Абрахама, яка була видана у 1590 р. є цьому доказом (рис.1). Поступово замулюючись, друге гирло

⁴ у XVI столітті з'являються Маяцькі та Торські солепромисли на Донеччині.

міліло, шторми заносили з Дніпра і моря багато піску, який осідав на дно, і в козацьку добу гирло було вже майже непроточним, утворилися грузькі прогної з низкою солоних озер і саг-протоків. Досліджуючи карти XVI-XVIII ст. можна зробити висновок, що формування Кінбурнського півострова у сучасному вигляді відбулося наприкінці XVI ст. – початку XVII ст. Наприклад, на фрагменті карти «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р. (а) соляні озера не позначені і контури півострова не відповідають сучасним, а на карті «Борисфенського шляху» 1643 р. (б) показані і підписані солоні озера. На карті братів Сансон, виданої у 1665 р. (в) теж позначені озера «Вода солона» (рис. 2).

Точніше солоні озера на Кінбурнському півострові показані на карті 1767 р. (г). Вони позначені як «солончакове багно» і розкидані по всій території півострова, як з боку моря, так і лиману.

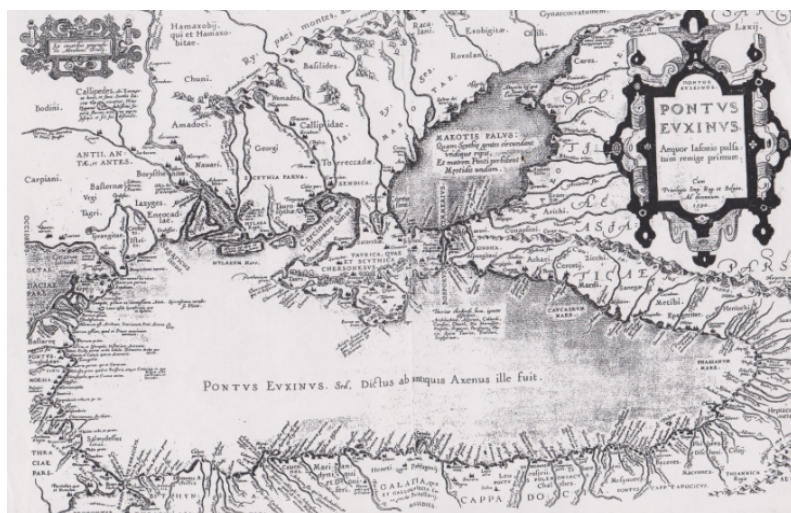

Рис.1. – Мапа Ортелія Абрахама, яка була видана у 1590 р.

Рис. 2. – Мапи Кінбурнського півострова різних часів: а – фрагмент карти «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р.; б – карта «Борисфенського шляху» 1643 р.; в – карта братів Сансон, видана у 1665 р.; г – карта 1767 р.

Соляний промисел Кінбурну в контексті російсько-турецьких відносин

У багатьох наукових працях зазначено, що козаки вважали озера Кінбурну своєю власністю, тому приходили сюди за рибою і сіллю. Виникає питання: «Чому козаки Запорозької Січі так поводитись?» М. Грушевський пише, що «відомості про українських козаків ми маємо з 1490 р., але у «Хроніках Польщі», автором яких є польський історик М.Бельський⁵ згадується, що у 1481 р. під час походу поляків проти татар, провідниками були українські козаки. Французький історик А. Гордєєв коли описував Велике Князівство Литовське, згадав : *«Ягайло і Вітовт почали готуватися до війни проти Тевтонських рицарів. Вони збирали військо, до якого увійшли 37 тисяч козаків, які за часів Гедиміна були на службі у литовських князів»*. Тобто таке явище в історії як «козацтво» дуже давнє і коріннями сягає часів панування Золотої Орди на землях Причорномор'я. Козацькі поселення існували у Нижньому Подніпров'ї ще при ханах Золотої Орди, які використовували дніпровських козаків ще з XIII ст. на ординській прикордонній службі. За службу козаки мали право рибалити у річках, полювати, збирати мед і сіль на озерах. Головною правовою нормою у відносинах було звичаєве право.

Протягом XIV-XV ст. ці види діяльності були закріплені за козаками та їх нащадками. Після розпаду Золотої Орди литовський князь Вітовт значно розширив кордони своєї держави до берегів Дніпра і Чорного моря. Козацькі поселення опинилися у складі Литовського князівства. Козаки перейшли на службу до литовських князів, залишивши за собою право займатись рибним і соляним промислом. По Дніпру проходив кордон між двома державами – Кримським ханством і Великим Князівством Литовським. Тому козаки за давнім звичаєм продовжували займатись соляним промислом спочатку на

⁵ Бельський Марцін (1494—1575) — польський письменник та історіограф, автор низки поетичних і прозових творів, військовик.

Аджиголі, а потім на Кінбурні, вважаючи солоні озера своєю власністю.

Підкорення турками Криму змінило політичне життя на південному сході Європи. Кримські татари ставали більш агресивними проти Литви. Туреччина, використовуючи кримських татар, почала наступ на литовські володіння і причорноморські степи. З послабленням Литовської держави козаки втратили монопольне право користування солоними озерами і рибними ресурсами, які вважали своєю природною власністю. Це викликало як обурення, так і прагнення повернути собі втрачені привілеї. Козаки Дніпра ніколи не рахувались з дипломатичними відносинами між Литвою, Польщею, Кримським ханством і Османською імперією і вели самостійну політику по Дніпру, Південному Бугу, Дністру, постійно нападаючи на Крим і турецькі фортеці на узбережжі Чорного моря. Такі дії козаків викликали бурхливі протести з боку Кримського хана і турецького султана. Але козаки добре знали психологію азійських народів, поважаючи не так договори, як лише силу, і справедливо вважали найкращою тактикою у відносинах з ними –напад.

З 1492 року в історії козацтва починається доба «героїчних морських походів», яка тривала майже до 1624 р. Чорноморці постійно штурмували Очаків, тому ймовірно про розвиток рибальства і добування солі годі вести мову. Козацький флот панував на Чорному морі, 5 разів знищував турецькі ескадри, тричі турецька столиця була в облозі козаків. Турецькі адмірали зрозуміли, що військово-морський флот козаків не подолати і тоді султан запропонував запорожцям укласти торговельний договір на 100 років, який після узгодження був підписаний у 1649 році⁶. Договір складався з 13 пунктів. У першому пункті проголошено : « ...*Дозволяє Султан Турецький війську козаків й народу їх вільно плавати у Чорному морі до всіх своїх портів, міст та островів, до всіх своїх*

⁶ «Українсько-турецький договір 1649 року як наріжний камінь добросусідських відносин двох народів»
<http://www.golos.com.ua/article/174025>

володінь і до портів інших Государів і володінь християнських, також по всіх річках і до всіх міст, з якими, за бажанням своїм торговельні справи мають; продавати, купувати і міняти, по волі своїй стояти у портах і від'їжджати коли забажають без протидії». Пункт 2 засвідчив : «Військо Запорозьке і народ його, Султан Турецький звільняє від сплати мита й податі, а також товари їх, які вони в Державу його ввозять або з Держави його вивозити забажають строком на 100 років.... За тим посадові особи слідкувати будуть.»

Після підписання договору активність запорозького флоту впала до нуля. Бойові «чайки» перетворились на купецькі човни. Разом з правом безмитної торгівлі козаки повернули собі право ловити рибу у пониззі Дніпра і добувати сіль у Прогнойських озерах. Але договір діяв всього 10 років.

1660 -1673 рр. – роки безперервних нападів запорожців під проводом Івана Сірка на Очаків, вони остаточно поховали договір 1649 р.

У 1680 році був підписаний Бахчисарайський мирний договір між Османською та Російською імперіями, за яким кримські татари отримали право вільно кочувати та полювати в степах уздовж Дніпра, а козаки право рибного промислу в Дніпрі, лимані, видобутку солі, вільного плавання в Дніпрі до Чорного моря.

1686 – 1700 рр. – період московсько-турецької війни за контроль над Південною Україною, яка закінчилась підписанням 14 липня 1700 р. Константинопольського мирного договору, за яким Московія звільнялась від щорічної сплати данини Кримському хану і закріплене право козаків на рибальство у пониззі Дніпра і збирання солі на Кінбурнському півострові. Таким чином солоні озера знову повертались українському козацтву.

У 1709 р. Московський цар Петро I своїм указом ліквідував Запорозьку Січ. Козаки з дозволу кримського хана біля Олешок заснували нову Січ, відновили мирні відносини з

татарами і турками. У період Олешківської Січі (1711-1728 рр.)⁷ вони мешкали на території Кримського ханства легально, були його підданими. Головне заняття татар на півострові – кочове скотарство, тому економічні інтереси кочовиків не перетинались з головними джерелами існування козаків – рибальством і ломкою солі.

На ці роки припадає становлення Прогноївського соляного промислу. У 1736 р., під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Кінбурнську фортецю захопило і зруйнувало російське військо. Та Белгородським мирним договором 1739 р. і розмежуванням 1742 р. між Росією і Туреччиною ця територія знову відійшла до Туреччини, яка відбудувала фортецю. Запорожці продовжували за звичкою брати тут сіль, що викликало претензії з боку Кримського ханства. Сіль вивозили з великим ризиком через напади з боку татар.

На території солоних озер 1735 р. була заснована **Прогноївська паланка** Запорозької Січі. Кожен рік у Прогної посилали команду у складі полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавулія, які керували організацією промислів, соляного й рибного, торгівлею, перевозами тощо. Прогної вважалися спірною територією, тому сидіти зимівниками в Прогноївській паланці булозаборонено.

1756 р. керівництво Прогноївської паланки повідомило, що очаківський паша видав грамоту, щоб турки йтатари не шкодили запорожцям і чумакам у Прогноях.

У 1768 р. на Кінбурнському півострові було встановлено пост для захистурибалок, солепромисловців і чумаків із Запоріжжя й України,які приходили сюди по сіль. Та незва-

⁷ У травні 1728 року в Олешківській Січі виникло повстання. Козаки скинули кошового отамана Антона Лапінського й рушили вверх по Дніпру. Олешківська Січ проіснувала до 1734 р, коли Військо Запорозьке низове перейшло під російський протекторат за наслідками Лубенського договору. Після цього козаки переселилися з османських володінь в українські землі і заснували Нову Січ.

жаючи на грамотуочаківського паші й вартування на кордоні, їздити по сіль булодуже небезпечно. З рапорту полковника Прогнойської паланки Мартина Сердечного кошовому отаманові: *«По сій стороні к Прогноям, которіі козаки ідут для громаженя солі в Прогноі и пристають к берегу, також немалую терпят от кримських татар обиду: бьют, от дубов отганяют а какие есть в будах вещи - отбирают»*. *«Ногійці Соляного озера пару возів козака Івана Половій угнали, а Николу, селянина, бувшого в ту ніч на сторожі, ногайці малахаями без пощади били»*. Та незважаючи на небезпеку, з Прогнойських озер вивозили багато солі на Запорожжя, Україну й Польщу, конкуруючи, таким чином, з кримською сіллю, хоча й чистою, але занадто дорогою. У 1774 році після чергової російсько-турецької війни був підписаний Кючук-Кайнаджійський мирний договір, який передбачав передачу лівого берегу Дніпра разом з Кінбурнським півостровом до складу Російської імперії.

Передача території відбувалась у лютому 1775 року. Інженер-підполковник Томилов склав *«Топографическое описаніе доставшимся по мирному трактату оть Отоманської порти во владніе Россійської імперіи землямъ»*, де писав про соляні озера:

«Солоних озер між кучугурами велика кількість, тільки всі малі і не у всіх кожного року сіль сідає. Сіль народжується в них не більше вершка, тому чистої зібрати неможливо, від цього вона має сіруватий колір, хоча за якістю така ж, як кримська. Збирають сіль від берега Чорного моря до половини ширини коси з Очакова турки, а від лиману – запорозькі козаки. Ширина мису між лиманом і Чорним морем, де сіль вибирають, не більш як 5 верст. Турки з моря підходять на суднах, стають від берега на відстані 3-4 верст, а для завантаження малі човни відправляють до берега, але і ті через мілину не доходять до берега метрів 100. Тому сіль по воді носили у мішках. Запорожці ж перевозять сіль човнами на правий беріг Дніпра ближче до Станіславого мису і солонців, іноді і в Січ, куди приїзять з Польщі купці, міняють на товари або на вино. У 1774 році сіль вибирали з 78 озер. Було вивезено 1000 волівих волів.»

На схемі рис. 3. точного положення р.Дніпра і Бугу з вказівкою фарватера лиману і Чорного моря від Кінбурну до Перекопу від 30.03.1788 р. вказані Покровський рудут, Соляная контора, Кізяльська пристань, де турки вантажили сіль.

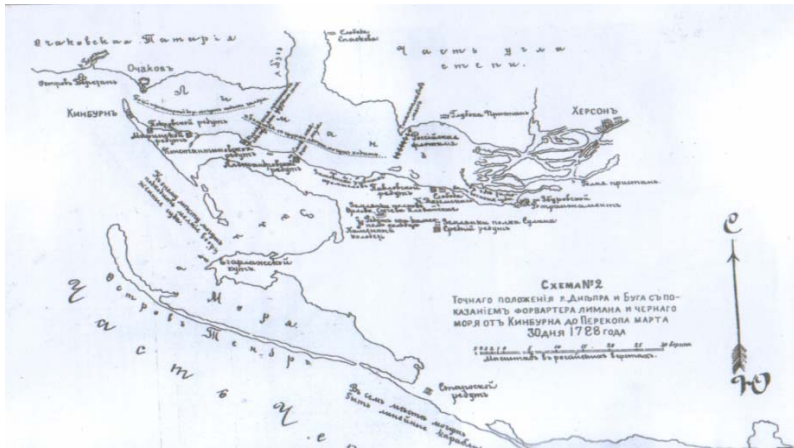

Рис. 3. – Мапа (схема) рік Дніпра і Бугу 1788 р.

Прогнойський соляний промисел у XIX ст.

Після завершення російсько-турецьких війн XVIII ст., Кінбурнський півострів остаточно перейшов до Російської імперії. На Прогнойських озерах було створено «Казенне соляне відомство», діяльність якого описав у своєму звіті О. Афанасьєв-Чужбинський⁸, який у 1856 році подорожував краєм:

«Прогної – віддалений куточок, розташований на лимані, який має пряме сполучення зі всіма портовими містами. Головний центр, навколо якого все обертається, – це відділення чи дільниця соляного

⁸ Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (нар. 28 лютого (12 березня) 1817, Ісківці — 6 (18) вересня 1875, Санкт-Петербург) — український письменник, етнограф, фольклорист, історик, мовознавець, мандрівник.

правління, що завідує кінбурнським соляним промислом. Тут збудовано казенні будинки і мешкає штат чиновників-підлеглих перекопського соляного відомства. Штат невеликий, але чиновники добре забезпечені, отримують значну платню і мають вигідне розміщення... Мені цікаво було поглянути – який вплив має соляний промисел на околицне населення. Мешканці сусідніх сіл знаходять собі заробіток і охоче йдуть на ламання солі, бо тут призначають порядну платню. Уся ця частина Кінбурнської коси рясніє соляними озерами, і є такі, особливо віддалені від Прогноїв, де розробки ніколи не ведуться і куди лише час від часу їздять сторожі наглядати, щоб народ не брав солі. Народ, утім, в усій околиці користується якщо не повністю дармовою, то здебільшого контрабандною сіллю. Озера занадто розкидані, сторожа нечисленна, степ глухий – все сприяє крадіжкам.... Сам соляний пристав розповідав мені, що на початку його перебування в Прогноях контрабанда велась у великих розмірах, але що він вже встиг її обмежити; принаймні, незаконна торгівля не здійснюється так відкрито. Але деяким мешканцям Прогноїв не заважає ні перебування в селі соляного пристава, ні застава біля гавані, де стоять доглядачі, і вони торгують собі безжурно. Утім, цей промисел вже почав переходити до приватних рук, і є надія, що уряд віддаватиме всі свої озера в оренду, зберігаючи таким чином значні суми, що їх поглинає соляне правління. Тим часом сіль у нас дорога не лише у центрі імперії, але й у Малоросії і навіть Новоросії. Бували часи, коли трохи убік від Дніпра ціна її сягала одного рубля за пуд. Бідні люди на Кінбурнській косі не купують солі: вони або її крадуть просто з запасів, складених у копиці, або самі добувають з озер, що лежать віддалік і не розробляються соляним відомством. Останній спосіб навіть не вважається ними за злочин».

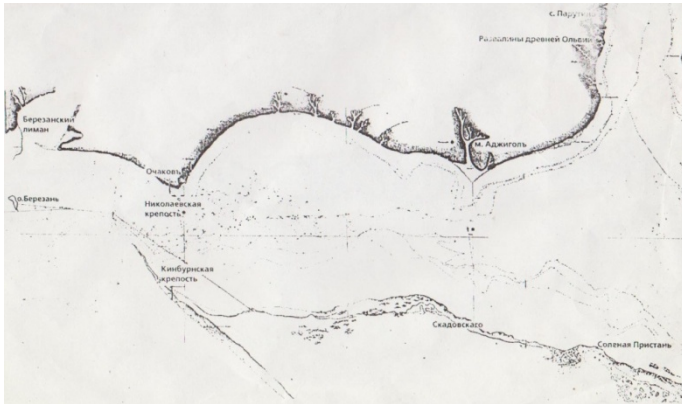

Рис. 4. – Фрагмент карти 1853 року.

На фрагменті карти 1853 року (Plan du Village extérieur dekinbourn) позначена Соляна пристань, звідки перевозилась сіль від Прогнойського Казенного соляного відомства до портів на Чорному морі.

К. Комаров у 1858 році, досліджуючи Кінбурнській півострів, склав перелік «Кинбурнских прогнойных озер». Ним було зафіксовано 95 «казених соляних озер», але добування солі відбувалось лише з 27.

Найбільші соляні озера : Домаха – 400 верст, Довге – 480 верст, Куликове – 460 верст, Розсоха – 375 верст. У казенному відомстві знаходилося 68 озер, з яких видобування солі не здійснювалось. 3 озера : Устричне, Змісьє і Бокарева Засуха належали приватним особам. Цікаві відомості про соляний промисел на Кінбурні знаходимо у збірнику статистичних відомостей Таврійської губернії за 1885 рік:

« ...поширений промисел –ломка солі, який поширений з травня до жовтня. Займаються ним не лише дорослі, але й діти з 10 річного віку. Працюють поденно і артільми 15-20 осіб. Поденик отримує від 20 до 80 копійок в залежності від віку. Артіль платню отримує від 1000 пудів 18-80 рублів; артіль може в один день натягати до 1000 пудів. Але робота ця дуже важка, сіль роз'їдає ноги і утворюються рани, які важко загоюються.»

До 1916 року у Прогноях діяло Прогнойське митне відділення Херсонської митної застави, яке було відкрите за наказом Катерини II у 1776 році.

Найбагатшими людьми на початку ХХ ст. на Кінбурнському півострові була родина Капуст. Григорій Матвійович Капуста, власник соляного промислу, походив з давнього козацького роду, його предки добували сіль у Прогноях ще з кінця XVII ст. Маючи судна, він торгував сіллю майже у всіх портах Чорного моря. Після приходу більшовиків до влади, майно, судна Капуст було конфісковано.

Солоні озера були оголошені власністю держави. Був створений Прогнойський державний солепромисел. Будинок Капусти був теж конфіскований і переданий солепромислу під адмінбудинок.

Сучасний стан солоних озер Кінбурнського півострова

Станом на початок ХХІ ст. на 22-х озерах Кінбурнського півострова (рис. 5) добувають сіль працівники Геройського державного дослідно-промислового підприємства. Але його потужність невелика.

Рис. 5. – Розташування Кінбурнського півострова.

Якщо у другій половині ХХ ст. на озерах працювало 90 чоловік на 70 озерах, то у 2018 р. лише 27 чоловік на 22 озерах. Працює лише 2 з 5 осадових басейнів. Значно скоротились обсяги зібраної солі. Якщо наприкінці ХХ ст. зібрати з озер 11000 т солі рахувалося за середній показник, то у 2017-2018 р. – 5000-7000 т – значне досягнення.

Технологія добування солі за останні 300 років не змінилась, але сьогодні всі процеси збирання солі з озер повністю механізовані.

Сіль добувають з морської води, яка потрапляє в озера з Ягорлицької затоки через шлюзи. Через систему підготовчих озер вода потрапляє до осадового басейну у вигляді ропи з вмістом солі 25,5 %. Всього існує 5 осадових басейнів розміром від 1,8 до 2,6 га, але зараз працює 2. До кожного басейну відноситься 5 підготовчих озер, де відбувається очистка води від гіпсу (сірчаного кальцію) та солей магнію. Дно басейнів утворено з глею, тому відсутнє болото. Починають добувати сіль, коли товщина солі не менше 6 см. Ропи має забарвлення рожевого кольору через велику кількість хімічних сполук, що випаровуються, до того ж у ропі живе малесенький рачок – артемія⁹.

Іноді озера виходили зі своїх берегів, а деякі зовсім висихали. Тому люди почали ці озера обгороджувати дерев'яними валочками, щоб контролювати регуляцію запуску води. За добу пласт солі може вирости до 1 мм. Видобували руками, заступами-лопатами, потім складали в тачки і відвозили до берега, де формували великі купи солі-кагати. Зараз ручну працю замінили машини. Видобуток солі повністю механізовано: сіль збирають комбайнами (як пшеницю на

⁹ Артемія (лат. *Artemia*) — рід нижчих ракоподібних класу зяброногих. Рачки довж. 7—18 мм, червонуватого кольору; ніг 11 пар, черевце 8-членикове. Живуть в солоних озерах. Живиться мікроскопічними водоростями. Здатна жити й розмножуватися в надзвичайно солоній воді.

полях), КАМази перевозять її до берега озера і висипають у великі купи – кагати.

Рис. 6. – Кінбурнська сіль. Зовнішній вигляд.

Сіль на Кінбурні (рис. 6) народжується двох видів: дрібна, яку називають місцеві «заполоч» (б) та крупна, назва якої «дрібок», тобто кристал (а). Кристал солі може вирости розміром напівдолони і більше.

На рис. 7 показана сучасна техніка і технологічні пристосування для видобутку солі на Кінбурні.

Рис. 7. – Шлюзи, які регулюють надходження морської води до озер Геройського солепромислу. Світлина 2016 р.

Рис. 8. – Солені озера, в яких ведеться промислове вирощування солі. Світлина 2016 р.

Рис. 9. – Збирання солі на озерах комбайном . Світлина 2016 р.

Рис. 10. – Навантаження солі на автотранспорт. 2016 р.

Таким чином, солепромисли на Кінбурні існують, як показує дослідження, з античної доби. До розвитку видобутку солі в цьому краї у пізньому середньовіччі

долучилася Оттоманська Порта та Запорозька Січ. З XVIII ст. соляні промисли тут розробляла Російська імперія, а у XX-XXI ст. – українські підприємства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Любов Твердовська. Історичними стежками Кінбурнської коси. — Миколаїв, 2015. — 100 с. з іл.
2. Твердовська Л. П. Хроніки землі Кінбурнської/ Любов Твердовська.- Миколаїв: СПД Румянцева Г. В., 2019. — 108с.
3. Твердовська Л. Історичними стежками Кінбурнської коси. Історико-етнографічний нарис. — Миколаїв: Іліон, 2016. — 125 с.
4. Білівненко С.М. План облаштування соляних промислів на Півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. URL: https://web.archive.org/web/20171124083701/http://www.cossackdom.com/articles/b/bilivlenko_plan.html
5. Дмитро Яворницький. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. - Львів : Світ, 1990 - 1992.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.123.4:008

Ігор ПАСЬКО

*к.ф.н., професор Центру гуманітарної освіти,
завідувач Донецької філії*

СПІР ПРО УНІВЕРСАЛІЇ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ

Напевно в філософії немає більш класичної і всеохоплюючої проблеми, ніж проблема співвідношення одиничного і загального. З її осягнення починається становлення європейської філософської традиції. Кожна історична доба робить свій внесок у її розуміння і пояснення. Проте історико-філософське висвітлення цієї проблеми в нашій літературі має переважно односторонній, абстрактно-академічний характер. Її намагаються розглядати як чисто філософську проблему, що може досліджуватися лише логіко-філософськими засобами, прагнучи знайти суто філософське рішення, котре має бути репрезентоване у вигляді єдиної об'єктивної істини. Йдеться про те, що суперечка про природу універсалій, діалектику одиничного і загальної о завжди була не тільки пов'язаною з соціальними реаліями, мала суспільно-політичне підґрунтя і налаштованість, але й вирішувалася залежно від плину суспільно-політичної практики. Питання про істину тут постає не тільки як гносеологічна чи логічна проблема, але й як суто практичне питання, в гегелівському його тлумаченні як істини об'єктивної, в його розумінні співвідношення розумного і дійсного.

Великий спір виник зовсім не в Середньовіччі. Першими диспутантами були софісти. Саме вони різко виступили проти панівного тоді розуміння природи полісних законів і звичаїв, розуміння суто реалістичного. Нагадаємо, що масова свідомість ранньо-класичної Греції безумовно виходила з домінанти гомерівської і гесіодівської міфологеми про божественну природу полісних порядків. Таке розуміння є характерним і для філософського світогляду цієї доби. Софістична реакція на домінуючу парадигму була досить своєрідною. Не заперечуючи

наявності об'єктивних законів природи (фюсис), вони акцентують увагу на тому, що полісне життя регулюється морально-правовими настановами (номос), котрі мають переважно суб'єктивну сутність.

Згідно з таким розумінням, людина є морально-політичною, а не природною істотою. Тому її діяльність підпорядкована не фюсису, а номосу. Політика, мораль, право - все це сфера дії і чину номосу, сфера суб'єктивної людської компетенції, що не має об'єктивного підґрунтя.

Існування такої точки зору було історично зумовлене розвитком афінської демократії, що сприяло швидким змінам і руйнуванню традиційного трибу і норм полісного життя, поширенню геоетнічних усвідомлень. Іншим чинником становлення софістичної парадигми була Пелопонеська війна. Все це зробило можливим формування масових уявлень про те, що не існує єдиного божого чи природного закону буття людства, натомість кожний народ екзистує згідно з своїми власними традиціями і законами.

Дискусія про природу полісних законів справедливості і добра, що була запропонована софістами, по-перше, передувала абстрактно-філософським дебатам кініків і стоїків з Платоном і платоніками про загальне; по-друге, з самого початку була дискусією навколо конкретної практичної проблеми, і тому не тільки заангажувала до її осмислення масову свідомість, але й ніби пропонувала самій історії поволі стати арбітром в цьому спорі.

Позиція софістів була, безумовно, суто номіналістичною. На їхню думку (користуючись сучасною термінологією), в суспільстві діє тільки позитивне право, яке не має об'єктивної обов'язковості, а є не що інше, як зведена в закон воля правителя. З соціального погляду, це є запереченням засад тиранії і авторитаризму. Прагнучи позбавитись крайнощів морального релятивізму, Протагор уточнює, що подолання *status quo* можливе тільки в разі прилучення людей до громадянської цнотливості. Саме в цьому софісти вбачали гуманістичний сенс своєї морально-правової просвітительської діяльності. Однак сама демократія, в такому тлумаченні, втрачає об'єктивне обґрунтування і в зіставленні з тиранією має

тільки суб'єктивні переваги й може бути нав'язана зовні, так само як і тиранія.

Тому припустимо, що номотетичний номіналізм софістів був необхідною філософсько-раціоналістичною вербалізацією об'єктивно-історичних імперативів демократії. Проблема співвідношення одиничного і загального знайшла своє історично-практичне втілення в конфлікті аристократичної і демократичної політичних систем. Триумф античної демократії був головним і найвагомим аргументом на користь номіналізму. В свою чергу, софістична філософія була першою в історії спробою загальнотеоретичного обґрунтування демократії.

Натомість надалі криза демократії врешті-решт зумовила кризу етико-правового номіналізму софістів. Політична і соціальна еволюція стародавньої Еллади у наступні періоди викрила практичну неістинність тези про первинність людини що до держави та її законів. Максима “людина с мірою усіх речей” не витримала, як то говорять, апробації історією, бо з однаковою мірою могла бути використана як теоретичне виправдання демократії, охлократії і тиранії.

Афінський поліс дав світові взірець демократичної публічної влади. Одначе, античні греки не спромоглися віднайти механізм політичного урегулювання конфліктів між різними суспільними групами та індивідами, механізм консенсусу, так необхідного у вільному суспільстві. Без цього механізму демократія вироджувалась в охлократію, набуваючи тоталітарних форм. На цю практичну вразливість афінської демократії вказала саме суб'єктивно-номіналістична філософія софістів.

Тому практичною істиною історії стало повернення до аристократичного і автократичного політичного устрою та до реалістичної формули, що виявляє його су шість. Краще і раніше за інших її вивів Сократ за допомогою тези про об'єктивність і первинність добра та справедливості взагалі, що ж до окремого індивіда та його вчинків, то вже Платон звів її до рангу рафінованої філософської системи.

Хоча полеміка про природу універсалій в тій чи іншій філософській формі продовжувалась ще два тисячоліття, наслідок її, як здавалось, був цілком наперед визначений. Ламалися списи, летіли стріли, наклеювались ярлики, полум'я

іронії та високої науковості спопеляло як фоліанти, так і самих диспутантів, та жодна з сторін, не вважаючи себе переможеною, не кидала тих перегонів, над якими майорів дорогий обом сторонам прапор вірності Високій Істині. Істині, котра ще з часів Аристотеля цінувалася над усе. Але історична практика, мало прислуховуючись до цієї полеміки, однозначно твердила первинними реаліями є Бог, Держава, Церква. Подекуди розум деяких теоретиків збуджувався ідеєю примата людини, але масова свідомість цього не могла ані зрозуміти, ані прийняти. Не випадково найвищими авторитетами цієї доби стали саме помірковані реалісти Аристотель і Тома Аквінський.

Ситуація, одначе, радикально змінюється в Новий час, в нових економічних відносинах. Поволі в межах старих феодалських структур формується громадянське суспільство - сфера приватних економічних відносин і підприємницької діяльності. Ця сфера протиставляє себе тоталітарній державі, поступово відокремлюючись від неї і перетворюючи її в державу авторитарну. Цей процес, що класично був здійснений в Англії, одночасно дістає свого теоретичного осмислення в ідеології лібералізму. Суспільна практика Нової о часу починається не з демократії, а саме з лібералізації, з становлення особливої сфери життєдіяльності людей вільної від контролю держави. Такий стан речей об'єктивно вимагав не тільки визнання наріжного принципу лібералізму "laissez faire". але й нової соціальної філософії. І вихідним пунктом стало нове тлумачення поняття природного права, в якому за основу береться автономний індивід. Він розглядається тут як первинна реальність відносно суспільства і держави. З цього випливало, що права індивіда вище прав колективу: індивідуальність і відокремленість людини первинні і безумовні, натомість зв'язок і спорідненість – вторинні і умовні. Всі юридичні закони і моральні норми створюються людьми, а тому вони в жодному разі не можуть мати статус об'єктивної істини, чи абсолютного добра.

Логічним завершенням доктрини лібералізму стала концепція суспільного договору. Питання про істинність цієї концепції виявилось зовсім не питанням науки, а переважно питанням соціальної практики та її потреб у специфічному концеп-

туальному світогляді контраверсивною середньовічної о реалізму. Все це завдало колосального удару по довготривалим уявленням античності та середньовіччя. Здавалося, що навіки непорушна тріада “Бог-Держава-Індивід” впала. Інверсія свідомості визнавала тепер реальний статус буття тільки за індивідом. І якщо в XVII ст. номіналісько-концептуалістські ідеї Т.Гоббса та Д.Локка ще могли сприйматися тільки як наслідок еволюції науки, то вже в XVIII ст. конгеніальність наукових, філософських, соціально-культурних та політичних уявлень такого роду стає не тільки вражаючою, але й очевидною.

Виникає питання: чому новочасне суспільство так легко відмовилось від одних ментальних стереотипів на користь інших? Адже індивідуалістична онтологія з її принципом обґрунтування моралі і права видається не тільки не бездоганною, а й відверто сумнівною. Якщо у закону немає жодних об'єктивно-реальних зумовленостей: ані природних, ані божих, ані моральних, то чи маємо гарантії, що саме цей закон не є зло і омана? Відповідь відносно проста. На цьому відтинку історія виявилась максимально прагматичною. Вона визнала істинність ліберального концептуалізму тому, що на цих ідеях, котрі дійсно оволоділи масами, формувався ринок та його супутники: заможність, багатство, технічний, науковий, моральний та духовний прогрес.

. Однак, ліберальна практика має в собі зародки нового власного заперечення. Приватна власність, економічна свобода та конкуренція ніби долають залежність індивіда від держави, десакралізують і практично ірреалізують її. Така держава вже не є універсумом і законом громадянського життя індивідів. Навпаки, воля суспільних індивідів мусить бути законом буття держави. Це чудовий політичний ідеал мрійників не тільки доби класичного лібералізму, а й нашого пострадянського суспільства. Його втілення в дійсність було б практичним вирішенням історичного спору про природу Універсала. Але...

Немало є таких, хто думає, що така політична форма тою чи іншою мірою вже реалізована в цивілізованих країнах і повинна бути метою нашої діяльності по розбудові держави. Дійсно, політичний механізм лібералізму, що дістав назву представницької демократії, або правової держави, протягом

тривалого часу дає можливість суспільству вирішувати багато економічних і соціальних проблем, істотно не обмежуючи права і свободи особистості. І хоча його становлення здійснювалось в історії переважно стихійно, найчастіше шляхом спроб і помилок, але ж під безумовним впливом концептуалістичної соціальної парадигми Нового часу. Спираючись на ідеї контрактного становлення держави і первинності індивіда, здійснювалися пошуки ефективних можливостей контролю громадянського суспільства наддержавою.

Так, аналізуючи англійську політичну систему, Ш. Монтеск'є теоретично осмислив ці пошуки у вигляді принципу “поділу влад”. Він дійшов висновку, що суспільство спроможне контролювати лише ту владу, котра є диференційною, а її окремі фрагменти протиставлені один одному. Здавалось би, спорудження політичної системи, що забезпечує права й свободи окремих Індивідів, обмежує роль і можливості державної влади, може розглядатися як повне підтвердження історією практичної істинності поміркованого номіналізму або концептуалізму. Масова свідомість заходу і певна частина окцидентально орієнтованої публічності посткомуністичного світу схильна до визнання цієї тези через гасло “Права людини вище прав націй і держав”. Однак виявляється, що все трохи складніше.

Неочевидною, але від того не менш дійсною рисою правового суспільства є те, що в ньому владарює не держава, але й не люди. Тут повинні владарювати закони. Але що є закон? Ось де сутність проблеми. Відомо, що юридичні закони детермінують певні сфери життєдіяльності громадян. Але чим детермінуються самі закони? Доброю, чи злою суб'єктивною волею законодавців? Багатьом нашим парламентарям так і здається. Але багатост-раждальна політична історія цивілізованого світу спростувала ці трагічно-наївні уявлення. Правова держава стає можливою в історії тільки з формуванням у суспільстві певної економічної системи приватної власності, “laissez faire” та їхнього продукту ринку. Тут дійсно відсутній тотальний контроль “всезнаючої” держави, але має місце зовсім інший механізм. Ця система працює “автоматично”, без втручання центрального органу, у режимі саморегуляції, чи і гомеостазису.

Маємо певний історичний парадокс. Приватна власність і *laissez faire* - були чинниками становлення концептуально-номіналістичної парадигми мислення, натомість - їх породження ринок - чинником її заперечення. Саме формування гомеостатичної ринкової системи ставило під сумнів практичну істинність концептуалізму та позитивістсько-ліберальної методології в історії. Необхідним і неминучим стає відродження реалістичного світогляду, визнання примату загального, визнання об'єктивної о статусу його існування як соціокультурного закону. У цьому ракурсі стає зрозумілою і природа юридичного закону. Він може бути "істинним", "правовими, функціонуючим тільки в тому випадку, якщо висловлює об'єктивні імперативи ринкової культури. Справжня місія законодавців в тому і полягає, щоб ці імперативи адекватно сформулювати.

Тільки держава, що здатна вербалізувати такі закони і функціонувати згідно з ними, може називатись правовою. В цьому разі вона стає політичним і юридичним репрезентантом ринку, одним з засобів його саморегуляції, а не слухняним знаряддям індивідів, що зовсім не прислуховуються до нього. Реальний історичний процес з його потягом до ринку і врядування об'єктивного закону не вкладався в номіналістичну формулу *laissez faire*, що логічно вела до антиетатизму, а врешті-решт, до анархізму, до тлумачення кожного закону як зла, що порушує свободу. Тому антитезою лібералізму став консерватизм з його помірковано реалістичними аспіраціями.

Цікава реакція на цей феномен теоретиків "нової хвилі", що не сприйняли ідеї природного права. Так, на думку А.Сміта, ринок зовсім не суперечить ліберальним засадам організації суспільства, волевиявлення вільної особистості збігається з діями об'єктивних сил як би за принципом доповняльності Нільса Бора, де протилежності не анігілюють, а доповнюють одна одну. Гегель, навпаки, вбачав повну їх несумісність і вирішував антиномію через визнання держави і ринку як вищої мети щодо особистості, через визнання реалізму абсолютно істинною концепцією в історії. Саме філософія права Гегеля мала великий вплив на соціальну концепцію консерватизму.

Найбільш адекватною сучасним реаліям, напевно, можна вважати концепцію консерватизму. Для цієї течії взагалі характерним є визнання того, що історичний процес у кращому випадку може бути продуктом діяльності людей, але не продуктом їх свідомих проєктів чи програм. Небезпечність переоцінки розуму в історії підкреслював А.Токвіль, аналізуючи Велику французьку революцію [4, 153].

Ця критика є досить актуальною саме сьогодні, в умовах прагнення соціального конструювання на основі щей, що ґрунтуються на невинуватих претензіях розуму на всебічне осмислення соціальних процесів. Симптоматичною слід визнати позицію англійського консерватора Е.Берка, який зауважує, що “розум окремої людини є обмеженим... Забобон - готова форма реакції в надзвичайних обставинах, він орієнтує людину у бік мудрості і чесності і допомагає їй долати сумніви, коливання, скепсис” [5, 99].

Дійсно, три сторіччя європейської історії довели історичною практикою, що суспільство - надто складний організм і *що* радикальні його зміни найчастіше дають результати, протилежні очікуваним. Ця позиція являє собою поміркований реалізм. Поміркований погляд і поміркована позиція в історії. Трошки в іншому контексті, але торкаючись продовження цієї проблеми, Адам Міхник зауважив: “...Логіка реставрації, врешті, є кращою, ніж логіка якобінсько-більшовицьких чисток, помст й гільйотин. Послідовна реставрація є сірою до нудоти, послідовна революція є червоною до крові” [6, 66].

Людство осягає історію лише тією мірою, якою реалізує в ній себе. Виступаючи в різних відносних формах самореалізації людини, історія так само відносно дає відповідь на питання про істинну природу універсалій. Чи можлива абсолютна відповідь? Наразі можна зробити висновок про визнання нею практичної неістинності крайніх форм як реалізму, так і номіналізму. Саме ліберально-консервативний консенсус, що домінує в Європі останню чверть століття, і є підтвердженням цього факту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
2. Соловьев В. Даже если Бога нет, человек не Бог. // Марксизм: Pro и contra. – М., 1992.
3. Токвиль А. Старый порядок и революция. – М. – 1896.
4. Burke E. Reflections on the Revolution in France. – N.-Y, 1955.
5. Міхнік А. Оксамитова революція // Сучасність, 1995, №4.

УДК 54(091) + 133.5:54(477)

Костянтин РОДИГІН,

кандидат філософських наук,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,

кандидат хімічних наук, Інститут фізико-органічної хімії та
вуглехімії ім. Л.М. Литвиненка НАН України, м. Київ

ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ І СОЛІ «РУКИ ФІЛОСОФІВ»

Твори Теофана Прокоповича містять чимало інформації природничого спрямування, що включає теоретико-філософську компоненту, вибудовану в дусі аристотелізму, традиційні алхімічні відомості з містичним підтекстом та науково-практичну складову зі змістовною перевагою останньої. Промовистим прикладом висвітлення тогочасних алхімічних (хімічних) уявлень є розгляд українським вченим природи та властивостей ряду солей, символічно представлених на старовинній алхімічній гравюрі «Рука Філософів». Характеристики цих знакових речовин подано в межах логічного комплексу «склад – будова – властивості – застосування», що є властивим сучасній природничонауковій освітній парадигмі.

Ключові слова: Теофан Прокопович, алхімія, натурфілософія, традиція, землі, розчини, солі, нашатир, вітріол, атрамент, купорос, селітра, галуни.

Твердження, що добробут людства значною мірою є зумовленим успіхами хімії, не видається перебільшенням.

В свою чергу, генеза хімічного знання знаходиться в прямій залежності від розвитку реагентної бази, де солі посідають ледь не чільне місце. Ексклюзивний статус переважно зумовлено їх відносною доступністю та реакційною здатністю. Численні солі містяться в природних покладах, гірських породах (див.: [18]) та розчинах; утворюються в результаті штучного та нативного розкладу мінералів; є продуктами реакцій металів, оксидів та інших солей з сіркою або кислотами.

Водночас солі створюють можливості для видобутку численних інших сполук, зокрема, оксидів та кислот (Таблиця 1).

Таблиця 1

Процеси з утворенням і перетворенням солей

Процеси з утворенням солей	Процеси з перетвореннями солей
випалювання Мінерал —————→ сіль	випалювання Сіль —————→ сіль
Сіль + сіль → сіль	Сіль + сіль → сіль
Оксид + кислота → сіль	Сіль + сіль → кислота
Оксид + луг → сіль	випалювання
Метал + сульфур → сіль	Сіль —————→ оксид
Метал + кислота → сіль	Сіль + основа → луг (основа)
Метал + луг → сіль	Сіль + метал → метал

Ці перетворення та їх продукти, окрім величезного практичного значення, були визначальними для становлення герметичної доктрини та формування алхімічного світогляду.

Метою даної роботи є виокремлення з натурфілософського спадку Теофана Прокоповича інформації щодо найзначущих солей алхімії та її аналіз у контексті герметичної традиції. Критерієм вибору об'єктів дослідження є гравюра «Рука Філософів» з алхімічного трактату «Зібрання різних достовірних хімічних книг».

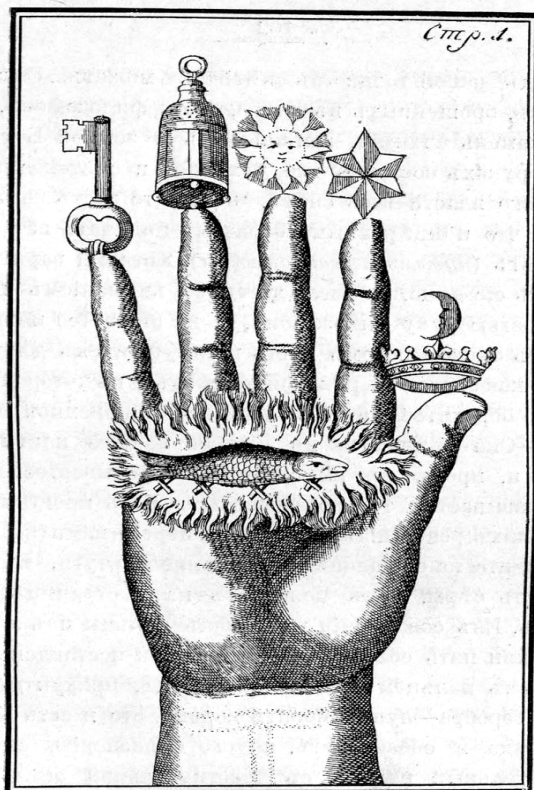
За свідченням алхімічного авторитета Разеса, Мистецтво знає чималу кількість солей [32, с. 15]. «Що стосується солі, то її

існує багато видів» – підтверджує це о. Теофан [17, с. 488]. Однак деякі з них мають у герметичному вимірі особливий статус і представлені елементами «Руки філософів» (Рис.1), де на великому пальці розміщено символ селітри, на вказівному – вітріолу, на середньому – нашатиря, безіменному – галуну та кам'яної солі – на мізинцю.

Ці речовини алхіміками не обійдено увагою. Вони посідають чільні місця у хіміко-промисловій і фармацевтичній галузях Центральної Європи часів пізнього середньовіччя та раннього модерну. Дослідники розглядають їх комплексно, як фігурантів тогочасного хіміко-фармацевтичного довідника 1574 р. Міхаеля Токсітеса (Herausgeber) «*Onomastica II. I. Philosophicum, medicum, synonymum ex varijs vulgaribus linguis*» [29, с. 224-228]. Вони фігурують у переліку «начал та інших медикаментів» Альберта Великого [21, с. 20-21], згадуються Разесом у «Книзі таємниці таємниць» [12, с. 75-77] і часто фігурують разом у найрізноманітніших комбінаціях та операціях [6, с. 445, 448] [24, с. 143]. Наприклад, у фармакопейній практиці XVI ст. для виготовлення сулеми ртуть обробляли сумішшю вітріолу, галуну, кухонної солі та селітри [29, с. 194].

Думки Агріколи (1494 – 1555 pp.) (див.: [19, с. 380-382]) щодо шести родів вод видаються подібними до п'яти солей «Руки філософів»: «Води джерел потребують випробування для виявлення тих або інших розчинів. ... особливу увагу при цьому варщик звертає на наступні шість родів: солеві – з яких виварюється сіль; содові – з яких видобувається сода; галунові – ... галуни; купоросні – з яких ... залізний купорос (вітріол – Авт.); сірчані – з яких дістають сірку (на «Руці філософів» її символ розміщено на долоні – Авт.); бітумні – з яких видобувають бітум» [1, с. 23-24]. Окремо він розглядає «сіль», вочевидь «звичайну» з різних природних джерел: «Морська вода за ... властивостями є дуже подібна до джерельної солоної води, ... під дією сонця ... перетворюється на сіль. Точнісінько так солоня вода ... озер випаровується променями ... сонця та перетворюється на сіль» [1, с. 24]. Вочевидь Агрікола дещо плутано уявляв різницю між солями різного походження, зокрема виділених із морської води. Наприклад, він пише, що «в Каспійських воротах багато соляних куполів» [1, с. 289], що

нагадує опис соляного родовища затоки Кара-Богаз-Гол, де окрім натрій хлориду – галіту, у величезних кількостях видобувають натрій сульфат – мірабіліт або глауберову сіль.

Иллюстрація 49. Изъ той же книги Г. И. Голланда.—Рука философовъ. Большой палець съ короной и луной—символь селитры; указательный—шестиугольная звезда—символь желѣзнаго купороса; длинный палець съ солнцемъ—символь нашатыря; безымянный съ фонаремъ—символь квасцовъ; мизинець съ ключомъ—кухонная соль. Рыба въ огнѣ—ртуть въ сѣрѣ—мужское начало въ женскомъ, первоисточникъ всѣхъ видовъ вещества.

Рис. 1. Символічне зображення «Руки філософів» Йонаса Ісаака Голланда з коментарем дослідника Миколи Морозова [14, с. 101].

Отже, звичайна або кухонна сіль – натрій хлорид (NaCl). Інформація, що наводить о. Теофан, перегукується з міркуваннями Агріколи: «По-перше, сіль ... є у трьох видах: викопна – ... добувається із землі. Такі копальні відомі в Польщі – Бохня¹⁰, в них добуваються великі циліндри солі, подібні до прозорого мармуру чи алебастру. Морська – яка утворюється з морської води, коли та позбавляється вологи сонячним теплом, і якщо не вистачає сонця, то висушується вогнем. Джерельна – ... черпається з водою з джерел і ставків, і кип'ятінням відокремлюється від води. ... як джерельна, так і морська, беруть початок із викопної, бо звідти і джерела, і насичені моря беруть велику кількість солі. ... А звідки походить сіль викопна – не зовсім зрозуміло, звичайно ж говориться, що вона народжується із змішування водяної й густої земляної речовин» [17, с. 488-489]. Інформацію про різні «види» кухонної солі та методи її промислового видобутку засвідчує Агрікола: «Соляні гори на Землі є дуже численними та славетними. ... З родовищ витікають соляні джерела, ... з деяких черпають соляні розчини» [1, с. 289]. «Сотні відер-бо води йде на бочку солі, – / кладучи дрова у піч, втомляться доволі. / ... Різна сіль буває, та всяку й потребують, / біля кожної однак, стільки не працюють. / Запорізьку знають сіль, кримку чи льодянку, – / стільки праці не кладуть, як на цю – торянку» – пише Климентій Зіновіїв¹¹ [13, с. 241].

¹⁰ Соляна копальня в Бохні (Малопольське воєводство, неподалік Кракова), що діяла у 1251 – 1990 рр. і можливо є найстарішим промисловим підприємством Польщі, нині є туристичним об'єктом з багатокілометровими підземними маршрутами і соляними скульптурами. Частина гірничих виробок використовують у лікувальних цілях (так роблять й у гірничих виробках бахмутського соляного родовища). З 2013 р. копальня входить до реєстру світової спадщини ЮНЕСКО.

¹¹ На полях рукопису є примітка з географічною прив'язкою оповіді – «В Багмуті». Йдеться про соляні промисли на Донеччині поблизу міста Бахмут, на гербі якого не випадково було зображено алхімічний знак солі [15, с. 63]. Цей герб, відомий з XVI ст., було

Теоретичні основи цього процесу розглядав Аристотель: «Суміші води та землі співвідносяться відповідно до кількості того чи іншого елемента. ... При висушуванні ... подібних сумішей вода уходить. Що це є саме вода, доводиться так: пара, якщо її зібрати, сгущується у воду; ... якщо ж по сумішах щось залишається – це належить до землі. ... затвердівання є родом висушування. Така ситуація спостерігається й з рідинами, з яких видобувають соду та сіль (з деяких розчинів цього типу народжуються камені)» [3, с. 541]. «Народження каменів» із соляних розчинів з позиції фізико-хімічних міркувань є зрозумілою. З огляду на це цікавою та контраверсійною видається заява Василя Валентина, що «звичайна кухонна сіль ... розчиняє камені у січовому міхурі й цілком видаляє ... Руйнує інші закростянілі утворення ... один камінь може руйнувати інший» [6, с. 447].

«Чому морська вода солонна?» [17, с. 383] – запитує о. Теофан і наводить розлогу відповідь. «Якщо відкинути менш правдоподібні твердження, то залишається два ... Перше: солонна вода моря, це вода, що зазнала дії жару сонця або це є часточки землі, змішані з водою і викип'ячені сонцем, ... цим пояснюється ..., що попіл, сеча, піт та інші виділення тіла також є солоними. Дехто вважає, що на дні моря води не є солоними, а прісними ... Проте це твердження є ... суперечливим. Бо чому в ріках, озерах ... та інших водах цього немає і вони є несолоними? Навіть коли ми визнаємо, що в глибинах моря немає солоності, то й тоді здається малоімовірним, що така велика здатність вод може походити від сонця, бо ... вони є солоними не лише на поверхні, а й на великій глибині. ... солоність є й там, куди не доходить тепло. ... це необхідно сказати про море, що омиває Північ. Тому друге твердження, за яким сіль була створена Богом на початку творення, її було розсипано по морю і змішано [з водою], є достовірним. Це було зроблено, щоб зберегти чистоту води і запобігти її загниванню,

відновлено у 1996 р. Нині він використовується з деякими змінами, що стосуються обрамлення і форми щита, проте не основної фігури.

так само, як і рух, бо рух і солоність води зберігають свіжість тіл і не дозволяють їм гнити» [17, с. 383].

Міркування Прокоповича побудовано за логікою, заснованою на очевидних, переконливих прикладах та мають дві компоненти – теоретичну в дусі аристотелізму та практичну, що ґрунтується на спостереженнях за реальними явищами; Божий промисел розглядається в контексті природничої необхідності та доцільності. Вчений зазвичай не обмежується констатацією фактів, але визначає їх причини та наслідки, дотримуючись у викладі сократичного методу діалогів. «Чому в морській воді легше плавати, ніж у річковій? Відповідаю: бо морська вода щільніша, густіша і має більшу здатність підтримувати тіло» [17, с. 378]. В такий спосіб автор знайомить читача з уявленнями про густину сольових розчинів та закон Архимеда.

«Чому в джерелах, колодязях, ріках і озерах води не є солоними, якщо ... вони походять з моря? Відповідаю: сіль землі подібна попелу або чомусь іншому ... земляної природи. ... коли морська вода проникає в землю, вона проціджується і, залишивши в ній сіль, стає прісною. Тому й дощі, що спадають у море, не є солоними, хоч ... піднялися з ... моря внаслідок випарувань, бо ... підіймаються дрібніші частинки води, а більші випаровуватися не можуть. Це використовують моряки, коли відчувають спрагу. Вони ставлять на вогонь казани, наповнені морською водою, над ними накидають ... вовняну тканину, яка ... вбирає пару. ... викручуючи цю тканину, ... отримують прісну воду» [17, с. 384]. Останнє твердження є практичною аплікацією Аристотелевої сентенції «пара, якщо її зібрати, сгущується у воду» [3, с. 541]. В цьому фрагменті автор інформує читача щодо кількох важливих природознавчих відомостей та уявлень: кругообіг води у природі, дистиляція та її реальне використання, природна фільтрація та сорбція, опосередковано – про відмінність молекул (часток речовини) за розмірами, а тому й речовин за фізичними властивостями.

Трактат Прокоповича містить дані й про інші солі, промовистим прикладом чого є фрагмент: «Крім звичайної ... є також сіль вірменська, або аманійська, яка затверділа під піском

в плити і знаходиться в районі Кіренаїки¹². Вона менш наділена запахом. Є навіть аміачна сіль, яку хіміки звичайно добувають, за свідченням Сеннерта, так: п'ять частин людської сечі, одна частина звичайної солі, і півчастини сажі ... варяться, поки не доводяться до позбавлення всієї вологості; потім [маса] розплавляється і коагулюється» [17, с. 489]. Під цими численними назвами фігурують амонійні сполуки, що, вочевидь, являють собою нашатир – амоній хлорид (NH₄Cl) різного ступеня чистоти та походження, що цілком вкладається в рамки алхімічної традиції.

У «Книзі таємниці таємниць» Разеса ця хімічна сполука фігурує під назвою «Орел» [12, с. 76], відлуння чого відчувається в пізнішому доповненні до глави «Як слід розчиняти у воді субстанціональні духовні принципи» трактату «*Libellus de Alchimia*» Альберта Великого. Там, з посиланням на Разеса, наведено прописи декількох операцій з використанням нашатиря, зокрема, виготовлення «Олії Орла» (*oleum aquiale*) [21, с. 61]. Використання образу птаха не є випадковим, оскільки відібражає летючі властивості *Sal amoniacum*, назва якої грецькою буквально означає «підняте вгору» (*sublimatum* – лат.) [24, с. 104].

Можливо з фармацевтичним використанням пов'язана чергова назва амоній хлориду – «вірменська сіль», оскільки історично цю частину європейського ринку контролювали представники вірменської діаспори (показовим прикладом на українських землях є місто Львів, де прерогативою вірменських купців була вся східна торгівля [10, с. 389-392]). Проте, така

¹² Геродот згадує «країну Кірени» та її столицю «місто Кірени» в IV книзі Історії «Мельпомена» [8, с. 292-294]. Нині це регіон Лівії, в пустелях якої, за Геродотом, утворилися великі соляні брили з яких аборигени навіть будують домівки, адже там не буває дощів [8, с. 287-289]. «Соляні брили» Геродота та згадані Прокоповичем соляні «плити», вочевидь можуть бути біблійною ремінісценцією (ІМ. 19:26), де, певно, йдеться про звичайну сіль – натрій хлорид. Проте геродотова згадка, що «на відстані десяти днів шляху від Фів ... живуть аммонії» актуалізує розгляд утворення амонійних сполук у цій пустельній місцині [8, с. 287].

семантика не є беззаперечною¹³, адже згадки щодо «вірменської солі» містяться в алхімічних джерелах щонайменше з XIII ст. [32, с. 15-16, 19].

Згадує цю сіль і Василій Валентин у главі «Sal Armoniac» трактату «Про великий камінь пращурів»: «Sal Armoniac є досить важливим ключем для відкриття металів, тому ... [пращури – Авт.] порівнювали її з летючим птахом» [5, с. 115-116]. Оцінки Василя Валентина вкладаються в межі сформованої містичної традиції, сутність якої Разес визначає фігурально, але категорично: «якщо ... [муж] не знає таємниці солі, то він вподобається людині, що збирається стріляти з лука без тятиви» [32, с. 16].

Альберт Великий не використовує назву «вірменська сіль», але цінує нашатир високо та відносить до переліку «чотирьох тінкторіальних духів» (разом із меркурієм та сульфуром) [21, с. 18-19]. Проте, він не вдається до алегорій, а наводить інформацію природничого характеру, зокрема про те, що нашатир буває двох сортів – природний та штучний і останній є придатнішим для алхімічного використання [21, с. 25-26].

Під природним, вочевидь, слід розуміти продукт розкладу та наступної природної сублімації складників верблюжої сечі, що утворювався в північноафриканських пустелях, зокрема в Єгипті [24, с. 185; 25, с. 569-586]. Певно ця або подібна речовина названа Прокоповичем «аманійською» сіллю, що «затверділа під піском» [17, с. 489]. За доби середньовіччя нашатир був специфічною статтею венеціанського експорту (ймовірно реекспорту) в країни Європи, де користувався неабияким попитом, як «вирішальний інгредієнт для приготування медичних еліксирів», що засвідчує знаний лікар та алхімік Анджело Сала (1576-1637 рр.) [19, с. 318-319] в трактаті

¹³ Цілком можливо, тут відіграє свою роль фонетична подібність термінів Sal Ammoniac/Armoniac/Armeniac. Мислення співзвуччями та асоціаціями цілком притаманне алхімічній думці: зокрема, у пізніші часи метод «фонетичної кабали» було покладено в основу трактатів новітнього алхіміка Фулканеллі.

«Синопис» (1620 р.) [25]. В «Останньому заповіті» Василій Валентин повідомляє, що «сіль [Sale Armoniaco] ... постачають з Вірменії», але, всупереч заявам Анджело Сала, стверджує, що вона має обмежене медичне застосування [6, с. 445].

Щодо штучного нашатиря, історія зберегла кілька методів його виробництва. За арабської алхімії амоній хлорид видобувався з продуктів піролізу волосу, чому Разес присвятив глави «Про тваринні речовини» та «Про волос» трактату «Книга таємниць» [12, с. 108-109; 24, с. 187]. Прокопович, з посиланням на Сеннерта [19, с. 264-265], в загальних рисах, але точно, наводить опис видобутку цієї сполуки із сечі – процесу домінуючого в практиці європейської алхімії щонайменше з XIII ст., коли його опис було наведено у книзі «Винахід істини» Псевдогебера (Гебера Іспанця)¹⁴, до часів Прокоповича [25].

Технологія виробництва наступного ключового реагенту алхімії теж передбачала використання сечі. Ось, що про це пише о.Теофан: «Четвертий вид називається галуном – відома й звичайна матерія, що знаходиться в копальнях і відокремлюється плавленням із руд. Деякі відносять галун до виду смоли, бо він має велику подібність із сіркою і, коли плавиться, виділяє багато жиру. Однак, коли долити людської сечі, галун відокремлюється від жиру, а сірка осідає» [17, с. 490]. Незрозумілі згадки Прокоповича щодо «жиру» дещо прояснюються в контексті міркувань Разеса, проте сутність та походження останніх лишаються загадковими, хоча й мають виразні ознаки перипатетичної натурфілософської думки: «Галуни – це олія, що є нічим іншим, як скоагульована сухість землі» [32, с. 15]. Подібні міркування наводить Агрікола в трактаті «Про природу копалін» («De Natura Fossilium»). Певний тип копалін він називає «затверділі соки», які поділяє на жирний та тощий роди. Галуни, як і сіль, селітру та вітріол¹⁵, він відносить до «тощих», але поняття «жиру» (до «жирних»

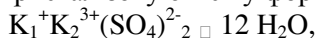
¹⁴ Більше про цього автора: [26].

¹⁵ Дослідники припускають, що спостереження за видобутком вітріолів шляхом концентрування розчинів вплинули на формування погляду щодо утворення деяких мінералів із соків [1, с. 289].

віднесено сірку) в такий спосіб потрапляє до змістовного контенту [1, с. 288-289].

«Галун – відома й звичайна матерія» [17, с. 490]. Дійсно, галуни (так само, як і вітріол) фігурують у творах Плінія [23, с. 998]. Згадує їх Разес у «Книзі таємниці таємниць» [12, с. 83, 95], а в трактаті «De Aluminibus et Salibus» («Про галуни та солі») повідомляє, що «таких мінералів, [як галуни] є багато ... кажуть, що з усіх каменів галуни є найвідомішими» [32, с. 15]. Зважаючи на назву трактата, можна припустити, що Разес (або той хто писав під його іменем) не відносив галуни до солей [32, с. 10-46]. В трактаті «Libellus de Alchimia» Альберта Великого та пізніших додатках до нього галуни представлено у великому різноманітті назв та сутностей: римські та єменські [21, с. 20] («єменському галуну» Разес присвячує цілу главу в «De Aluminibus et Salibus» [32, с. 15]), рослинні та лужні [32, с. 29-31], найбільші та найлегші [32, с. 31-33]. Дом Пернеті перераховує принаймні вісім різновидів галунів під спільною назвою *Alumen* з індивідуальними визначеннями [16, с. 138-139]. «Алхімічний словник» Руланда наводить тридцять чотири сполуки типу «*Alumen*», багато з яких не мають нічого спільного з хімічним складом галунів, наприклад, *creptum* – винний камінь, *fascioli* – луг, *obig* – нашатир, *scorirole* – гіпс [20, с. 50; 27, с. 32-36].

Пояснення означеного різноманіття криється в хімічній природі речовин. З позицій хімії галуни – це подвійні сульфати три- та одновалентного металу (чи амонію), що кристалізуються у формі відповідних гідратів:

де K_1^+ – це катіон Na^+ , K^+ , NH_4^+ , а K_2^{3+} – катіон Al^{3+} , Fe^{3+} , Cr^{3+}

Отже, різні комбінації катіонів дають широку вибірку споріднених речовин – галунів (Таблиця 2).

Найчастіше до їх складу входить алюміній, що відбито в назвах металу *Aluminium* та сполуки: *Alumen* або *Alumin* (лат.), *Alaun* (нім.). Етімологію назви «*Alumen*» достеменно не визначено [20, с. 51], проте співзвуччя *Alaun* – Галун є очевидним.

Таблиця 2

Матриця комбінацій катіонів у галунах

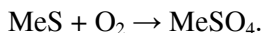
	Al^{3+}	Fe^{3+}	Cr^{3+}
Na^+	$Na Al (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$Na Fe (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$Na Cr (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$
K^+	$K Al (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$K Fe (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$K Cr (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$
NH_4^+	$NH_4 Al (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$NH_4 Fe (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$	$NH_4 Cr (SO_4)_2 \cdot 12 H_2O$

«... має велику подібність із сіркою» [17, с. 490] – ця заява Прокоповича напевно має алхіміко-перипатетичне обґрунтування, що, врешті-решт, не суперечить хімічним уявленням щодо сульфатної природи галунів. «... знаходиться в копальнях і відокремлюється плавленням із руд» [17, с. 490]. Стосовно «плавлення» Прокопович висловлюється неточно. Відповідну мінеральну сировину обробляли термічно (не плавили, але прожарювали), в результаті чого природні речовини зазнавали розкладу та утворювалась низка водорозчинних сполук. Такий водний екстракт, вкупі з іншими, містив іони K^+ , Al^{3+} та SO_4^{2-} , а стояла сеча була джерелом амоній-катіону (NH_4^+). Отже, «коли долити людської сечі, галун відокремлюється» [17, с. 490] – з розчину викристалізується суміш алюмоамонійного та алюмокалієвого галунів.

«Різним людям і кушнір вельми є потрібний, / ремеслом своїм також кожному примітний. / Бо овечі шкури він виробляє в kwasі / і кожухи, щоб носить у зимовім часі» [13, с. 235]. Під «квасом» автор, певно, має на увазі розчин галунів, що утворюють кислотне середовище. Галуни, окрім вичинення шкір, застосовувались у практиці середньовічної фармацевтики [9, с. 36-37] й не лише, як кровоспинний засіб. Дом Пернеті акцентує увагу на окультному розумінні галунів та зауважує, що має на увазі зовсім не «вульгарні галуни», а герметичні абстракції [16, с. 138-139]. Чудовий приклад таких наводить Разес: «вони [галуни] біле роблять чорним, допоки не оживуть у своєму природному кольорі та не звільняться. Вони роблять біле червоним доти, поки [можуть] забарвлювати ... поки не

звільняться навіки: галуни – є товаришем одного, третім з двох та четвертим із чотирьох» [32, с. 15]. Видається очевидним співзвуччя цієї криптограми з герметичною «аксіомою Марії» (Марії Юдейки), де загадкове «одне стає двома, два стають трьома та з третього виходить одне – як четверте» [19, с. 98].

Не можна виключати, що за галуни іноді сприймали вітріол, зокрема, залізний купорос, а не галун в сучасному хімічному розумінні [23, с. 998; 24, с. 8]. Така ситуація не є дивною, зважаючи на спорідненість хімічної природи та способів видобутку цих речовин: «Галуни ... виварюють в різних місцях, особливо у Гессені ... та у Гіршфельді¹⁶, де підготовлюються разом із Вітріолом» [6, с. 445]. «Колчедани, що містять вітріол, належать до змішаних гірських порід; їх випалюють та обробляють водою подібно до колчеданів, що містять галуни. ... Часто з цих мінералів водночас здобувають галуни та вітріол. Це не дивує, оскільки ці дві солі є спорідненими та різняться лише тим, що галуни є менш, а вітріол більш землистими» [1, с. 256]. Розвиваючи цю думку, Агрікола робить важливе узагальнення, що «колчедан є ... коренем усіх вітріолів» [1, с. 289], не заглиблюючись в деталі та стехіометрію, окиснення природних сульфідів до сульфатів можна узагальнити схемою:

Вважають, що «атрамент» є синонімічною назвою вітріола [23, с. 997; 24, с. 104, 218-219], під якою він фігурує у Прокоповича. Разес згадує маніпуляції з вітріолом у другій главі «De Aluminibus et Salibus» [32, с. 14-15], аналіз змісту якої дозволяє припустити якщо не ідентичність, то його близьку спорідненість із атраментом. Проте думки дослідників щодо хімічної природи цих речовин різняться. Існує точка зору, що атрамент (або атраменти як певний клас споріднених речовин [23, с. 999]) – це забруднена суміш ферум та купрум сульфатів (FeSO_4 та CuSO_4) [7, с. 389], назву ж «вітріол» при цьому

¹⁶ Гессен – історична земля у центральній частині Німеччини. Гіршфельд – місто у Саксонії, на сході Німеччини, неподалік сучасного кордону з Чеською республікою.

відносять до купрум сульфату [7, с.390]. Прокопович не дарма зауважує, що «у істориків розглядаються різні його [атраменту] види» [17, с. 490]. «... п'ятий вид солі, названий купоросом ..., по-грецьки – халкант, по-латині – атраментум, тому що з нього роблять чорнило. Він споріднений з сіркою. В собі містить багато сірки, є природний і штучний, але перший від другого відрізняється за субстанцією так само, як виплавлена сіль від виковної» [17, с. 490].

Альберт Великий включає атрамент до загального переліку алхімічних речовин [21, с. 20], а в доповненнях до «*Libellus de Alchimia*» окремо згадує його різновид – «єгипетський атрамент» [21, с. 50]. Разес повідомляє, що атраментів існує багато й, як приклад, перераховує чотири його різновиди [32, с. 14]. Описи Альберта Великого «Атраментум – це чорна земля, що під час горіння має сіркоподібний запах. Чорний колір його при прожарюванні змінюється на ... червоний» [21, с. 32] та Разеса – «Атрамент – це те, що чорнить тіла, додає червоне до червоного та чорнить біле» [32, с. 14] своєю схожістю передбачають або пряме запозичення, або користування спільною джерельною базою.

Можна стверджувати – щонайменше одна речовина з широкої вибірки атраментів – *Atramentum sutorium*, була ферумвмісною, оскільки в купі з танінами з найдавніших часів використовувався для виготовлення чорної фарби [7, с. 16]. о. Теофан також згадує, «що з нього [атраменту – Авт.] роблять чорнило» [17, с. 490]. Можливо саме це мав на увазі Разес, коли писав, що «Атрамент ... чорнить біле» [32, с. 14]. Львівський бургомістр і хроніст Бартоломей Зіморевич за століття до Прокоповича вживає термін «атрамент» взагалі метафорично, як синонім «чорнил» як ідеї фіксації інформації [11, с. 177]. Один із віршів Климентія Зіновієва «Про писарів різних, тобто тих, що книги готові переписують і видають з голови якісь нові речі, та про писарів також міських і про монастирських, які пишуть грамоти або листи і всякі міцні права» [13, с. 250-251] засвідчує суспільну потребу в цьому ремеслі, що базувалось на використанні чорнил. Потреби ж у чорнилах можна оцінити, виходячи з потреб у папері: «І папірників-таки раз-у-раз потрібно, / позаяк паперу скрізь на землі надібно» [13, с. 250].

Довідник Гессманна згадує вітріол у фармацевтичному контексті під назвою «Галісійський камінь» [9, с. 33]. На століття раніше Пернеті розміщує в своєму довіднику чималу статтю щодо вітріолу, розглядаючи його переважно в спагіричній площині, та висвітлюючи «вітріольні» загадки Василя Валентина [16, с. 64-66]. Василій Валентин наводить анограми VITRIOL – «Visita Interiora Terrae Rectificando Invenies Occultum Lapidem» – «Відвідай надра землі, очищенням здобудеш таємний камінь» в ілюстраціях до трактату «Азот філософів» (Рис. 2).

Рис. 2. Ілюстрації до трактату Василя Валентина «Азот філософів» [22].

Василій Валентин водночас із Олією Вітріола, що в термінах наукової хімії можна співвіднести з сульфатною кислотою¹⁷, розглядає маловизначені абстракції «Дух Вітріола»,

¹⁷ «... по-перше скажу про складові кислоти та способи її виготовлення ... Майже до всіх її складів входять вітріол та галуни, що самі собою та ще більшою мірою разом із селітрою мають здатність відокремлювати срібло від золота» [1, с. 198]. Йдеться про сульфатну та нітратну кислоти та їх застосування в афінажних роботах.

«корпоральний Вітріол» [6, с. 445-448] або «прихований Рослинний Вітріол» [6, с. 452; 24, с. 218] чи взагалі «Філософський Вітріол» нарівні з Філософськими Меркурієм та Сульфуром [4, с. 478]. Останнє твердження видається принциповим, оскільки Василій Валентин виокремлює Вітріол в загальний принцип будови речовини й далі розглядає «Сульфур Вітріола», «Вітріол Сонця та Місяця», «Вітріол Сатурна та Юпітера», «Вітріол Венери», «Вітріол Марса», «Вітріол Меркурія», «Простий Вітріол» [4, с. 482-484]. Нарешті він робить сенсаційну заяву: «Сульфур є Вітріолом, а Антимоній – Меркурієм» [4, с. 485], тобто перевизначає базові алхімічні принципи.

Видається цікавим, що Разес схожі за глобальністю спрямування та піднесеністю оцінки думки, з посиланням на геберівський трактат «De mutatorium», висловлює стосовно атраменту: «атрамент – це один з мистецьких кутів славетної сили» [32, с. 14]. У цьому фрагменті простежується біблійна алюзія з «наріжним каменем на Сіоні» (1 Петр. 2:6-8) та «Петром» – каменем/скелею (Мт. 16:17-18); вона опосередковано підтверджується сентенцією, що «це є та найвеличніша таємниця, що Бог доручив своїм мислячим творінням» [32, с. 14].

Наступною й останньою речовиною-сіллю «Руки філософів» є селітра, точніше – калійна селітра (KNO₃). Її ідентифікація в міркуваннях Прокоповича виявляється неоднозначною. «Третім видом солі є луг, або як інші називають – лужна сіль. Природний луг знаходиться у своерідній землі біля мурів і скель, ніби розцвітає серед плит. Кажуть, що в Азії він ніби стікає краплями в печерах, а потім висихає. Найчастіше добувається штучно виварюванням із лужних земель» [17, с. 489]. Наведений опис «третього виду солі» [17, с. 489] викликає сумніви, що дійсно йдеться про «луг», «лужну сіль» – речовини основної природи (поташ або соду), які традиційно

видобувалися екстракцією з природної сировини – «вिवаруванням із лужних земель»¹⁸.

Згадка, що «лужна сіль» «знаходиться у своєрідній землі біля мурів і скель» і особливо – «ніби розцвітає серед плит», наводить на думку, що йдеться про селітру. «Кажуть, що в Азії він [луг – Авт.] ніби стікає краплями в печерах» – це твердження Прокоповича не є свідченням сприйняття азійських реалій в дусі «казок тисячі й однієї ночі». Калієва селітра не належить до розповсюджених мінералів, однак найпотужніше, найвідоміше та найдавніше її родовище (мінерал нітрокаліт) знаходиться в Ост-Індії, внаслідок чого й виникла історична назва – «індійська селітра». Важко стверджувати достеменно, що йдеться про селітру, але, розглядаючи «види солей», Разес згадує «індійську червону» сіль [32, с. 15]. Враховуючи трансмісію алхімічних знань між арабським світом та Індією, свідченням якої є знахідки арабських алхімічних манускриптів у старовинних книгозбірнях Індії [30; 31], цілком логічним і вірогідним видається й матеріальний обмін у цій галузі.

«Про Селітру-Сіль» Василій Валентин повідомляє, що вона «вिवарюється в багатьох місцях .., особливо у Саксонії, Тюрингії, Гессені та інших землях» [6, с. 443]. Пернеті, як, власне, й Прокопович, розрізняє два види селітри – природну, що знаходять викристалізованою на скелях та штучну – здобуту вимиванням із «селітряної землі» [16, с. 292-293]. Стосовно селітри Пернеті наводить інформацію як спагіричного (філософська селітра), так і природничого характеру. Гессманн розглядає чимало варіантів медичного застосування цього продукту, що в практиці старовинної фармації фігурувала, як *Sal Nitri* або *Sal Petrae* [9, с. 45]. о.Геофан розглядає її консервуючі властивості в контексті виготовлення мумій, причому

¹⁸ «Розчин, з якого виварюють сіль, видобувається також із соляної землі або із землі, що є багатою на сіль та селітру, а луг – із очеретяного попелу. З соляної землі ... видобувають розчин після випарювання якого лишається сама сіль, в той час, як в результаті випарювання іншої ... лишається сіль селітра. З попелу ж добувають луг» [1, с. 250].

користується терміном «селітра», а не «луг»¹⁹: «посипають померлого селітрою протягом 70 днів» [17, с. 407], або «селітра сприяє нетлінності ... її вживали єгиптяни при бальзамуванні трупів» [17, с. 416].

Наступні твердження вченого видаються вкрай важливими, а реальне та фантазійне утворює в них неподільний комплекс: «зовсім іншою є причина, чому тіло, вражене блискавою, стає нетлінним; сильний вогонь блискавки в одну мить знищить всю ... вологість і зробить його мертвим і сухим; крім того, наповнить тіло сірчаним і селітровим випаровуванням (бо кажуть, що з них складається блискавка)» [17, с. 416]. Муміфікація в результаті дії блискавки видається примарною, а зневодження та обвуглення тканин від сильного жару – реальним; «сірчані» та «селітрові» складники блискавки є фантазійними, але осмислення цих понять в контексті уявлень про горіння має виразну природничонаукову спрямованість.

Цю думку Прокопович розвиває далі, хоча використовує термін «луг» замість «селітра» (можливо, цю відмінність привнесено перекладачем). «Луг не так швидко запалюється, як сірка, оскільки є холоднішим від неї. Сірка швидко запалюється, однак повільно згоряє ... Луг, хоч не так швидко вбирає в себе полум'я через сухість і густоту, зрештою, запалений, згоряє раптово. Підняті вгору і змішані з тих двох субстанцій випари, як вчать хіміки, нагріваються, загоряються, розширюються, гримлять, блищать і світяться. Сірка сприяє тому, що вони швидко загоряються, луг – що скоро згоряють» [17, с. 444]. Не вдаючись в аналіз наведених уявлень, слід відзначити думку, згідно якої горіння обумовлюють «дві субстанції» – сірчана та селітряна. За сутністю вона є співзвучною з ідеями Міхала

¹⁹ Внести ясність у це питання може звернення безпосередньо до латиномовного першоджерела тексту Прокоповича, що є перспективним завданням подальшого дослідження теми. Попередньо можна зробити припущення, що ця термінологічна плутанина (або ж взаємозамінність) зумовлена історичним змішуванням слів із подібним звучанням: *nitron* (звідси терміни «нітроген» і «нітрати») і *natron* (звідси «натрій» і «їдкий натр»).

Сендзівова, викладеними в трактаті «Нове хімічне світло» [28], що, за думкою дослідників, більш ніж за століття до Лавуазьє, окреслили загальні контури оксигенової теорії, яка замінила теорію флогістону [19, с. 349].

Врешті-решт, сульфур-селітряні міркування Прокопович спрямовує в практичну площину: «Тому вогненосний порох, звичайно, роблять з сірки й натрію [лугу]» [17, с. 444]. Потреби ж у поросі були чималими, що засвідчують рядки тогочасного автора: «Має справу також люд з порохівниками, / як і з іншими всіма скрізь ремісниками. / Там потрібен порох, де звірів, птиць стріляють, / там, де палять із гармат, як пани гуляють. / ... Але треба на війні пороху найбільше, / достеменно так і є, тут не скажеш інше» [13, с. 237-238]. Останнє твердження теж має чітке історичне підтвердження: «Ще сміливіше поган зустрічають нищих: / Ті лиш луки підняли – гримнули рушниці. / Стріли хмарою летять, дим у небо звився, / Не один вояк з коня без душі звалився» [2, с. 478].

В свою чергу, масштабне виробництво пороху передбачало належний рівень розвитку матеріальної бази, зокрема, виробництва селітри. «І солітряництво теж ремеслу подібне, / бо солітру в порохи додавать потрібно / ... Тож солітру ту нехай далі виробляють, / і собі, і Богу щось на офіру мають» [13, с. 237]. Великі масштаби та широка сфера використання пороху дозволяють віднести селітру до переліку без перебільшення – речовин цивілізації.

Висновки

Солі «Руки Філософів» представлено в трактаті «Натурфілософія, або фізика» в повному обсязі. Зазвичай вчений наводить теоретичні міркування щодо природи речовини, побудовані на принципах натурфілософії Стагірита. Інформація стосовно методів видобутку та можливого різноманіття видів речовин цілком співпадає з алхімічною, а посилання по тексту свідчать не лише про знайомство автора з історичною класикою, але й поінформованість стосовно новітніх ідей та досягнень. Розгляд речовин побудовано в межах логічного комплексу «склад – будова – властивості – застосування» та співвідноситься з тогочасними письмовими

джерелами. Природничонаукова компонента в міркуваннях Теофана Прокоповича зазвичай домінує над фантазійною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агрикола Г. О горном деле и металлургии. М.: Недра, 1986. 294 с.
2. Анонімний автор «EPICEDION...» Антологія героїчної книжної поезії XVI – XVIII ст. *Слово многоцінне*. К.: Аконтіт, 2006. Кн. 3. С. 470-496.
3. Аристотель. Метеорологіка. *Сочинения в 4-х тт.* М.:Мысль, 1981. Т.3. С. 442-556.
4. Василий Валентин. Заключительное слово. *Алхимические трактаты*. К.: Автограф, 2008. С.477-487.
5. Василий Валентин. О великом камне предков. *Алхимические трактаты*. К.: Автограф, 2008. С. 101-118.
6. Василий Валентин. Последнее завещание. *Алхимические трактаты*. К.: Автограф, 2008. С. 431-475.
7. Возникновение и развитие химии с древнейших времен до XVII века. Всеобщая история химии / Ред. Ю.И.Соловьев. М.: Наука, 1983. 399 с.
8. Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами. Харків: Фоліо, 2006. 655 с.
9. Гессманн Г.В. Тайные символы алхимии, фармацевтики и астрологии средних веков. К.: ИП Береза, 2012. 224 с.
10. Енциклопедія Львова. Т.1 / за ред. А. Козицького та І.Підкови. Львів: Літопис, 2007. 656 с.
11. Зіморевич Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex; перекл. з лат. Н.Царьової. Львів: Вид. «Центр Європи», 2002. 248 с.
12. Каримов У.И. Неизвестное сочинение Ар-Рази «Книга тайны тайн». Ташкент: Изд. АН Узб. ССР, 1957. 192 с.
13. Климентій Зіновійв. Звідси починаються вірші про різних ремісників. *Слово многоцінне*. Книга 3. К.: Аконтіт, 2006. С. 218-276.
14. Морозов Н.А. В поисках философского камня. СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1909. 303 с.
15. Панченко В. Старовинні герби українських міст. К.:А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 384 с.
16. Пернети А.-Ж. Мифо-герметический словарь. К.: ИП Береза, 2012. 384 с.

17. Прокопович Ф. Натурфілософія або фізика. *Філософські твори в 3-х тт.* К., 1980. Т.2. С. 116-502.
18. Родигін К.М., Білецький В.В. Феномен алхімії: Час, Хаос і Порядок. *Схід*, 2009. № 8 (99). С. 113-116.
19. Родиченков Ю.Ф. Двадцять веков алхимии: от псевдо-Демокрита до наших дней. СПб.: Изд. РХГА, 2019. 565 с.
20. Фигуровский Н.А. Открытие химических элементов и происхождение их названий. М.: Наука, 1970. 207 с.
21. Albertus Magnus. *Libellus de Alchimia* / transl. by Sister Virginia Heines. Cambridge Univ. Press, 1958. 79 p.
22. Azoth, sive Aureliae occultaе philosophorum, materiam primam, et decantatum illum Lapidem Philosophorum filiis Hermetis solide, perspicue & dilucide explicantes, per Aenigma Philosophicum, Colloquium Parabolicum, Tabulam Smaragdinam Hermetis, Symbola, Parabolas & Figuras Saturni, F. Basillii Valentini. M. Georgio Beato Fr. interprete., Bringer, Frankfurt, 1613. URL: https://www.alchemywebsite.com/Emblems_Azoth1613.html
23. Karpenko V., Norris J. Vitriol in the History of Chemistry. *Chem. Listy*, 2002. Vol.96. P. 997-1005.
24. Lippmann Ed.O.von. Entstehung und ausbreitung der alchemie. Berlin: Julius Springer, 1931. 257 s.
25. Multhau R.P. Sal ammoniac: a case History in Industrialization. *Techn. and Cult.*, 1965. Vol.6, N4. P.569-586.
26. Newman W. New Light on the Identity of “Geber”. *Sudhoff's Archiv*, 1985, Bd. 69, H. 1. P. 76-90.
27. Ruland M. *Lexicon Alchemiae, sive Dictionarium Alchemisticum*. Francofurti, 1612. 471 p.
28. Sendivogius M. *Novum Lumen Chemicum // Bibliotheca chemica curiosa*. T.I-II. Geneva: Chouet, De Tournes, Cramer, Perachon, Ritter & Tournes, 1702. - P.463-493.
29. Soukup R.W., Mayer H. *Alchemisches Gold – Paracelsistische Pharmaka*. Wien: Bohlau Verlag, 1997. 336 s.
30. Stapleton H.E. Further Notes on the Arabic Alchemical Manuscripts in the Libraries of India. *Isis*, 1936. Vol. 26. P. 127-131.
31. Stapleton H.E. Note on the Arabic MSS. on the Asafiyah Library, Hyderabad (Deccan), India. *Archeion*, 1932. Vol. 14, No. 1. P. 57-61.
32. Steele R. Practical Chemistry in the Twelfth Century. *Rasis De Aluminibus et Salibus*. *Isis*, 1929. Vol.12. P. 10-46.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО І МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'42

Тетяна ЄЩЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, членкня НТШ

ТЕКСТОВІ КАТЕГОРІЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ У ПОЕЗІЇ

У статті автор продовжує низку публікацій, присвячених проблемі текстових категорій. Зокрема проаналізовано мовні засоби реалізації текстових категорій зв'язності і інтертекстуальності у поезії поета і прозаїка Володимира Качкана.

Ключові слова: *текст, текстова категорія, інтертекстуальність, зв'язність, поетичний текст.*

Актуальність. Однією з актуальних проблем лінгвістики дотепер залишається проблема виокремлення й опису категорій тексту. Категорії тексту універсальні за своєю природою і виявляються в будь-якому тексті незалежно від мови, якою створено текст, і від його типу. Однією із фундаментальних властивостей тексту є наявність зв'язності. З комунікативної позиції поетичний текст розглядається як одиниця комунікації. Категорія зв'язності у поетичних текстах В. Качкана реалізується за допомогою широкої палітри засобів експліцитного та імпліцитного зчеплення складників словесного цілого. Як відомо, регулярна повторюваність ключових слів забезпечує предметно-змістову зв'язність. У лінгвістиці з часом усталилася традиція наукового осягнення зв'язності в різних аспектах: референційному (З. Тураєва), формально-граматичному (В. Красних, Н. Валгіна, В. Лукін), психолінгвістичному (С. Ільєнко, К. Кожевникова, О. Леонтьєв, З. Хованська) та ін. Ці аспекти почасти визначають

диференціацію видів зв'язності. Сучасні дослідники виокремлюють зв'язність за такими параметрами: 1) місцем розташування текстових компонентів, що вступають у взаємозв'язки (контактна й дистантна); 2) особливостями розвитку тематичної лінії (безперервна й перервна); 3) способом вербалізації (експліцитна й імпліцитна); 4) напрямом (ретроспективна, перспективна, ретроперспективна); 5) комунікативною перспективою (лінійна, паралельна, радіальна, колова); 6) способом зв'язку (О. Селіванова) (граматична, ономасіологічна, змістова, асоціативна, логічна, образна, конотативна, структурна, референційна, топікальна, прагматична, глобальна [1, 2, 3]). Усі види зв'язності мають у тексті відповідні засоби репрезентації відповідно до мовного рівня (лексичні, лексико-граматичні, граматичні, фонологічні тощо), за специфікою використання (обов'язкові й факультативні), за семантикою (логічні, асоціативні, образні), за функціями (композиційно-структурні, стилістичні, ритміко-утворювальні). Семантична зв'язність тексту і структурна організація, що ґрунтується на ній, розглядається нами виходячи із комунікативного призначення віршованого тексту. Як відомо, він має естетичну функцію. Процес спілкування між автором (адресантом) і читачем (адресатом) призводить до створення словесного цілого, тобто комунікативної одиниці, організованої структурно за правилами як відносно завершений фрагмент спілкування. Зв'язність тексту невіддільна від розуміння, вимагає врахування знань адресата, картини світу, що є у його свідомості. З погляду композиції зв'язки всередині тексту можуть бути експліцитними й імпліцитними. До прикладу, у поезії Володимира Качкана спостерігаємо активне використання образно-асоціативної імпліцитної зв'язності, коли один метафоричний образ розгортається в інший, чи то має спільну гіперсему. Порівняймо: *«Блукає дим терпкий в садах, / Пелюстки ронить дика ружа, / А ранками сивіє / дах / І повіває з вітром стужа»* (1, с. 9). Слова «дим» і «сивіти» у складі ССЦ репрезентують сему «білий колір» й витворюють віршовану єдність. Чи-то образи «мова чебрецева», «туга споришева» містять спільну гіперсему «рослина»: *«Повернися, місяцево, / Забрунькуйся мигдалево, - / Вдар веселку перстенево із руки.../*

*Мою мову чебрецеву, / Мою тугу споришеву / Утопи у серця
повної ріки»* (1, с. 44). Подекуди зв'язність тексту ґрунтується на
цілісності художнього образу, що утворений нанизуванням
споріднених асоціативних площин, однотипністю метафор
(оживлень наразі), пор.: *«Гойдався вечір в колиці неба, /
Місяць був повний, / Наче диск маятника, / Білі руки знімали д'
небової гаї, / Плескали долонями – / Розганяли надутих горобці»*
(1, с. 14). Також фіксуємо семантичний процес розподібнення
метафоричного образу як різновид імпліцитної зв'язності у
тексті: *«На гілці змерз **вербовий котик** / Й боїться **сплигнути** у
сніг»* (1, с. 57). Експліцитні зв'язки легко встановлюються
комунікантами, наприклад, це може бути рекуренція. Під час
імпліцитних зв'язків зчеплення елементів не виражене. З-поміж
експліцитних зв'язків найпростішою формою є повна або
часткова рекуренція. Синонімічна рекуренція ґрунтується на
уживанні синонімів у тексті. При тематичній рекуренції єдність
теми забезпечується співвіднесенням даних слів з одним і тим
самим явищем довколишньої дійсності. Рекуренція ключових
слів може бути буквальною, синонімічною, тематичною.
Наприклад: *«Хризантемні дощі / хризантемні вітри /
розкрайковують небо / Хризантемні килими накрили / заміськї
дороги / Хризантемне свічадо моїх / опівнічних блукань / І
хризантемне скрикування / протуберанців серця /
Хризантемні ранки бавляться / на стежці сонцем /
Хризантемний полуденок розливає / молочне пелюстя /
Хризантемний підвечір / знімає черевичата / А хризантемна
ніч / зцілює твої перси»* (1, с. 216). Буквальна рекуренція
виражається у повторенні певної лексичної одиниці (наразі
прикметника «хризантемний»). Експліцитно вираженою
формою зв'язку є не лише лексичні, а й граматичні повтори.
Лексичний повтор, як засіб зв'язку, володіє високим ступенем
орієнтування на адресата. У поезії досліджуваного автора
фіксуємо такі різновиди лексичних повторів у поетичних
текстах: повний / частковий. Повний лексичний повтор
виражається здебільшого різними частинами мови (іменник,
займенник, дієслово тощо) і часто виконує експресивну
функцію. Наприклад: *«Сонячна ріка – мамина рука / Гріє і
голубить синову печаль, / Сонячна ріка – мамина рука / У долоні*

носить неavigойний жаль. / **Сонячна ріка** – розливи весни, / Над садком пахучим коромисло літ, / **Сонячна ріка** – вернуться сини, / Голова синівська – також білоквіт» (1, с. 29); «**Ти – моя** омріяність, / **Ти – моя** нездійсненність, / **Ти** – у долі перстень, / **Ти – моя** у вересні. / **Ти – моя** зцілована, / **Ти – моя** незлюблена, / **Ти – моя** медована, / У вітрах не згублена» (1, с. 129); «**Ой** сміються бруньки та на весну. / **Ой** шукає березень в ярах перевесла. / **Ой** несе щедре літо меди солодкій, / **Ой** лагодить серпень столи тисовії. / **Ой** дарує осінь ворітечка тесанії, / **Ой** ставить, на них півники золотії. / **Ой** на брамоньку – та й зозулицю, / **Ой** заводить до світличеньки молодицю. / **Ой** та хай шумує вишневе винце, / **Ой** на най росте між молодими сонце» (1, с. 48). Таке нанизування анафоричного єдинопочатку витворює неповторний віршований ритм й репрезентує градацію як стильову ознаку поезії Володимира Качкана. Як відомо, речення зі звертаннями містять яскравий мелодійний малюнок, що надає поетичному тексту, окрім лексичної, граматичної ще й інтонаційну зв'язність, пор.: «**Поезіє-слово, / Поезіє-дзвоне, / У мені є твій корінь / Й павіття твоє, / Без слова і музики – / Крові твоєї – / Бездарне життя / Таке сіре моє. / Поезіє ніжна – / Кохана дружино, / Ні кроку без тебе, / Ні схлипу-жалю, / Ні вийти із хати, / Ні сну, ні зупину, / З тобою, як з совістю, / Вийду на прю!**» (1, с. 75). Пристрасного звучання і зв'язності можуть надавати віршованому твору в цілому й епіфоричні художні засоби, які окрім лексико-граматичного вияву мають ще й ритмічний: «**Ранок не сходить – / без тебе, / Промінь полудня гасне – / без тебе, / Сонце не йде в полудень літа – / без тебе, / Вечір тускніє у чорній сутані – / без тебе, / Ніч не розповивається із дивошовків – / без тебе, / Міцяць не сідаєна ворон коня – / без тебе...**» (1, с. 123). Ця ж ритмічна однотипність поезії може досягатися повторенням лексичних одиниць і в середині словесного цілого. Наразі присвійні займенники «мій», «моя» у наведеному нижче вірші репрезентують лексико-граматичну зв'язність тексту: «**Красо моя – неописана, / Доле моя – заколисана, / Спраго моя – неволена, / Воле моя – незволена, / Думо моя – передумана, / Мріє моя – переміряна, / Надіє моя – обнадіяна, / Муко моя – заподіяна, / Погляде мій – нездивлений, / Худо моя – барвінкова,**

/ Усміху мій – сонцемісячний, / Мово моя – волошкова!» (1, с. 98). Аналіз корпусу текстів студійованого автора показав: частковий лексичний повтор поділяється на морфологічний (повтор однокореневих слів), пор.: «**Біло, / Біло, / Біло**пінно в полі, / **Білий** біль в очах від білини, / **Одяглись надбілені** тополі / **В білокосі, білосніжні** сні» (1, с. 47), «**Душа** моя звільнилася від снігу – / **Від болю білого** і льодової муки, / **Я** знову на порозі в рідній хаті, / **І** простягаю в **білоквіту** купіль руки. / **Горить** в садах вишнево-**біла** ватра, / **Обіймеш** простір – все у тихім **білім** цвіті, / **Моя** душа сідає в **білий** човен / **І** спиниться на пристані у **білім** літі. / **Як** чисте, наче скло, сьогодні небо – / **Довкіл** села палають **білі** ватри, / **Ми** – молоді, йдемо у **білу** повінь. / **Настроюєм** серця для весняної варту...» (1, с. 52) і смисловий, що ґрунтується на контекстній синонімії. Наприклад: «**Любити, кохати, вмлівати,** - / **Співа** перепілка мала, / **У** серці моєму благає – / **Із** квіткою-чаром трава» (1, с. 115).

Окрім лексичних повторів, цікаво спостерігати у поезії письменника дублювання афіксів на словотвірному рівні (зокрема префікси «від», «до», «за»), які слугують зв'язності тексту в цілому і надають поетичному віршуванню неповторного образно-естетичного звучання, пор.: «**Відболів, / відстраждав, / відчекав** - / **Розколос**я небо навпіль, / **Зажадавсь, зачекавсь, / відтремтів, / Як** осиновий лист / **серед** піль. / **Дочекавсь, дозорів, / долетів, / Як** метелика сон, - / **до** зорі, / **І** вустами геть спив, / **що** жадав, / **що** хотів, - / **Чого** навіть у сні / **не** відчули царі» (1, с. 220). Зв'язність у поезії Володимира Качкана може досягатися і у ланцюговий спосіб однаковості лексичного завершення попереднього речення («лексема «кінь») і ідентичного початку наступного речення (лексема «кінь»), що характеризує текст майстерно як зітканий зі споріднених смислових площин, коли одна тема продовжує іншу і витворює семантичну симфонію словесного цілого загалом, пор.: «**Десь** тріпоче листя, **бо** цілує вітер / **Пелюстки** стидливі в сивій тишині, / **Пралісом** кленовим їде гордовито / **Золотиста** осінь на прудкім **коні**. / **Кінь** ірже червоно, і співає грива / **У** коня баского, в мідного коня. / **Осінь** у обіймах несе діжу дива / **І** сади сумливі кропить навмання» (1, с. 46).

На окрему увагу заслуговує асоціативна зв'язність тексту, яка може ґрунтуватися на антропо-, зоо-, ботано- морфізмі, оречевленні, синестезії тощо, коли художній образ репрезентує ідентичність перенесень: «*А світ живе, тривожиться, кохає, / І йде, і йде – / Я чую навіть шурхіт*» (1, с. 10); «*Сонце повертається сумно, / Вмощує обвітрєну голову / На коліна німому горизонту / І втомлено дихає*» (1, с. 14); «*А Літо / Йде собі поволеньки / Через мій сад / І повну пазуху чогось несе*» (1, с. 21); «*Десь блискавка зламала спис / Об крони й стовбури дебели, / Вже осінь проявля свій хист: / Яскраві творить акварелі*» (1, с. 9); «*Сонце сховалось в зелену кишеню, / Ніч розкотила сувій полотна, / Я назбирав ягодинок у жменю / Для тої, що є, і якої нема*» (1, с. 43); «*Покривалами ночі зашторять дороги / І сховують назавше юначі стежки, / Лиш в уяві стримітимуть два обороти / Та з пиницею ярою наші стежки*» (1, с. 25).

Наведені приклади містять ампліфікацію процесу оживлення, тоді як наступний приклад – процес опредмечення: «*Високе небо стане вищим, / Як кожен стане на весь зріст. / Сорочку, мамо, мені вищий / Промінням гір й надгірних звїзд*» (1, с. 11). Система віршування, сукупність норм та принципів версифікаційної майстерності, що розбудовується на підставі певного ритмічного критерію, сприяє зв'язності тексту, пор.: «*Перші окапини – / Серця жалі, / Зранку сльозинки – / Очі смутні, / Голос в прихрипінку – / Мова густа, / В пам'яті клавіші – / Безвість пуста, / Хвилі волосся – / Туману дими, / Недільні програвини – / Сходились ми, / Де батько, де мати – / Холодні сліди, / «Гольдея» замовкла – / зів'яли сини...» (1, с. 90).*

Яскравий вияв у поезії Володимира Качкана має текстова категорія інтертекстуальності. Це властивість будь-якого тексту вступати в діалог з іншими словесними цілими. Ведемо мову про перетворення автора, тексту і читача на єдине цитатне поле. Інтертекстуальність можна розглядати в семантичному плані як здатність тексту формувати власний смисл через покликання на інші тексти. У культурологічному плані інтертекстуальність співвідноситься з поняттям культурної традиції – семіотичної пам'яті культури. Переважно вона репрезентована цитатами, алюзіями й центронними текстами. Зокрема цитати реалізують

не лише міжтекстову, а й міжсуб'єкту діалогійність як інтерперсональні відношення між авторами повідомлення (автором передтексту та автором аналізованої поезії) й реципієнтом (адресатом). Цитати є тотожними до висловлювань предтексту, відтворюють його оригінальну форму і зміст. Здебільшого у ролі передтексту поезії Володимира Качкана слугують твори фольклору, бо ж для мовної особистості аналізованого автора вкрай важливими є міфологеми української національної культури, пор.: *«Ой летіли білі гуси / Та й понад подвір'ячком, / Загубили білі гуси / На подвір'ї пір'ячко. / **«Гуси, гуси, гусенята, / Візьміть мене на крилята...»** / Ходить доля на подвір'ї, / З матір'ю вітається, / Носить доня в руці пір'я, / Гуси не вертаються»* (1, с. 17). У наведеному прикладі автор використовує цитату з народної казки «Телесик». Окрім казок, у ролі текстів-донорів можуть поставати і кличальні обрядові пісні (на дощ, на врожай), купальські пісні, які співали на Івана Купала біля ритуального вогнищі: *«Десь дощ погубив черевики / На сіножатях, / Скидає штанці дощатам / І лупцює... / А між стропами купола / Сонце стріляє з лука. / На полі – вереск, сміх. / **«Падай, падай, дощику, / Зварю тобі борщику...»*** (1, с. 18); *«На Івана на Купала темнесенька ніч, ніч, / Полетіла зозулечка від милого прич, прич»* (1, с. 32). Своєрідним перегуком з українською міфологією у поезії Володимира Качкана є образ калинової кладки, калинового мосту, що віддавен уособлювали життєву межу дівочої долі до одруження і після. За народними переказами по символічному мосту проходили, окрім сонця і весни, ще і кохання: *«Дівчині буде сімнадцять, / Дівчина зорям повірить, / **Повірить калиновій кладці, / Що веде на його подвір'я»*** (1, с. 40). У коло діалогійної співвіднесеності у поезії досліджуваного автора потрапляє і стародавній гуцульський танець, що утілює своєрідний священний чоловічий родовий орден, пор.: *«Ой, ти моя скрипка, / Радосте солодка, / Грай ми опівночі / Про зрадливі очі, / Грай ми аж до рана / Буйного **«Аркана»**, / Гойного **«Аркана»**, - бо на серці рана!»* (1, с. 42). На національно-прецедентний рівень поезії Володимира Качкана вказують також імена епохи Київської Русі (Святий Володимир, Свята Ольга), а також античних часів на території України

(Ольвія): *«Святий Володимир – з рукою до Ольги, / І плече Дніпро заповіт-течію, / Й правиця – під сонце, аж видиться Ольвія, / Й стремена скриплять у надтужнім бою»* (1, с. 204). І це не випадково, адже Володимир Великий (нащадок Ольги) був одним із найяскравіших політичних діячів Європи того часу - великий завойовник, реформатор, дипломат і церковний діяч. Проведені ним реформи перетворили Русь з напівварварської країни на одну з наймогутніших держав християнського світу.

Варто зауважити, що інтертекст є не лише конгломерат впізнаваних цитат, а здебільшого – простір, де перехрещуються різні дискурси й естетичні коди. Біблійні зокрема: *«На груди кладу пальцями хрест / І «Отче наш» - на душу...»* (1, с. 23); *«У мічячну ніч, коли зорі танцюють, / Твої не зімкнулись заплакані вії... / А хвилі свій берег студений цілують / І вторяють одвічне: «Ave Maria»* (1, с. 38); *«Життя рікою / стікає - / Провалля у часі / й просторах, / Ніхто з нас, на жаль, / не знає, / Де наш Вифлек / на горах»* (1, с. 116).

Висновки. Тексти Володимира Качкана репрезентують єдине смислове, синтаксичне і комунікативне ціле, в якому існує зумовленість лексико-граматичних, структурних особливостей тексту з позамовними чинниками змістовно-логічними (тема, предмет мовлення) і концептуально-комунікативними (задум автора, основна думка, ідея твору: адресат, жанрово-стилістична і ситуативна віднесеність). Яскравого вияву набула текстова категорія зв'язності (образно-асоціативна, семантична, словотвірна, граматична і под.), а також інтертекстуальність. Інтертекст уводиться у поетичні словесні цілі Володимира Качкана низкою прийомів (алюзія, ремінісценція, цитата тощо) і трактується нами як внутрішньотекстовий феномен. Адресат відповідно визначає авторську інтенцію й сприймає текст у його діалогічній співвіднесеності через спорідненість мовно-національної картини світу. Переконаємося: основними мовними способами реалізації категорії інтертекстуальності у поезії досліджуваного автора є: 1) алюзії (біблійні, міфологічні, фольклорні, покликання на відомих особистостей або на відомі події, алюзії в пародіях на літературні тексти); 2) цитати; 3) ремінісценції.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Єщенко Т. А.** Лінгвістичний аналіз тексту : [текст] / Т. А. Єщенко. – К.: Академвидав, 2009. – 264 с.

2. **Чорновол-Ткаченко Руслан Сергійович** Прецедентний текст як основа лінгвостилістичної реалізації категорії інтертекстуальності (на матеріалі казок Льюїса Керрола) : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.04 – германські мови - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. – 20 с.

2. **Чупріна Н. М.** Текст англomовної пародії в аспекті інтертекстуальності [текст] / Н. М. Чупріна : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.04 – германські мови. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2008 – 20 с.

Список використаних джерел

1. **Качкан В.** Епістоли серця: Поезії днів моїх / В. А. Качкан. – Коломия: Вік, 2011. – 238 с.

УДК 378

Ганна ОНКОВИЧ

доктор педагогічних і кандидат філологічних наук, професор

ВЕБІНАР ЯК ПУБЛІЧНИЙ ВИСТУП ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ

У статті розглядається поняття вебінар як новітній жанр публічних виступів. Аналіз джерел з журналістики, кознавства й літературознавства, з жанрології та риторики засвідчує, що жанрова терміносистема активно поповнюється новими термінами і поняттями, котрі з'являються й у відносно нових вишівських курсах, наприклад, у курсі «Українська мова за професійним спрямуванням». Новітні явища впевнено завоюють освітній та інформаційний простір. В статті вперше

(в контексті жанрової палітри публічних виступів) виокремлюється поняття зі складником «вебінар»: вебінаросемінар (один), вебінароконсультація. Вебінароконференція (цикл тематичних вебінарів в один день), вебінаромарафон (цикл тематичних вебінарів упродовж кількох днів). Людина, яка веде вебінар – вебінарист або вебінародидакт, його слухачі - вебінарослухачі. Технології розроблення і використанні вебінарів та їх різновидів – вебінародидатика. Ці новітні форми освіти й самоосвіти потребують подальших спостережень, узагальнень і рекомендацій у багатьох аспектах, в тому числі - і як різновид публічних виступів.

Ключові слова: *термінознавство, жанрологія, новітні освітні технології, публічний виступ, вебінар, вебінародидатика, медіадидатика вищої школи, медіаосвіта.*

Вступ. Нині важко уявити сучасний освітній простір без вебінарів. Наразі це – популярні публічні виступи, сучасні форми донесення знань. Вебінари проходять у різних форматах, адресовані різним аудиторіям, переслідують різну мету. У 2020 році вони захопили інформаційний та освітній простір через ситуацію, що склалася у зв'язку з карантинними обмеженнями. Проте досліджень, де б їх розглядали як один із різновидів публічного виступу, годі й шукати. Цим й обумовлена **актуальність** нашого дослідження. Вперше ми заявили про це на Міжнародному науково-практичному семінарі «Інновації та традиції у мовній підготовці студентів» у Харківському національному університеті будівництва і архітектури в грудні 2020 р.

Постановка завдання та методи дослідження. Мета дослідження: привернути увагу до вебінару та його різновидів як до жанру публічного виступу і складника медіадидатики водночас. Для досягнення мети маємо вирішити такі завдання: - простежити історію з'яви поняття і явища «вебінар» в освітньо-інформаційному просторі; - проаналізувати терміни в терміносистемі «публічний виступ»; - схарактеризувати поняття «вебінар» з позицій публічного виступу: - запропонувати нові

поняття, до складу яких входить термін «вебінар»: - спрогнозувати шляхи подальшого розвитку вебінародидактики як складника медіадидактики.

Дослідники плідно аналізували жанри у різних галузях , акцентували увагу на їхній трансформації, модифікації. Проте досліджень новітніх медіапродуктів з позицій жанрології наразі явно бракує. Дослідники не встигають за практикою. Проілюструємо це на прикладі вебінару як новітньому жанрі публічних виступів.

Жанровими різновидами публічного виступу традиційно вважаються доповідь (звітна, ділова, політична), промова (агітаційна, мітингова, ювілейна, судова), бесіда, лекція, репортаж, проповідь, повідомлення. До основних видів публічних виступів належать судове, академічне, освітнє, політичне, церковне, суспільно-побутове та діалогічне красномовство.

Публічний виступ - це один з видів усного ділового спілкування. Дослідники виокремлюють основні жанри публічних виступів, залежно від змісту, призначення, способу проголошення та обставин спілкування. Зокрема. це: 1) громадсько-політичні промови (лекції на громадсько-політичні теми, виступи на мітингах, на виборах, звітні доповіді, політичні огляди); 2) академічні промови (наукові доповіді, навчальні лекції, наукові дискусії); 3) промови з нагоди урочистих зустрічей (ювілейні промови, вітання, тости). Кожен з перелічених видів має відповідне призначення, тобто переслідує певну мету -- проінформувати, переконати чи створити настрій у відповідній аудиторії.

3 історії. Термін «вебінар» походить від двох слів «мережа» і «семінар», тобто вебінар — це семінар, котрий проходить в мережі інтернет. Такі онлайн-заняття поділяються на власне вебінари, які передбачають двосторонню взаємодію тих, хто навчає, і тих, хто вчиться, веб-конференції і веб-касти, де один читає лекції, інші просто слухають і дивляться [4, 10]. Як правило, на вебінарі комунікації проходять за наступною схемою: мовець (назвемо його – *вебінарист*) через комп'ютерні мікрофон і веб-камеру спілкується з аудиторією . Він може демонструвати таблиці, графіки, малюнки і презентації у

цифровому форматі. Учасники слухають цей публічний виступ, спілкуються з вебінаристом та між собою в текстовому чаті. Крім цього, мовець відповідає на коментарі і запитання в режимі он-лайн.

Найвні інформаційні джерела зазначають, що «вебінар (англ. webinar) — спосіб організації зустрічей он-лайн, формат проведення семінарів, тренінгів та інших заходів за допомогою Інтернету», Цей неологізм утворено поєднанням слів веб (англ. Web - мережа, павутина) - загальноприйняте позначення приналежності до комп'ютерної мережі та семінар - інтерактивне навчальне заняття, в ході якого слухачі виступають з доповідями, ставлять запитання, беруть участь в обговоренні, дискутують. Відтак, вебінар (або он-лайн-семінар) - це форма проведення семінару, тренінгу засобами інтернет-технологій.

Сказане вище свідчить, що вебінар – це форма публічного виступу, який має синтетичний характер і зовсім інші чинники – на відміну від звичних лекцій, промов, доповідей тощо – котрі визначають його природу. Зазначимо, що це – ще й різновид інтернет-дидактики й виокремлюється як її складник під назвою вебінародидактика. Для організації вебінару використовуються різні технології. Дедалі більшого значення набувають вони й у дистанційній освіті.

Огляд джерел. Якщо простежити «історію» терміну, то «в перші роки після появи Інтернету терміном «веб-конференція» часто називали гілку форуму або дошки оголошень. Пізніше термін набув значення спілкування саме в режимі реального часу []. Дослідники зазначали, що вебінари можуть бути спільними і включати в себе сеанси голосувань і опитувань – це забезпечує повну взаємодію між аудиторією та ведучим. У деяких випадках ведучий може говорити через телефон, коментуючи інформацію, що відображається на екрані, а слухачі можуть йому відповідати, переважно по телефону з гучномовцем. Вебінарам (залежно від провайдера) може бути властива функція анонімності або «невидимості» користувачів, завдяки чому учасники однієї і тієї самої конференції могли не знати про присутність в мережі один одного.

Переваги і недоліки вебінарів виокремлені в дописі «Переваги і недоліки вебінарів». До прямої трансляції можна приєднатися в будь-який момент, його можна переглядати в зручний час, адже всі учасники отримують відеозапис. Пряма трансляція вебінар-семінару має свої переваги – спілкування в чаті, яке часто досить цікаве і дає змогу зануритися в атмосферу інтерактиву. Кожен глядач отримує сертифікат, котрий свідчить про підвищення кваліфікації із зазначеною кількістю годин.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом набули популярності тематичні **вебінароконференції**, які тривають упродовж дня з наступним обговоренням. Чи не першими їх стали проводити освітяни на майданчику «На Урок», коли слухачам пропонувався цикл з 5-7 вебінарів на конкретну актуальну педагогічну тему з наступним її обговоренням. Дійство тривало впродовж дня. Охочі могли одержати сертифікати, де йшлося про певну кількість годин підвищення кваліфікації. Ця новітня форма освіти і самоосвіти засобами новітніх медіаосвітніх технологій набула швидкого поширення. І тепер в Україні є кілька організацій (На Урок, Освіторія, ІВА "Освіта України" та ін.), котрі успішно практикують вебінарні форми донесення знань як засіб підвищення кваліфікації. Кожний учасник подібних заходів, проведених на підставі КВЕД 85.59 Освіта (діяльність з додатковою підготовки з певної дисципліни; діяльність курсів з підвищення професійної кваліфікації), отримує документ (сертифікат) відповідно до вимог пункту 13 «Порядку підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 800 від 21.08.2019 р., в якому йдеться про підвищення кваліфікації і кількість зарахованих при цьому годин.

«Вебінарна хода» інтернет-простором як явище потребує подальших спостережень, узагальнень і рекомендацій. Принаймні сьогодні ми виокремлюємо такі поняття із складником «вебінар»: **вебінаросемінар** (один), **вебінароконсультація** (вебінар у формі запитань-відповідей для зацікавлених), **вебінароконференція** (кілька тематичних вебінарів в один день), **вебінаромарафон** (кілька тематичних вебінарів впродовж кількох днів). Людина, яка веде вебінар –

вебінарист (проводить разовий вебінар) або **вебінародидакт** (спеціалізується у проведенні вебінарів, удосконалює форми його проведення), його слухачі - **вебінарослухачі**. Технології розроблення і використання вебінарів та їх різновидів – **вебінародидактика**.

Отже, кілька прикладів щодо ілюстрації пропонованих термінів.

Вебінар (вебінаросемінар). Для прикладу представимо заходи, проведені в дні роботи над цією статтею.

18 лютого 2021 року ІВА "Освіта України" було проведено вебінар «Задоволення мовленнєвих потреб дітей: що потрібно, щоб почати розмовляти», який проводила Юлія РІБЦУН, кандидатка педагогічних наук, старша наукова співробітниця відділу логопедії Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, вчитель-логопед, дефектолог, психолог. В анонсі зазначалося: *Ви дізнаєтесь про:*

- структуру мовленнєвої діяльності: психологічні механізми – що потрібно, щоб почати розмовляти?; мовлення та мислення – нерозривний зв'язок, хто кого наздоганяє?

- вплив вищих психічних функцій на задоволення мовленнєвих потреб: «цікавинки» про роботу мовленнєвих зон кори головного мозку; гнозис, або чому так важливо вміти сприймати; праксис: володію своїм тілом – правильно розмовляю; мислення: що на думці, те й на язичку; емоції – помічники розмови; увага та пам'ять – дві сестрички-розумнички;

- індивідуальну траєкторію мовленнєвого розвитку: хочу – можу – вмію, або головне захотіти говорити правильно; чому не йде годинник, або встав потрібне коліщатко – і дитина заговорить.

Ви навчитесь:

визначати провідні мовленнєві потреби дитини: чи може дитина «виговоритись»?; один у полі не воїн, або навіть потрібна команда фахівців; вияви порушень мовлення схожі, але корекційні програми різні;

диференціювати первинні та вторинні мовленнєві потреби: вдала діагностика – запорука успіху; навчальний експеримент – вдалий прогноз;

прогнозувати можливі шляхи задоволення мовленнєвих потреб: ЛОГО-АРТ – вдалий старт; традиційні та нетрадиційні методики логопедичної роботи.

Ви отримаєте:

презентацію від ведучої із активними посиланнями на інформаційні матеріали;

посібник «Дитина з порушеннями мовленнєвого розвитку»;

методичні поради для батьків на щодень «Нумо з мамою і татом свою вимову тренувати»;

доступ до інтерактивного запису вебінару на 30 днів;

сертифікат про підвищення кваліфікації (дві академічні години).

Зауважимо, що все проанонсоване в ході вебінару було виконано. Вчасно зареєстровані учасники вебінару мали змогу переглядати вебінар та завантажувати додаткові матеріали протягом 30 днів будь-який зручний для себе час. Достатньо було заповнити анкету учасника, натиснути кнопку «Взяти участь». Вартість вебінару - 100 грн. Усі попередні вебінари ІВА "Освіта України" можна замовити у формі: відео + додаткові матеріали + сертифікат.

На каналі «Всеосвіта» [<https://vse.ec/vseosvita-channel>] пройшов **вебінар** «Апатія у дітей та підлітків: причини виникнення і алгоритми подолання»²⁰ Свідоцтво можна було замовити за покликанням: <https://vseosvita.ua/webinar/apatia-u...>

Вебінаристка розглядала проблему порушень дитячої комунікації та втрати інтересу до реального навколишнього світу, а також аналізувала способи подолання цих проблем і шляхи попередження рецидивів за планом:

Страхи і тривоги у підлітків. Причини виникнення та алгоритми подолання <https://vseosvita.ua/webinar/strahi-i...>

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=lEldUxxxO4s/>

Підліткова депресія. Причини виникнення та алгоритми подолання <https://vseosvita.ua/webinar/pidlitko...>

Агресія у дітей та підлітків. Причини виникнення та алгоритми подолання <https://vseosvita.ua/webinar/agresia-...>

18 лютого на майданчику освітнього проекту «На Урок» у формі вебінарів проходила Інтернет-конференція (тобто - **вебінароконференція**) на тему: «Фізична культура та здоров'язбереження в закладах освіти», метою якої було : «створити для вчителів фізичної культури, основ здоров'я, біології (і не тільки) умови для вдосконалення власної професійної майстерності заради ефективної взаємодії зі школярами та збереження здоров'я дорослих і дітей». Організатори заздалегідь представили її розклад:

13:30 – Любов Цукор. Відкриття інтернет-конференції

14:00 – Олена Лівінська. «Здорові звички: природа та важливість»

15:00 – Дмитро Лазебний-Чоловський. «Зміни у викладанні уроку фізичної культури від середини ХХ століття до сьогодення: чому покоління вчителів не розуміють учнів (+ як розробити цікавий сучасний урок)»

16:00 – Ігор Шостак. «Організація освітнього процесу з фізичного виховання в закладах освіти (на прикладі Кіровоградського медичного фахового коледжу ім. Є. Й. Мухіна)»

17:00 – Вікторія Богданова. «Шляхи вирішення проблеми здоров'язбереження: від "цифрового здоров'я" до ефективного планування»

18:00 – Ірина Дядюшкіна. «Здоров'язбережувальні технології в освітньому середовищі як спосіб життя»

Було представлено й потрібні джерела для підключення на цю та інші конференції, адреси сайтів тощо:

#НаУрок #конференція #розвиток #фізкультура
<https://www.youtube.com/watch?v=iLUdRocVXm8>;

Підписуйтеся на канал освітнього проекту "На Урок":
<https://www.youtube.com/channel/UCMCY...>;

Реєструйтеся на сайті: <https://naurok.com.ua>;

Реєструйтеся на вебінари: <https://naurok.com.ua/webinar> ;
Facebook: <https://www.facebook.com/naurok.com.ua/>;

Telegram: <https://t.me/naurok>; Viber:
<https://invite.viber.com/?g2=AQAa%2B9...>

До *вебінарконференцій* можемо віднести захід Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, котрий разом із Видавничим домом «Освіта» у лютого 2021 року провели дводенний цикл Всеукраїнських науково-практичних онлайн-конференцій «Уроки історії в сучасній школі: реалії та перспективи» та «Сучасний урок інформатики: методи, інструменти, результати». Захід мав цільову аудиторію - науковців, завідувачів кафедр, методистів ІППО, керівників закладів загальної середньої освіти, педагогічних працівників та небайдужих батьків. Мета конференцій – розгляд теоретичних та практичних підходів до викладання предметів в закладах загальної середньої освіти, обговорення актуальних проблем, специфіки використання новітніх інструментів. Слухачі одержували сертифікат підвищення кваліфікації – безкоштовно. Для отримання сертифікату учасника необхідно було заповнити форму реєстрації на сертифікат під час онлайн трансляції.

Відомі науковці, заслужені працівники освіти, автори підручників та посібників, практикуючі вчителі-практики, лауреати та переможці Global Teacher Prize Ukraine висвітлювали актуальні питання результативного навчання у зазначених освітніх галузях.

Долучитися до участі в онлайн-конференції можна було заздалегідь і під час відео трансляції на платформі YouTube. За день до її початку всім зареєстрованим учасникам на електронну адресу надійшло запрошення: «Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України спільно з Видавничим домом "Освіта" запрошує Вас прийняти участь у дводенній Всеукраїнській науково-практичній онлайн конференції».

Метою вебінарконференції було: розгляд теоретичних та практичних підходів до викладання предметів в закладах загальної середньої освіти, обговорення актуальних проблем, специфіки використання новітніх інструментів. Були представлені не тільки підручники з історії та інформатики - переможці конкурсу на кращий підручник, а й конкретні технології їх використання, що наочно свідчили про осучаснення шкільного освітнього процесу.

Вебінаромарафон. Влітку 2020 року вперше пройшов щотижневий цикл вебінарів, об'єднаний ідеєю презентації новітніх методик і досягнень для викладачів мов як іноземних. Серія суботніх вебінарів була представлена як вебінаромарафон. Кожен вебінар мав чітко виражений концепт, що дало нам підстави утвердитися у правильності актуалізації нового поняття «вебінародидактика» [8]. Цей проект зніційований грузинською професоркою З.К.Адамія як Міжнародний проект міжнародної науково-освітньої організації філологів "Захід-Схід" ISPOP «Безкоштовний марафон вебінарів для філологів та викладачів». В ньому взяли участь болгарські, грузинські, іспанські, німецькі, польські, російські, словацькі, угорські, українські, французькі філологи та викладачі, котрі навчають цих мов як іноземних. Вебінаромарафон тривав від 30 травня по 25 липня 2020 р. [2]. 18 липня пройшов вебінар слов'янськими мовами зі слов'янської фразеології, 25 липня – з медіалінгвістики. У проекті брали участь Університети: Цхум-Абхазька академія наук (Тбілісі, Грузія); Університет Грайфсвальд (Німеччина); Страсбурзький університет (Франція); Прешовський університет (Словаччина); Російський університет Дружби народів (Росія); Тбіліський державний університет (Грузія); Люблінський католицький університет Івана Павла II (Польща); Санкт-Петербурзький державний університет (Росія); Московський міський педагогічний університет (Росія); Харківський національний університет будівництва та архітектури (Україна); Київський медичний університет (Україна); Сухумський державний університет (Тбілісі, Грузія); Nuirehaz вища школа (Угорщина); Хайфський університет (Ізраїль); Батумський державний університет (Грузія); Кутаїський державний університет (Грузія); Державний університет Іллі (Тбілісі, Грузія).

На цих вебінарах було представлено останні досягнення в методиці викладання іноземних мов, міжкультурній дидактиці, лінгвістиці тексту й інших актуальних проблем навчання і виховання. У вебінаромарафоні взяли участь філологи, науковці, викладачі, вчителі шкіл, студенти. Марафон вебінарів проходив на платформі Zoom. Всі спікери і учасники отримали сертифікати. (Записи доступні для переглядів на сайті:

www.ispop.ge , на сторінці в Фейсбучі: ISPOP International Scientific-Pedagogical Organization of Philologists W-E <https://www.facebook.com/ispop.ge/> і на сторінці в ЮТубі: https://www.youtube.com/results?search_query=ispop)

Більшість виступів супроводжувалася мультимедійною презентацією, що свідчить про розвиток мультимедіадидактики, яку ми вважаємо складником медіадидактики. Підготовча робота до проведення вебінарів - це заздалегідь опрацьована вебінаристом розробка із заданою навчальною метою і завданнями, орієнтованими на цілком конкретні результати навчання, де демонстраційний матеріал носить ілюстративний характер. Мовці з різних країн Європи зверталися у своїх виступах до різних видів навчальних презентацій, котрі, зокрема, наявні на майданчику <http://kukh.ho.ua/kurs/zao/lit/prez.pdf> [5]. Тут засвідчено, що педагогічна презентація – це демонстрація навчальної інформації з метою досягнення педагогічного (навчального) ефекту за допомогою засобів візуалізації (телебачення, мультимедіа, тощо) і представлено їх як певні категорії .

Цікаві форми презентації новітнього в педагогіці наразі в Україні представляють кілька громадських організацій, котрі переймаються підвищенням кваліфікації педагогів. Зокрема, **ГО «Всесвіт»** у березні 2021 р. запропонувала онлайн-марафон для педагогічних працівників «Толерантна освіта – запорука здорового суспільства» розрахований на 5 днів. 15-годинну онлайн-трансляцію забезпечували 13 вебінаристів-спікерів. Завданням цього вебінаромарафону було – «у рамках підвищення кваліфікації поділитися досвідом різних людей та показати, що будь-які розбіжності роблять нас цінними для суспільства».

Йшлося про толерантність - повагу, прийняття та оцінку визнання багатого розмаїття світових культур, форм вираження та шляхів людського буття відповідно до «Декларації принципів толерантності», яку прийняли члени ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року.

Метою марафону було: розширити знання педагогів про права людини; мотивувати освітян долучати до освітнього процесу різні форми виховання поважного ставлення до оточення; дати педагогічним працівникам інструменти

створення у закладі освіти спільноти, де кожен відчуватиме себе рівним, цінним та захищеним; окреслити основні перепони в побудові толерантного середовища та навчити педагогічних працівників знаходити дієві шляхи профілактики та розв'язання конфліктних ситуацій. []

Цей вебінаромарафон було зорієнтовано на адміністративних працівників закладів освіти, методистів методичних кабінетів (центрів), методистів закладів освіти, вихователів/вчителів/викладачів, педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти, класних керівників, психологів, керівників гуртків, батьків та всіх небайдужих до процесу виховання. Пропонувалося кілька «пакетів» . Зокрема, безкоштовний пакет «Базовий», який дозволяв взяти участь у марафоні. Після його перегляду учасники могли отримати посвідку учасника без зазначення годин. Пакет «Стандарт» містив Сертифікат учасника на 15 академічних годин (0,5 ЄКТС) в електронному форматі. Сертифікат від «Всеосвіти» відповідає п. 13 постанови КМУ від 21 серпня 2019 року № 800 (із змінами і доповненнями, внесеними постановою КМУ від 27 грудня 2019 року № 1133). Його активізація коштувала 199 грн.

Пакет «VIP» також містив Сертифікат учасника на 15 академічних годин (0,5 ЄКТС) в електронному форматі, а також комплект брендваної тематичної продукції від «Всеосвіти»: шопер з надписом «В цій торбі є все, крім стереотипів», блокнот «Я навчаю! А яка твоя суперсила?», а також ручку й олівець з надписом «Практикую толерантність щодня». Активізація цього пакету коштувала 369 грн

Вище ми наводили приклади освітніх марафонів, котрі популярні на освітянських майданчиках і котрі педагоги використовують для поширення актуальних знань і котрі для них є формою підвищення кваліфікації. Проте до такої новітньої форми поширення знань звертаються й інші організації. Зокрема, 28–31 січня 2020 р. *ГО «Вікімедіа Україна»* / Wikimedia Ukraine вже увосьме запрошувало до марафону з наповнення українськомовного розділу Вікіпедії новими статтями. Участь могли взяти всі охочі. Вікімарафон 2021 тривав чотири дні [<https://blog.wikimedia.org.ua/2021/01/26/wikimarathon-2021/?fbclid=IwAR25j1Yoaeu->

9Jghiq1vkTOYETaUIMB3bV7bLWXV1mqWQmvaDUxyWICN6k w], долучитися до нього могли всі охочі з будь-якого куточку світу — для цього слід було зареєструватися у Вікіпедії та написати нову статтю українською мовою. Всі статті мали відповідати правилам Вікіпедії й базуватись на надійних (авторитетних) джерелах інформації з посиланнями на них і не містити плагіату. Також слід було дотримуватися нейтральної точки зору та обирати теми відповідно до критеріїв значущості. Для опрацювання можна було вибрати тему із запропонованих або самостійно запропонувати тему, якої ще нема у Вікіпедії.

Організатори вікімарафону провели значну підготовчу роботу. Висвітлювали шлях Укрвікі від 30 січня 2004 року, коли було започатковано українськомовний розділ Вікіпедії, і який став найбільшою онлайн енциклопедією українською мовою. Вже 17 років Вікіпедія робить більш доступним різноманітне знання людства, надаючи потрібну інформацію швидко та без реклами. Вікімарафон, на думку організаторів, — нагода подякувати Вікіпедії за ті моменти, коли вона прислужилася, і підтримати її розвиток новими цікавими статтями – проходив у формі семінарів і консультацій у формі вебінарів, що і дало нам підставити долучити це дійство до *вебінаромарафону*. Щоб допомогти зі створенням статей і відповісти на запитання, організаційна команда Вікімарафону проводила вебінари і дводенні онлайн-консультації (вебінароконсультації) за розкладом, представленим напередодні на сторінці марафону: wikimarathon.org.ua. Тут же було подано перелік пропонованих тем, поради щодо написання статей, записи з вебінарів. (На цій сторінці — теми до створення з культури та історії. Інші теми дивіться на сторінці Вікіпедія: Вікімарафон 2021/ Пропоновані теми²¹.

21

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8F:%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%BE%D0%BD_2021/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96_%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%fbclid=IwAR1eUytQE1rL7t9gPAdBkG2ljJc_DYh6jpA6hr15-pZKJCSZqlwJydaAmA]

28 січня Вікімарафон 2021 стартував. Він мав святковий логотип, що переміг у конкурсі, користувачки СЕПен. Менеджери організації упродовж усіх днів проведення дійства давали коментарі, поради інформували про його хід: «Перелік тем і базові вимоги до статей Вікіпедії шукайте на сторінці марафону: <http://wikimarathon.org.ua> Там також вказаний графік навчальних сесій», «Долучайтеся і розповідайте про вашу участь, використовуючи гештеги #Вікімарафон, #ЯпишуВікіпедію. Також приєднуйтеся до події Вікімарафон 2021. Успіхів!». «Привітайте сайт та людей, які роблять вільні знання доступні кожному й усюди!» «Фокус Вікімарафону 2021 був на онлайн форматі. Для супроводу учасників, які мають небагато досвіду в редагуванні Вікіпедії, були організовані три вебінари і чотири онлайн-консультації. Вебінари виявилися доволі популярними. Близько 70 людей загалом узяли участь у Zoom зустрічах. Трансляції цих зустрічей на Ютубі зібрали близько 500 переглядів. Консультаціями скористалися небагато користувачів».²²

Як показав наш огляд, вебінари, проведені педагогами з досвідом, були більш підготовленими. При створенні вебінару і його різновидів у контексті публічного виступу освітяни-практики враховували критерії, за яким аналітики оцінюють виступ з позицій ораторського мистецтва (рано чи пізно ми прийдемо до того, що цей складник буде важливим у вебінаротворчості). На думку В.Герман, це:

1. Науковий рівень виступу.
2. Актуальність обраної теми.
3. Дотримання законів риторики: концептуального, моделювання аудиторії, стратегічного, тактичного, мовленнєвого, ефективної комунікації, системно-аналітичного.
4. Дотримання принципів змістовності, ерудованості, послідовності, аргументованості, несуперечності, доказовості, доступності, наочності.

²² https://blog.wikimedia.org.ua/2021/02/15/wikimarathon-2021-results/?fbclid=IwAR2cA_x3hwXWCcxEXxpLPP1wnhpUdTVUBLj6OX6vdbV1m_VHdDKcCL-BeIM

5. Дотримання композиції виступу.

6. Культура мислення оратора: застосування логічних доказів, індукції, дедукції, елементи сюжетності, інтрига в побудові виступу, гнучкість мислення.

7. Психологічний стан оратора: упевненість-неупевненість, втома-бадьорість, зібраність-розгубленість, зосередженість-розсіяність тощо.

8. Взаємодія оратора і слухачів: уміння утримувати увагу слухачів, використання прийомів актуалізації уваги слухачів, майстерність застосування прийомів емоційної розрядки.

9. Культура мовлення оратора: володіння комунікативними якостями мовлення (логічність, точність, ясність, чистота, виразність, багатство, доречність, доступність, емоційність, естетичність, мовлення); мовленнєвий артистизм; мовленнєві помилки; енергетика мовлення (темп, гучність, висота й сила голосу, артикуляція, інтонаційна виразність, паузи).

10. Невербальна культура оратора: естетичність (доцільність, різноманітність, природність) жестикуляції, міміки, рухів тіла, пози; візуальний контакт з аудиторією.

11. Зовнішня культура оратора: відповідність зовнішнього вигляду ситуації спілкування (одяг, взуття, зачіска, аксесуари, макіяж тощо); щирість і повага до слухачів; культура поведінки

Висновки. Дослідники визнають, що поділ медіа текстів на жанри й жанрові групи має досить умовний характер, але наявність чітких жанрологічних уявлень є необхідною умовою не тільки для авторської творчої самореалізації, а й для оволодіння споживачами медіапродукту різними методами та засобами осмислення й відображення дійсності. Ми розглянули явища, присутні в публічному мовленні, і позначені поняттям **вебінар**. Нині ці медіапродукти найбільш ефективні та популярні засоби дистанційного навчання, мають спільні ознаки й індивідуальні характеристики, спостереження за якими спонукало нас до виокремлення поняття **вебінародидактика**. Перспективи вебінарів у сучасних умовах – надзвичайно гарні. Вони інноваційні, часто ініціюються і розробляються фахівцями-ентузіастами. До їх проведення залучені установи та організації, котрі послуговуються різними платформами і майданчиками. Сьогодні вебінари стають найпопулярнішою

формою дистанційного інтерактивного навчання не тільки серед освітян. Ця новітня форма освіти і самоосвіти потребує подальших спостережень, узагальнень і рекомендацій в багатьох аспектах, в тому числі - і як різновид публічного виступу і як складник медіадидактики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anna Onkovich. Media Didactics in Higher Education: Oriented Media Education // Worldwide Commonalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice, 2013. № 307. Springer. Cham. P. 282-287.

2. Адамія З.К., Онкович А. Д., Онкович Г. В. Вебінар як різновид публічного виступу // Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного науково-практичного семінару 8 грудня 2020 року. – Х. : Видавництво Іванченка І.С., 2020. – 276 с. – С.7-11.

3. Адамія З.К., Онкович, Г.В. Вебінаромарафон у поширенні передового досвіду викладачів іноземних мов // XX міжн. наук. конф. імені В.В. Поканевича «Розвиток особистості студента – майбутнього фахівця»: Матеріали. Київ, 25 листопада 2020 року. К., 2020 – С.25-27.

4. Белькова, С.В., Яцун С.М. Причини та наслідки жанрових трансформацій у сучасних друкованих ЗМІ (теоретичний аспект) // ISSN 2219-8741. Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації, 2018 р., № 4 (36). – С.28-37.

5. Вебінар як форма дистанційного інтерактивного навчання // <https://osvita.ua/vnz/43979/>

6. Веб-семінари і вебінари: що це таке і як вони проходять// <https://webinar.ru/articles/webinari-chto-eto-takoe>

7. Види навчальних презентацій // <http://kukh.ho.ua/kurs/zao/lit/prez.pdf> .

8. Герман В. Риторична культура вчителя в академічному просторі: навч. пос. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2018. 190 с.

9. Елизаветина Т. М. Компьютерные презентации: от риторики до слайд-шоу. – М: Кудиц-образ, 2003. - 240 с.

10. Коваль, А. П. Культура ділового мовлення : Писемне та усне ділове спілкування : довідник / Алла Петрівна Коваль ;. – 3-тє вид . – Київ : Вища школа, видавництво при КДУ, 1982 . – 287 с.

11. Колотілова Н.А. Риторика: навчальний посібник. – Київ, Центр навчальної літератури, 2007. – 232 с.

12. Маковецька-Гудзь Ю.А. Презентація як ефективний спосіб спілкування з аудиторією Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі. Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – Ірпінь 2015. <http://www.ukr-slov.com.ua/nauka.php>

13. Мантуло Н. Б. Жанрологія як структурний дискурс: до питання дефініцій. Дні науки : зб. Тез доп. (Запоріжжя, 11–12 жовт. 2007 р.) : у 3 т. Запоріжжя : ГУ ЗІДМУ, 2007. Т. 2. С. 263–264

14. Михайлин І. Л. Основи журналістики. Підручник. 5-те видання перероблене та доп.– К.: Центр учбової літератури, 2011 – 496 с.

15. Онкович А. В. Медиадидактика // Materiały V Międzynarodowej Konferencji Naukowej «Język rosyjski w przestrzeni językowej i kulturowej Europy i świata: Człowiek. Świadomość. Komunikacja, Warszawa : [Изд-во Варшав. ун-та], 2012. С. 1013–1018.

16. Онкович Г.В. Медиадидактика вищої школи у розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців // Український інформаційний простір, 2020. - 1(5). – С.179-196.

17. Онкович Г.В. Розвиток медиадидактики вищої школи: український досвід // Обрії друкарства, 2020. - № 1(8). – С. 130-150.

18. Онкович Г.В., Адамія З.К., Онкович А.Д., Боголюбова М.М., Ляліна О.О. Нове в медіаосвіті: вебінаридика // Сучасні аспекти науки: II-ий том колективної монографії / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. - Київ; Братислава: ФОП Кандиба Т.П., 2020. - С.172-189.

19. Онкович Г.В., Боголюбова М. М., Ляліна О.О., Презентація як різновид публічного виступу при вивченні курсу «Українська мова за професійним спрямуванням»// Інновації та традиції у мовній підготовці студентів : матеріали міжнародного

науково-практичного семінару 8 грудня 2020 року. – Х. :
Видавництво Іванченка І.С., 2020. – 276 с. ISBN 978-617-7879-
59-5. – С.152-155.

20. Переваги і недоліки вебінарів
<https://etutorium.com.ua/blog/plus-i-minus-vebinarov> (Дата
перегляду: 24.10.20)

21. Шевчук С.В., Клименко І.В. Українська мова за
професійним спрямуванням : Підручник. - 2-ге вид., виправ і
доповнен -К Алерта, 2011 -696 с.

Інтернет-джерела

«Задоволення мовленнєвих потреб дітей: що потрібно,
щоб почати розмовляти» URL: [https://www.ra-
u.com.ua/index.php?id=711&fbclid=IwAR08fC_PiAlgRD0KrZLFy
P2iVppj1a6ibp1exbNlubOjAv8UQDdhKflwKMw](https://www.ra-u.com.ua/index.php?id=711&fbclid=IwAR08fC_PiAlgRD0KrZLFyP2iVppj1a6ibp1exbNlubOjAv8UQDdhKflwKMw)

УДК 81'42

Тетяна ЄЩЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри
українознавства Львівського національного медичного
університету імені Данила Галицького, членкиня НТШ*

СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ (на прикладі віршованих творів збірки «Азовом... Зіскрижалені» Володимира Тимчука)

*Стаття продовжує низку публікацій автора, присвя-
чених теорії тексту. Розкрито семантико-прагматичний вимір
віршованих словесних цілих, визначено типологічні ознаки
текстових категорій та їхнє мовне вираження у структурі
поезії Володимира Тимчука.*

Ключові слова: *інтертектуальність, інформативність,
зв'язність, цілісність, текст, категорія тексту, семантика,
прагматика.*

The article continues a number of publications by the author on text theory. The semantic-pragmatic dimension of poetic verbal wholes is revealed, the typological features of text categories and their linguistic expression in the structure of Volodymyr Tymchuk's poems are determined.

Key words: *intertextuality, informativeness, coherence, integrity, text, text category, semantics, pragmatics.*

Постановка проблеми. Нова збірка поезій «Азовом... Зіскрижалені» Володимира Тимчука, військового поета, підполковника Збройних Сил України, науковця, освітянина, перекладача, автора низки книг: «Весняні коловороти», «Відчути місто стопою (з тобою)», «Донецький аеропорт», «Гуцульське повстаннє», «Г.Р:а-Н)i#light», «У плині тлумачтва і розмаїття», «Обручитися (з) Україною», «Ангельським чином», «Зі сходом сонця», «Вогнити! Вижити! Перемогти!» та ін., а також лауреата премії Б. Хмельницького за краще висвітлення військової тематики у творах літератури і мистецтва, - важлива подія у національній культурі України. І хоча віршоване зібрання охоплює і філософську, і християнську, і любовну лірику, все ж основою поетичної збірки, як і попередньої книги «Вогнити! Вижити! Перемогти!» (2016 р.), є тема російсько-української війни із часовою і просторовою присутністю ліричного героя на лінії фронту українського Приазов'я (м. Маріуполь, м. Волноваха, с. Новоолексіївка, с. Сонячне, с. Старогнатівка, с. Гранітне, с. Бугас).

Мета розвідки – здійснити опис семантико-прагматичного виміру поетичних текстів Володимира Тимчука.

Семантичною своєрідністю віршованих словесних цілих є те, що безпосередньо побачене й відчуте, без художніх історій та авторських «прикрас», стало достеменним фактом людського болю, екзистенційного світовідчуття, свідченням величності людського духу. У колі уваги автора опиняється не стільки війна з її трагічними подіями, скільки *людина на війні*. Її внутрішній стан, почуття й переживання, картина сприйняття світу: *«Війною війнуло ...і / втратами ...вкотре - / Суцільним ставали ...простори ...часи.../ ...І словом огнистим живила*

аорта / Засвітна з вагою ...«Преси! — не преси!» / ...Робити? ...Чи мати? Мовчати? ...Чи вбити? / Караючись втіхою, вдихом, слізьми, / Усе, що на землю цілющу пролите, / Волає до неба: «Чому завжди ми?» [2, с. 29]. В усі часи історія потребувала пророків, поетів («Пливе кача» [2, с. 46]), людей із загостреним почуттям людської гідності; людей, що перемогли власний страх заради жертвовної Любови. Українські воїни – це люди з особливою духовною організацією, повернені серцем до свого коріння, які «стоять» і помирають за справжню Україну, за національну велич та самобутність, за власне «Я»: «Погляньмо, **наші котики** за України / Дні стоять» [2, с. 43]. Автор в образно-художній формі передає читачеві усю трагедію війни, з її незмінними випробуваннями – смертями («*трісками згорають життя*»), кров'ю, розпачем («*жере чоловіків сліпа війна*»), втому, відступом і наступом, порушуючи вкрай значущі питання: «Чи є Бог на війні?», «У чому сенс людського буття?», «Що таке життєвий вибір?». Зокрема етична площина віршованого твору «Свобода» відкриває перед читачем правдивий вибір ліричного героя у час Різдва коляди не на обрядово-ритуально-фізичному рівні («кутя»), а на ціннісно-смысловому. Виміром останнього є Слово: «*На столі в цю мить Різдва - Не кутя, а томик Стуса, / Ті, розсипані з обруса, / Крижані жаркі слова / Залунали колядою: / Саме з вас - мої жнива / І поки душа жива, / Піднімай себе до бою*» [2, с. 20]. Оксиморон «крижані жаркі слова», з притаманним поєднанням протилежних за змістом слів, контрастних понять, посилює смислову вагу Різдва саме як духовного феномена. Різдва, що дарує Світло і повноту людського буття у Христі з тихою вірою: «*Хай світлішає... Слово і погляди... / Найдобірніші... З тихою вірою... / Розігріймося в світі із холоду / Тим, малим, адже **Ним все відміряно***» [2, с. 5]. Невипадково у вірші «Свобода» автор згадує постать Василя Стуса, поета, українця і християнина, який у своєму екзистенційному виборі на «межі» між життям і смертю не відмовився від власної Голгофи, виконав гідно місію у Вселенській Любові до України, свого народу, рідної мови, лишився собою, не притлумлюючи національного ества. Саме така Любов дає людині найбільше підтвердження вартості її перебування на землі. Адже гідність – це зрілість, а зрілість –

свобода і відповідальність за вибір між «так!» Світлу і «ні!» темряві: *«Одвічною є воля та: / За слово - били ж бо Христа; / Яких Дитятку ще дарів / Потрібно, а людині - слів? / Та - збудеться: і там, і тут / Відбудеться у кожному суд. / Не знаємо, яким - той лад, / Та вмити руки, мов Пилат, / Не вийде в жодного. Мені / Обрати тільки: так чи ні»*[2, с. 24]. Тема вибору охоплюється й іншими творами збірки. Так, у філософсько-ліричному творі «Між справжнім і справжнім» символічного позначення набули *«дві вежі два символи дві висоти / довкола троянди довкола хрести / і постріли постріли постріли залп...»* [2, с. 25]. Не дивним є те, що у цій дилемі «між справжнім і справжнім» ліричний герой обирає Істину. Адже дорога до спасіння – це довга і запекла боротьба, в якій неможливо перемогти без покори. Правда покора – це чеснота, велика сила, не пасивна поступливість перед неминучістю. Адже тільки Всемогутній творець знає, якими ми маємо бути, якими Він кожного з нас задумав і створив. Віддати себе Богові і бути відповідальним за цей вибір – це справа для величних і гідних, сильних особистостей: *«Все ж прийми всі виклики в покорі. / Все ж - вперед чолом»* [2, с. 34]. Тому видається, що поезія Володимира Тимчука спроможна виконати ту подвижницьку відданість Правді – *«...про велике думай - в ньому - ціль і серце...»* - й бути голосом, що нагадує читачеві про Царство Боже в нас самих: *«Бо нам - стояти на межі - / За правду й гідність. Ось наш бій»* [2, с. 38].

У ліриці простежується діалогійний зв'язок текстів із семіотичним простором національної і світової культур. Текстова категорія «інтертекстуальність» постає крізь призму так званих знаків світової культури, прецедентних текстів. Упізнаване тло імен, відомих у світі науковців, письменників, композиторів, філософів, підприємців (*Микола Шлемкевич, Джон Мілтон, Макс Планк, Алберт Айнштейн, Глен Скорджі*), майстерно вплетених у художні образи, віддзеркалює не лише інтелектуальні вподобання автора, а й витворює концептуальну множинність текстів, коли у поезії переплітаються різні дискурси й естетичні коди: Біблійні (*Марія, Христос, Пилат*), літературно-мистецькі (*Фредерік Шопен, Вольфганг Амадей Моцарт, Габріель Гарсія Маркес*) тощо. При цьому вектор

розгортання смислової площини може відбуватися і за принципом «текст у тексті». Так, у вірші «Засвітне світло» автор вдається до інтертекстуального перегуку (ритм, синтаксична форма) із симоненковим віршем, пор.: *«Дивлюсь в Твоє обличчя, / Ну скажи - хіба не фантастично?»* [2, с. 22]. Вказане словодійство залучає читача до процесу спів-творчості і стереоскопічного спів-чуття у континуумі українського національного поетичного Слова і робить індивідуальний стиль автора асоціативно різноманітним, пор.: *«Ну скажи - хіба не фантастично, / Що у цьому хаосі доріг / Під суворим небом, / Небом вічним, / Я тебе зустрів і не зберіг!»* (В. Симоненко).

Любов як вершина смислового наповнення буття у світі, який *«...стояє до нас – і - після нас - / Звівши час майбутній і минулий...»* [2, с. 22], - це і є найправдивіша, духовна краса ліричного героя, що сяє Світлом від Божественної істини, як дар. Концептуальна єдність Любові і Світла, що пронизує усю поетичну збірку «Азовом... Зіскрижалені» Володимира Тимчука, заслуговує на окрему увагу. Адже автор, підкреслюючи сакральність космічного простору, утверджує, що Світло, а отже і Любов, вже були у засвітах, тоді, коли *«Ще немає ні царів, ні пастирів, / Ані Стрітення, ні Введення у храм, / Не спокушені ні Єва, ні Адам, / Ще загублена Земля поміж світів...»* [2, с. 22]. Уявно витворюваний художній світ через поетичне слово для читача - це доторк до Вічності й відчуття незримого Світла у своїй священній першооснові, це молитовно-медитаційний меседж у Всесвіт благості: *«Хай збувається.. Все.. у стрічного.. / Найзавітніше.. В серці бережене.. / Найтаємніше.. Дотики вічності.. / Найсвітліше.. Усе, що нам треба...»*. Ведемо мову про наскрізні концепти «Світло», «Слово», «Любов», які становлять смислову цілісність поетичного тексту автора, а також складають його асоціативну смислову зв'язність.

Фіксуючи своє перше читачьке сприйняття книги Володимира Тимчука, ще й уважно простежуючи її мотивно-концептуальну сферу, звертає увагу філігранна робота автора зі словом, образом, ритмом, жанровими формами: *«лю би ти світ і світ ло ви ти шу ка ю чи губ ля чис' ті що ті шать ся й ву що у нас все ре ди ні що не віч не люб лю»* [2, с. 7]. Також вражає

дискурсивне різноманіття художніх образів: метафор («шепоче безхатченко-вітер», «вривається вітер у сховок-туман», «за темне синє небо вчепилось біле віття», «Китай безликості», «скиглінням цілує верленівська скрипка»), епітетів («жар-каміння», «сон-політ», «апокаліптична кава»), порівнянь («брамою висять два яблука кохаю / як наказ»), паронімічних атракцій («засвітне світло», «війною війнуло»), тавтологій («Все для нас, задля нас, окрім нас»). Для вираження емоційного напруження й пристрасті почуттів, творчого о-мовлення свого внутрішнього світу Володимир Тимчук вдається до ампліфікації, поетичного прийому, коли художній образ є майстерним сплетінням загальноновживаних метафор («падає сніг») й індивідуально-авторських («падає ніч», «падає любов»), пор.: «Усьому, що паде на нас: / **Снігам, ...ночам, ...любові...** / Крізь сум ялинкових прикрас / Шепочеш ніжно знову...» [2, с. 17]. Інтимна лірика у збірці ніжно переплітається з громадянськими віршованими творами, з мілітарною поезією, бо ж «На Приазов'ї йдуть сніги... /... **З любові**» [2, с. 17]. Саме Любов у Вселенському розумінні цього слова як призма бачення світу оголює тонку ліричну натуру автора поетичної збірки, мужнього воїна, гідного офіцера. Це любов і до України, і до людей, і до покликання, і до жінки: «Тобі метелик жовтий сів на лівому плечі, поглянь, / І розплилось усмішкою по сині білохмар'я, / Злетіли ввись, дивився в очі і мовчав я, / Коли відблискувала в них любові грань, / Такої непомітної, тендітної — квітневої, / п'янкої, / Безглуздої, здавалося, неначе ще весна / Одна. ...І спурхнув теж, і за тендітністю луна / Пішла, і кола по воді, і, навіть, за тобою / Я» [2, с. 71].

У житті завжди є місце для дива, адже дивом є іноді зовсім прості речі: всміхатися і відчувати глибинну радість від споглядання Божої присутності у ньому: «На Приазов'ї - зрідка сніг - / Не щедримі Карпати - / **І мало так бажань твоїх, Окрім - всміхатись**» [2, с. 17]. Так відчувати може лишень людина, яка пізнала Істину. І такою Людиною є автор пропонованої збірки поезій - Володимир Тимчук.

Висновки. Переконаємося: семантика і прагматика текстових категорій залежить від низки чинників. Автор-мовець (адресант) виконує особливу комунікативну роль: він взаємодіє

з читачем-адресатом через текст, впливає на його сприйняття, не обмежується лише створенням словесно-художнього цілого, спроможний визначати лінгвоментальні лінгвоментальні основи діяльності суб'єктів дискурсу та їхню образну репрезентацію. Художній текст постає як акт комунікативної взаємодії автора-адресанта і читача-адресата. Під час такої інтеракції комуніканти використовують весь арсенал семантико-прагматичних і мовленнєвих засобів для досягнення мети, а якщо вона досягнута, то процес комунікації вважається успішним. Ефективність комунікативного процесу залежить від того, наскільки збігаються полюси когнітивного стилю адресанта та адресата (адресатів). За конкретної прагматичної ситуації адресантно-адресатний вектор скерування дискурсу передбачає вияв індивідуальних вмінь поетів щодо реалізації мовно-креативних потенцій і впливу на читачів. Адже під час створення комунікативно-прагматичних ситуацій для реалізації авторських інтенцій адресанти часто виходять за межі вже системно закріплених одиниць і витворюють нові модифікації, пропонуючи на семантичній палітрі нові смисли.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єщенко Т. Лінгвістичний аналіз тексту: навчальний побібник / Т. Єщенко. – К.: Академвидав, 2019. – 264 с.
2. Тимчук В. Азовом... Зіскрижалені : поезії – Серія «Музи мандрівної піснє». – Волноваха-Львів: ТО «VartT», 20020 – 114 с.

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 622.03

Володимир БІЛЕЦЬКИЙ¹

Доктор технічних наук, професор,

Геннадій ГАЙКО²

Доктор технічних наук, професор,

¹НТУ «Харківський політехнічний інститут»

²НТУ «Київський політехнічний інститут»

РОЗВИТОК ПРОЕКТУ «ГІРНИЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»

Цикл праць «Гірнична енциклопедія» створений у період 1998-2013 роки колективом понад 120 авторів і включає одне підготовче видання:

Тлумачний гірничий словник — 1998 р. Донецький національний технічний університет; близько 5 000 термінів у гірничій науці та техніці і два фундаментальних енциклопедичних видання – в цілому у 6 книгах на 3832 сторінках формату А4, обсягом 658 друкованих аркушів:

1. *«Гірничий енциклопедичний словник» (ГЕС)*. Донецьк: «Східний видавничий дім», тт. I–III. Том I – 2001, р., 512 с.; том II – 2002 р., 632 с.; том III – 2004 рік, 752 с.

Формат А4. Загалом I–III том містить 1896 сторінок; 281,4 друк. аркушів.

2. *«Мала гірнична енциклопедія» (МГЕ)*. Том I – 2004 р., 640 с.; т. II – 2007 р., 652 с.; т. III – 2013 р., 644 с. – Донецьк: «Донбас» (тт. I і II); «Східний видавничий дім» (т. III).

Формат А4. Загалом I–III том містить 1936 сторінок; 371,2 друк. аркушів.

«Гірничий енциклопедичний словник» містить 12700, а «Мала гірнична енциклопедія» – 17 350 термінологічних та номенклатурних одиниць (частина яких введена у мовний обіг вперше).

Терміни у ГЕС та МГЕ подані українською, російською,

англійською та німецькою мовами. Опис терміну виконано українською мовою. Особливо важливі статті мають розгорнутий характер. Статті типізовані, застосована система посилань.

Базовим у цьому проєкті виступало донецьке видавництво «Східний видавничий дім»²³, яке виконувало набір, верстку, макетування, редагування, коректуру і друк авторських текстів, дизайн-форматування обкладинки та рисунків видань.

Редакційна колегія, авторський колектив та інститут рецензентів видань Проєкту «Гірнична енциклопедія» 2001-2013 років, зрозуміло, мали різний склад у кожному з томів, та включали:

1-й том ГЕС.

Рік видання – 2001. Вміщує бл. 5000 термінів та терміносполучень на літери від «А» до «К», 512 с. формату А4. 8 кольорових сторінок-вкладок (А4).

Редакційна колегія: В. С. Білецький, д.т.н. (голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проєкту); В. С. Бойко, д.т.н. (нафта та газ); О. А. Золотко, к.т.н.(збагачення корисних копалин); В. І. Саранчук, д.т.н.; К. Ф. Сапицький, д.т.н.; Б. С. Панов, д.т.н.; В. В. Мирний, к.т.н.; В. Н. Амітан, д.е.н., А. Ю. Дриженко, д.т.н.; А. П. Загнітко, д.філол.н.; О. В. Колоколов, д.т.н.

Авторський колектив: В. С. Білецький, д.т.н. — понад 50 % статей; В. С. Бойко, д.т.н. — бл. 20 % статей; О. А. Золотко, к.т.н. — бл. 500 статей; В. І. Саранчук, д.т.н., В. Г. Суярко, д.г.-м.н., В. В. Мирний, к.т.н., Ю. Г. Світлий, к.т.н., Г. П. Маценко, к.г.-м.н., А. Ю. Дріженко, д.т.н., Б. С. Панов, д.т.н. — по 70-100 статей.

Інші статті: В. В. Адагуров, к.т.н.; В. І. Альохін, к.г.-м.н.; О. І. Амоша, член-кореспондент НАН України, д.е.н.; Ю. Д. Арієнков, к.т.н.; В. Є. Бахрушин, д.ф.-м.н., С. Л. Букін, к.т.н.; М. Г. Винниченко, к.т.н.; І. Г. Ворхлик, к.т.н.; Ю. К. Гаркушин, к.т.н.; П. П. Голембієвський, к.т.н.; Ю. М. Зубкова, к.х.н.; Д. В. Дорохов, к.т.н.; А. Т. Єлішевич, д.т.н.; В.Іващенко, к.т.н.;

²³ «Східний видавничий дім» у Вікіпедії

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D1%96%D0%BC

М. О. Ілляшов, д.т.н.; З. М. Іохельсон, к.т.н.; А. С. Кірнарський, д.т.н.; В. П. Колосюк, д.т.н.; А. І. Костоманов, к.т.н.; Б. І. Кошовський, к.т.н.; Ф. К. Красуцький, к.т.н.; А. Кхелуфі, к.т.н.; В. І. Ляшенко, к.е.н.; А. С. Макаров, д.т.н.; І. Г. Манець, к.т.н.; В. М. Маценко, к.т.н.; В. В. Мирний, к.т.н.; Л. В. Михалевич, інж.; В. С. Момот, інж.; Ю. Л. Носенко, к.ф.-м.н.; Ю. Б. Панов, к.г.н.; Ю. Л. Папушин, к.т.н.; О. С. Підтикалов, к.т.н.; С. Д. Пожидаєв, к.г.-м.н.; Ю. А. Полетаєв, к.т.н.; О. Г. Редзю, к.т.н.; В. М. Самилін, к.т.н.; К. Ф. Сапіцький, д.т.н.; Є. В. Саранчук, к.т.н.; П. П. Свенцицький, інж. В. І. Сивохін, к.т.н.; Є. М. Сноведський, к.т.н.; В. В. Суміна, інж.; Л. А. Федотова, інж.; Т. Г. Шендрик, д.х.н.; А. Ю. Якушевський, к.т.н.

Рецензенти:

• Й. О. Опейда — д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка Національної академії наук України;

• Г. В. Губін — д.т.н., професор, завідувач кафедри «Збагачення корисних копалин» Криворізького національного університету, академік Академії гірничих наук України;

• І. Ф. Ярембаш — д.т.н., професор кафедри розробки родовищ корисних копалин Донецького національного технічного університету.

2-й том ГЕС.

Рік видання — 2002. Вміщує 5000 термінів та терміносполучень на літери від «Л» до «Я», 632 с. формату А4. 8 кольорових сторінок-вставок (А4).

Редакційна колегія: В. С. Білецький, д.т.н. (голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проекту); В. С. Бойко, д.т.н.(нафта та газ); О. А. Золотко, к.т.н. (збагачення корисних копалин); В. І. Саранчук, д.т.н.; К. Ф. Сапіцький, д.т.н.; Б. С. Панов, д.г.-м.н.; В. В. Мирний, к.т.н.; В. Н. Амітан, д.е.н., А. Ю. Дриженко, д.т.н.; А. П. Загнітко, д.філол.н.; О. В. Колоколов, д.т.н.

Авторський колектив: В. С. Білецький, д.т.н. — понад 60 % статей; В. С. Бойко, д.т.н. — бл. 20 % статей; О. А. Золотко, к.т.н. — бл. 300 статей; В. І. Саранчук, д.т.н., В. Г. Суярко, д.г.-м.н., В. В. Мирний, к.т.н., Ю. Г. Світлий,

к.т.н., Г. П. Маценко, к.г.-м.н., А. Ю. Дриженко, д.т.н., Б. С. Панов, д.т.н. — по 70-100 статей.

Інші статті: В. В. Ададуrow, к.т.н.; О. І. Амоша, член-кореспондент НАН України, д.е.н.; М. М. Бережний, д.т.н.; С. Л. Букін к.т.н.; М. Г. Винниченко, к.т.н.; І. Г. Ворхлик, к.т.н.; П. П. Голембієвський, к.т.н.; В. М. Загнітко, д.г.-м.н.; Ю. М. Зубкова, к.х.н.; Д. В. Дорохов, к.т.н.; В. Іващенко, к.т.н.; М. О. Ілляшов, д.т.н.; З. М. Іохельсон, к.т.н.; А. С. Кірнарський, д.т.н.; В. П. Колосюк, д.т.н.; А. І. Костоманов, к.т.н.; В. В. Кочетов, інж.; Б. І. Кошовський, к.т.н.; Ф. К. Красуцький, к.т.н.; В. І. Ляшенко, к.е.н.; А. С. Макаров, д.т.н.; І. Г. Манець, к.т.н.; В. М. Маценко, к.т.н.; Л. В. Михалевич, інж.; С. В. Момот, інж.; М. Д. Мухопад, к.т.н.; Ю. Л. Носенко, к.ф.-м.н.; В. І. Павлишин, Ю. Л. Папушин, к.т.н.; О. С. Підтикалов, к.т.н.; В. Ф. Пожидаєв, д.т.н.; Ю. А. Полетаєв, к.т.н.; О. Г. Редзю, к.т.н.; В. М. Самилін, к.т.н.; А. І. Самойлов, к.т.н.; К. Ф. Сапицький, д.т.н.; Є. В. Саранчук, к.т.н.; П. В. Сергєєв, к.т.н.; В. І. Сивохін, к.т.н.; В. Б. Скаженик, к.т.н.; Є. М. Сноведський, к.т.н.; В. В. Суміна, інж.; Т. Г. Шендрик, д.х.н.; А. Ю. Якушевський, к.т.н.

Рецензенти:

•Й. О. Опейда, д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України;

•Г. В. Губін, д.т.н., професор, завідувач кафедри «Збагачення корисних копалин» Криворізького державного технічного університету, академік Академії гірничих наук України;

•Р. С. Яремійчук, д.т.н., професор Івано-Франківського національного університету нафти та газу.

3-й том ГЕС.

Рік видання — 2004. 752 с. формату А4. 8 кольорових сторінок-вставок (А4).

Третій том «Гірничого енциклопедичного словника» містить бл. 1200 статей — описів материків, океанів як об'єктів гірничої науки та практики, країн з найрозвиненішою гірничою промисловістю (включно з видобутком твердих,

рідких і газоподібних корисних копалин), а також інформацію про основні басейни, родовища корисних копалин, описи територій, дані про основні виробничі одиниці, дослідницькі та навчальні заклади. Більшу частину обсягу тому займають описи країн та об'єктів гірництва в Україні. Дані про зарубіжні басейни, родовища корисних копалин, провідні підприємства в галузі видобування корисних копалин, гірничого машинобудування подані коротко. У подальших періодичних виданнях-доповненнях до ГЕС та похідних виданнях цей банк даних планувалося доповнювати і вдосконалювати.

Редакційна колегія:

В. С. Білецький, д.т.н. (голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проекту); В. С. Бойко, д.т.н., О. А. Золотко, к.т.н., В. І. Саранчук, д.т.н., д.т.н., Б. С. Панов, д.г.-м.н.; В. В. Мирний, к.т.н., В. Н. Амітан, д.е.н., А. Ю. Дриженко, д.т.н.; А. П. Загнітко, д.філол.н.

Основний авторський колектив 3-го тому:

В. С. Білецький, д.т.н. (всі розділи), Ф. К. Красуцький, к.т.н. (вугільновидобувні шахти), О. А. Золотко, к.т.н. (вуглезбагачувальні фабрики), Б. С. Панов, д.г.-м.н. (матеріали закордонних геологічних служб), В. О. Гнеушев, к.т.н. (торф), В. Г. Суярко, д.г.-м.н. (гідрогеологія), А. Ю. Дриженко, д.т.н. та Т. А. Олійник (чорні метали), І. В. Волобасв, к.т.н. (золото).

Окремі статті і матеріали: В. С. Бойко, д.т.н.; В. І. Саранчук, д.т.н.; Л. С. Галецький, д.г.-м.н.; В. В. Мирний, к.т.н.; Ю. Г. Світлий, к.т.н.; В. І. Павлишин, д.г.-м.н.; В. М. Загнітко, д.г.-м.н.; І. Г. Манець, к.т.н.; О. Г. Редзю, к.т.н.; Т. Г. Шендрик, д.х.н.; А. Б. Ртищев, к.т.н.; Ю. Г. Світлий, к.т.н.; А. І. Хохотва; Л. М. Болонova, к.м.н.; Є. Кіцкі, PhD; Юзеф Дубінський, PhD; О. Г. Редзю, к.т.н.; О. С. Шульга; Ю. О. Пшеничний; І. Я. Сова; Л. Г. Шпильовий; А. Г. Тарадайко; А. Л. Вайнштейн; Б. І. Баскаков; В. П. Заволодько; А. З. Астрахань; О. О. Куш; В. М. Ткачов; Ю. А. Польшенко; А. Ф. Булат; С. І. Луньов; В. М. Антонов; Е. Дубов; А. Г. Лаптев; Р. З. Уманський; В. Г. Курносов; В. В. Пудак; В. М. Антонов.

Рецензенти:

•Й. О. Опейда, д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України;

•Г. В. Губін, д.т.н., професор, завідувач кафедри «Збагачення корисних копалин» Криворізького державного технічного університету, академік Академії гірничих наук України;

•Р. С. Яремійчук, д.т.н., професор Івано-Франківського національного університету нафти та газу.

Видання «**Мала гірнича енциклопедія**» випущено у 2004 – 2013 роках на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за Програмою випуску соціально-значимих видань²⁴.

У написанні статей Енциклопедії брали участь фахівці Національного гірничого університету, Донецького національного технічного університету, Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, Інституту «УкрНДІ-вуглезбагачення», Українського державного інституту мінеральних ресурсів, Інституту фізико-органічної хімії та вуглехімії НАН України, Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України, Макіївського науково-дослідного інституту з безпеки робіт в гірничій промисловості (МакНДІ), Донбаського гірничометалургійного інституту, Криворізького технічного університету, наукових спілок та організацій — Академії гірничих наук України, Наукового Товариства ім. Шевченка, Української нафтогазової академії, інших наукових установ та організацій. Всі учасники і автори зазначені на перших сторінках видання.

Крім того, редакційна колегія і автори висловили вдячність: М.Ілляшову (д.т.н., професору), В.Кочетову («Донецьк-вуглезбагачення»), В.Щербачуку (Маневицький торфозавод ДП «Волиньторф»), проф. Я.Шенку (Jan Schenk, Техн. ун-т в Остраві, Вища школа Банська, Чехія), проф. В.М.Попову та

²⁴ 3-й том завершено друком у 2014 р. на спонсорські кошти, в основному гірників Донеччини

проф. В.В.Кармазину (Московський державний гірничий ун-т, РФ), ТД. Wheelock (США), Юзефу Дубінському, PhD (Польща), Єжи Кіцкі, Ph.D (Польська Академія наук), а також всім установам і організаціям, за методичну та інформаційну допомогу при підготовці видання.

При роботі над енциклопедією як базисне було використане попереднє видання «Гірничого енциклопедичного словника», 2001, 2002, 2004, видавництво «Східний видавничий дім» (Донецьк). Статті розширені та доповнені. Додано 4650 нових статей.

Принципи побудови МГЕ описані у нашій попередній статті [7].

Редакційна колегія, авторський колектив та рецензенти I-III томів МГЕ:

Перший том МГЕ:

1-й том вміщує близько 6400 термінів та терміносполучень на літери від «А» до «К» (включно). Рік видання — 2004. 640 сторінок (А4). 120,98 друк. аркуша. 12 кольорових вставок фоліо (А4).

Редакційна колегія:

№	Прізвище	Науковий ступінь	Примітки
1	Білецький В. С.	Доктор технічних наук	Голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проєкту
2	Бойко В. С.	Доктор технічних наук	Нафта та газ
3	Довгий С. О.	Доктор фізико-математичних наук	Загальнотермінологічні питання
4	Ященко Ю. П.	Доктор економічних наук	Гірництво
5	Золотко О. А.	Кандидат технічних наук	Збагачення корисних копалин

6	Дриженко А. Ю.	Доктор технічних наук	Відкрита гірнича технологія
7	Мирний В. В.	Кандидат технічних наук	Маркшейдерія
8	Панов Б. С.	Доктор геолого- мінералогічних	Геологія
9	Павлишин В. І.	Доктор геолого- мінералогічних	Мінералогія
1	Саранчук В. І.	Доктор технічних наук	Вуглехімія
1	Амітан В. Н.	Доктор економічних наук	Економіка в гірництві
1	Загнітко А. П.	Доктор філологічних наук	Загальнотермінологічні питання
1	Єжель А. І.	—	Видавець

Основний авторський колектив 1-го тому:

В. С. Білецький, д.т. н., В. С. Бойко, д.т. н., С. Л. Букін к.т. н., Г. І. Гайко, к.т. н., А. Ю. Дриженко, д.т. н., О. А. Золотко, к.т. н., З. М. Іохельсон, к.т. н., В. П. Колосюк, д.т. н., Б. І. Кошовський, к.т. н., Ф. К. Красуцький, к.т. н., І. Г. Манець, к.т. н., Г. П. Маценко, к.г.-м.н., В. М. Маценко, к.т. н.; В. В. Мирний, к.т. н., Б. С. Панов, д.т. н., В. І. Саранчук, д.т. н., Ю. Г. Світлий, к.т. н., В. Г. Суярко, д.г.-м.н.

Окремі статті і матеріали:

В. В. Ададуrow, к.т. н.; В. І. Альохін, к.г.-м.н.; В. С. Бахрушин, д.ф.-м.н.; М. Г. Винниченко, к.т. н.; І. В. Волобаєв, к.т. н., І. Г. Ворхлик, к.т. н.; Ю. К. Гаркушин, к.т. н.; П. П. Голембієвський, к.т. н.; П. А. Горбатов, д.т. н., Д. В. Дорохов, к.т. н.; В. Іващенко, к.т. н.; М. О. Ілляшов, д.т. н.; А. С. Кірнарський, д.т. н.; В. О. Корчемагін, д.г.-м.н., А. І. Костоманов, к.т. н.; В. І. Ляшенко, к.е.н.; А. С. Макаров,

д.т. н.; Л. В. Михалевич, інж.; Ю. Л. Носенко, к.ф.-м.н., Ю. Б. Панов, к.г.н.; Ю. Л. Папушин, к.т. н.; О. С. Підтикалов, к.т. н.; С. Д. Пожидаєв, к.г.-м.н.; Ю. А. Полетаєв, к.т. н.; О. Г. Редзю, к.т. н.; В. М. Самилін, к.т. н.; К. Ф. Сапіцький, д.т. н.; А. К. Семенченко, д.т. н., П. В. Сергєєв, к.т. н., В. І. Сивохін, к.т. н.; В. О. Смирнов, к.т. н., Є. М. Сноведський, к.т. н.; В. В. Суміна, інж.; Т. Г. Шендрик, д.х.н.; А. Ю. Якушевський, к.т. н.

Рецензенти:

- Й. О. Опейда, д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України;

- Г. В. Губін, д.т. н., професор, Криворізький технічний університет, академік Академії гірничих наук України;

- Р. С. Яремійчук, д.т. н., професор, Івано-Франківський національний технічний університет нафти та газу, віцепрезидент Української нафтогазової академії.

Другий том МГЕ:

Вміщує бл. 5250 термінів та терміносполучень на літери від «Л» до «Р» (включно). Рік видання — 2007. 670 сторінок (А4). 125,09 друк. аркуша. 20 кольорових вставок фоліо (А4).

Редакційна колегія:

№	Прізвище	Науковий ступінь	Примітки
1	Білецький В.С.	Доктор технічних наук	Голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проєкту
2	Бойко В. С.	Доктор технічних наук	Нафта та газ
3	Довгий С. О.	Доктор фізико-математичних наук	Загальнотермінологічні питання
5	Золотко О. А.	Кандидат технічних наук	Збагачення корисних копалин

6	Дриженко А.Ю.	Доктор технічних наук	Відкрита гірнича технологія
7	Мирний В. В.	Кандидат технічних наук	Маркшейдерія
8	Павлишин В. І.	Доктор геолого-мінералогічних	Мінералогія
9	Панов Б. С.	Доктор геолого-мінералогічних	Геологія
10	Саранчук В. І.	Доктор технічних наук	Вуглехімія
11	Бизов В. Ф.	Доктор технічних наук	Загальнотермінологічні питання
12	Загнітко А. П.	Доктор філологічних наук	Загальнотермінологічні питання

Основний авторський колектив 2-го тому:

В. С. Білецький, д.т. н., В. С. Бойко, д.т. н., П. П. Голембієвський, к.т. н.; П. А. Горбатов, д.т. н.; А. Ю. Дриженко, д.т. н.; О. А. Золотко, к.т. н.; З. М. Іохельсон, к.т. н.; В. В. Кармазін, д.т. н.; Б. І. Кошовський, к.т. н.; Ф. К. Красуцький, к.т. н.; І. Г. Манець, к.т. н.; Г. П. Маценко, к.г.-м.н.; В. М. Маценко, к.т. н.; В. В. Мирний, к.т. н.; В. І. Павлишин, д.г.-м.н.; Б. С. Панов, д.т. н.; О. С. Подтикалов, к.т. н.; Савицький В. М., к.т. н.; В. І. Саранчук, д.т. н.; Ю. Г. Світлий, к.т. н.; В. О. Смирнов, к.т. н.; В. Г. Суярко, д.г.-м.н.; Р. С. Яремійчук, д.т. н.

Окремі статті і матеріали:

В. В. Адауров, к.т. н.; В. І. Альохін, к.г.-м.н.; П. М. Баранов, д.г.-м.н.; Л. Л. Бачурін, к.т.н.; М. М. Бережний, д.т. н.; Л. М. Болонова, к.мед.н.; В. І. Бондаренко, д.т. н.; С. Л. Букін к.т. н., М. Г. Винниченко, к.т. н.; І. В. Волобаєв, к.т. н.; І. Г. Ворхлик, к.т. н.; Г. І. Гайко, д.т. н.; Л. С. Галецький, д.г.-м.н.; В. О. Гнеушев, к.т. н.; Л. Ж. Горобець, д.т. н.;

Д. В. Дорохов, к.т.н.; О. І. Єгурнов, к.т.н.; А. Т. Єлішевич, д.т.н.; Ю. М. Зубкова, к.х.н.; В. Д. Івашенко, к.т.н.; М. О. Ілляшов, д.т.н.; О. В. Колоколов, д.т.н.; В. П. Колосюк, д.т.н.; В. П. Кондрахін, д.т.н.; А. І. Костоманов, к.т.н.; О. М. Кузьменко, д.т.н.; Купенко В. І., к.г.-м.н.; В. І. Ляшенко, к.е.н.; Л. В. Михалевич, інж.; І. К. Младецький, д.т.н.; Ю. С. Мостика, д.т.н.; М. Д. Мухопад, к.т.н.; Ю. Л. Носенко, к.ф.-м.н.; Ю. Л. Папушин, к.т.н.; В. Ф. Пожидаєв, д.т.н.; Ю. А. Полетаєв, к.т.н.; О. Г. Редзю, к.т.н.; В. М. Самилін, к.т.н.; А. І. Самойлов, к.т.н.; А. К. Семенченко, д.т.н.; П. В. Сергєєв, к.т.н.; В. І. Сивохін, к.т.н.; В. П. Соколова, к.т.н.; В. В. Суміна, інж.; Т. Г. Шендрик, д.х.н.; Л. В. Шпильовий, інж.

Рецензенти:

•Й. О. Опейда, д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглекімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України;

•Г. В. Губін, д.т.н., професор, Криворізький технічний університет, академік Академії гірничих наук України;

•Л. М. Середницький, к.т.н., старший науковий співробітник, НАК «Нафтогаз України».

Третій том МГЕ:

Вміщує близько 5700 термінів та терміносполучень на літери від «С» до «Я».

Рік видання — 2013. 644 сторінок (А4). 125,2 друк. аркуша. 4 кольорові вставки фоліо (А4). Донецьк : Східний видавничий дім.

Редакційна колегія:

№	Прізвище	Науковий ступінь	Примітки
1	Білецький В. С.	Доктор технічних наук	Голова редакційної колегії, автор ідеї та керівник проєкту
2	Бойко В. С.	Доктор технічних наук	Нафта та газ

3	Попович І.М.	Доктор фізико-математичних наук, Міненерговугілля України, перший заст. міністра	Загальнотермінологічні питання
4	Золотко О. А.	Кандидат технічних наук	Збагачення корисних копалин
5	Дриженко А. Ю.	Доктор технічних наук	Відкрита гірничя технологія
6	Мирний В. В.	Кандидат технічних наук	Маркшейдерія
7	Павлишин В. І.	Доктор геолого-мінералогічних наук	Мінералогія
8	Бондаренко В.І.	Доктор геолого-мінералогічних наук	Підземна розробка родовищ
9	Саранчук В. І.	Доктор технічних наук	Вуглехімія
10	Суярко В.Г.	Доктор технічних наук	Геологія
11	Загнітко А. П.	Доктор філологічних наук	Загальнотермінологічні питання
12	Гнеушев В.О.	Кандидат технічних наук	Торф

Основний авторський колектив 3-го тому:

В. І. Альохін, д.г.-м.н.; В. С. Білецький, д.т. н.,
В. С. Бойко, д.т. н., Р. В. Бойко, к.т. н.; Бондаренко В. І., д.т. н.;
С. Л. Букін к.т. н., Г. І. Гайко, д.т. н.; В. О. Гнеушев, к.т. н.;
П. А. Горбатов, д.т. н.; А. Ю. Дриженко, д.т. н.; О. А. Золотко,
к.т. н.; М. Л. Зоценко, д.т. н.; З. М. Іохельсон, д.т. н.;
В. В. Кармазін, д.т. н.; Б. І. Кошовський, к.т. н.; О. А. Круть,

д.т. н.; І. Г. Манець, к.т. н.; Г. П. Маценко, к.г.-м.н.; В. В. Мирний, к.т. н.; Ю. С. Мостика, д.т. н.; М. Д. Мухопад, к.т. н.; В. І. Павлишин, д.г.-м.н.; Б. С. Панов, д.т. н.; О. С. Подтикалов, к.т. н.; І. М. Попович (Міненерговугілля України, перший заст. міністра); В. М. Савицький, к.т. н.; В. І. Саранчук, д.т. н.; Ю. Г. Світлий, к.т. н.; В. О. Смирнов, к.т. н.; В. Г. Суярко, д.г.-м.н.; О. А. Улицький, к.т. н.; Т. Г. Шендрік, д.х.н.; Р. С. Яремійчук, д.т. н.

Окремі статті і матеріали:

П. М. Баранов, д.г.-м.н.; М. М. Бережний, д.т. н.; В. Ф. Бизов, д.т. н.; В. В. Білецький, к.ф.н.; Л. М. Болонова, к.мед.н.; М. Г. Винниченко, к.т. н.; І. В. Височанський, д.г.-м.н.; І. В. Волобаєв, к.т. н.; І. Г. Ворхлик, к.т. н.; Л. С. Галецький, д.г.-м.н.; П. П. Голембієвський, к.т. н.; Л. Ж. Горобець, д.т. н.; А. С. Громадський, д.т. н.; Д. В. Дорохов, к.т. н.; А. Т. Єлішевич, д.т. н.; Ю. М. Зубкова, к.х.н.; М. О. Ілляшов, д.т. н.; В. П. Колосюк, д.т. н.; Ф. К. Красуцький, к.т. н.; В. О. Кучеренко, д.х.н.; Н. В. Кушнірук, к.т. н.; В. І. Ляшенко, д.е.н.; А. С. Макаров, д.т. н.; З. Р. Маланчук, д.т. н.; В. М. Маценко, к.т. н.; М. А. Мислюк, д.т. н.; І. К. Младецький, д.т. н.; І. А. Молоковський, магістр; Назаренко В. М., д.т. н.; Назаренко М. В., д.т. н.; Ю. Л. Носенко, к.ф.-м.н.; Т. А. Олійник, д.т. н.; О. М. Осипов, к.х.н.; В. В. Ошовський, к.х.н.; Ю. Л. Папушин, к.т. н.; В. О. Пірко, д.і.н.; О. Г. Редзю, к.т. н.; В. І. Рибаченко, д.х.н.; В. М. Самилін, к.т. н.; А. І. Самойлов, к.т. н.; А. К. Семенченко, д.т. н.; П. В. Сергєєв, к.т. н.; В. І. Сивохін, к.т. н.; В. П. Соколова, к.т. н.; В. В. Суміна, інж. (патентна справа); Л. В. Шпильовий, к.т. н.; А. Ю. Якушевський, к.т. н.

Рецензенти:

•Й. О. Опейда, д.х.н., професор, заступник директора Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії ім. Л. М. Литвиненка НАН України;

•Г. В. Губін, д.т. н., професор, Криворізький національний університет, академік Академії гірничих наук України;

•Л. М. Середницький, к.т. н., старший науковий співробітник, НАК «Нафтогаз України».

Таким чином, в результаті активної і багатопланової науково-дослідної термінологічної роботи у 1998-2013 рр. створена основа вітчизняної термінологічної системи у гірництві [1-7].

Подальший процес розвитку проекту «Гірнична енциклопедія» бачиться в таких напрямках.

1. Слідуючи принципу поетапності створення енциклопедичного продукту, наступним кроком логічною видається підготовка і видання «Гірничої енциклопедії» (як розширеного, осучасненого, доповненого видання):

Тлумачний гірничий словник – Енциклопедичний гірничий словник – Мала гірнична енциклопедія – Гірнична енциклопедія

2. Технічно слід відмовитися від тільки паперового варіанту енциклопедії, а готувати подвійне – *он-лайн* і паперове видання. При цьому *он-лайн* видання повинне весь час оновлюватися, платформа – з можливістю вікіфікації.

3. У рамках «Гірничої енциклопедії» слід описати і видати окремим томом персоналії в світовій та вітчизняній гірничій науці, техніці, промисловості. При цьому група гасел «Біографістика» повинна включати категорії: 1) світових діячів в галузі гірництва та геології різних історичних епох; 2) сучасних творців наукових шкіл і основних напрямків гірничих наук; 3) українських гірничих вчених, організаторів виробництва, освіти та науки, які мають вагомі здобутки.

4. У рамках «Гірничої енциклопедії» слід видати окремими томами описи материків, океанів як об'єктів гірничої науки та практики, описи країн з найрозвиненішою гірничою промисловістю, а також інформацію про основні басейни, родовища корисних копалин, описи територій, дані про основні виробничі одиниці (геологорозвідувальні, видобувні, переробні, а також гірничого машинобудування тощо), дослідницькі та навчальні заклади в гірничій галузі. Базисним виданням тут на сьогодні є т. 3 *ГЕС* і ряд праць інших авторів, що вийшли за останні роки.

5. Ще одним напрямком розвитку проекту «Гірнична енциклопедія» бачиться підготовка і випуск друком на її основі окремих тлумачних словників, зокрема, мінералогічних, петрографічних, використання її матеріалів для підготовки і видання нової «Нафтогазової енциклопедії», «Вугільної енциклопедії» тощо.

6. Підготовка і випуск друком ГЕС і МГЕ спричинили мовознавчі студії в галузі гірничої термінології, дослідницькі роботи і підготовку дисертацій у цій царині [8-16], що безумовно треба вітати і продовжувати.

7. В рамках проекту МГЕ було здійснено низку супровідних монографічних та перекладних видань, що стосувались історії гірництва [17-19 та ін.], які заклали основи для викладання цієї дисципліни студентам гірничих спеціальностей, сприяли популяризації гірничої справи в Україні та знайшли широкого читача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірничий енциклопедичний словник. т. I. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Східний видавничий дім. — 2001. — 514 с. [1]

2. Гірничий енциклопедичний словник. т. II. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Східний видавничий дім. — 2002. — 632 с.

3. Гірничий енциклопедичний словник. т. III. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Східний видавничий дім. — 2004. — 752 с.

4. Мала гірнична енциклопедія. т. I. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Донбас, 2004. — 640 с.[17]

5. Мала гірнична енциклопедія. т. II. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Донбас, 2007. — 652 с.[18]

6. Мала гірнична енциклопедія. т. III. (за редакцією В. С. Білецького). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. — 644 с.

7. В.С. Білецький, Г.І. Гайко, В.І. Бондаренко. Досвід створення та освітньо-наукове значення «Гірничої енциклопедії» С. 100-114. // У кн.. «Енциклопедичні проекти –

чинники національного поступу» : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. – 324 с.

8. Valentyna Sobol. Plenary Session of the Shevchenko Scientific Society in Lviv on 26 March 2016. Презентація проекту "Гірнична енциклопедія" на науковій сесії НТШ-2016 у Львові. // Studia Polsko – Ukrainskie. Tom 3/2016.

9. Колган Олена Володимирівна. Семантична та словотвірна структура української гірничої термінології: Дис... канд. наук: 10.02.01 — 2009. The thesis on the receiving of the scientific degree of the candidate of the philological sciences of the speciality 10.02.01 — Ukrainian language. — Zaporizhyya National University, Zaporizhyya, 2009.

10. Колган О. В. Українська гірнична термінологія: історія, стан, перспективи дослідження / Колган О. В. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: научно-методический сборник / отв. ред. В. А. Глущенко. — Славянск: СГПУ, 2005. — Ч.1, вып. XIII. — С. 93-97.

11. Досвід удосконалення сучасної української гірничої термінології / Володимир Білецький, Анатолій Загнітко, Іван Манець // Донец. вісн. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 3 : Хімія, технічні науки, науки про землю, медицина та психологія. — Донецьк, 2003. — С. 97-104.

12. Білецький В. С. Українська гірнична термінологія: становлення, удосконалення і вживання / В. С. Білецький, Ю. П. Ященко, А. П. Загнітко, І. Г. Манець // Уголь Украины. — К., 2003. — № 12. — С. 48-50. — Бібліогр.: 5 назв.

13. Досвід підготовки навчальної літератури та викладання спеціальних дисциплін українською мовою у Донецькому національ-ному технічному університеті // Проблеми сучасного підручника середньої і вищої школи. — 2005. — Вип. 3. — С. 6-9.

14. Білецький В. С. Проект «Гірнична енциклопедія» // Новые технологии подземного строительства и добычи полезных ископаемых: материалы междунар. науч.-техн. конф., посвящ. 50-летию ДонГТУ, Алчевск, 11-13 апр. 2008 г. — Алчевск, 2008. — С. 207–210.

15. Білецький В. С. Досвід розробки національної української терміносистеми в гірничій галузі // Мова і час: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 23-25 квіт. 2009 р. — Донецьк, 2009. — С. 14-20.

16. Зуєвська Н. В. «Мала гірнича енциклопедія» — внесок в українську гірничу освіту, науку, термінологію // Н. В. Зуєвська / Матеріали VI міжнародна науково-технічної конференції «Енергетика. Екологія. Людина». Секція «Перспективи розвитку гірничої справи та підземного будівництва». Зб. наук. праць. Вып. 5. — К.: Підприємство УВОІ «Допомога УСІ». — 2014. — С. 137–139.

17. Гайко Г.І., Білецький В.С. Історія гірництва. Київ-Алчевськ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», вид-во «ЛАДО» ДонДТУ, 2013. 542 с.

18. Георгій Агрикола. Про гірничу справу XII книг (Книги I-VI)/ Переклад і редакція В.С. Білецький, Г.І. Гайко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2014. – 232 с.

19. Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – Донецьк: Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. – 296 с.

УДК 016:030(477). У45.

Йосип ОПЕЙДА

доктор хімічних наук, професор

ХІМІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. ЧИ ПОТРІБНА? ЯКЩО ТАК, ТО ЯКА?

Проаналізовано проблеми зі створенням хімічної енциклопедії та представлення хімії як науки в загальних енциклопедіях. Запропоновано проект концепції малої хімічної енциклопедії, яка допомогла б зрозуміти, де хімія в Україні може сприяти бізнесові, а де становить загрозу для громадян.

Ключові слова: хімічна енциклопедія, хімічна термінологія

Chemical Encyclopedia. Is it necessary? If so, which one?

Problems with the creation of the chemical encyclopedia and the presentation of chemistry as a science in general encyclopedias are analyzed. A draft concept for a concise chemical encyclopedia has been proposed. It can help to understand where chemistry in Ukraine can contribute to business and where it poses a threat to citizens.

В інформативному науковому збірнику [1] ґрунтовно проаналізовано українські енциклопедичні видання, схарактеризовано сучасні тенденції й перспективи її розвитку, розкрито лабораторію творення окремих українських енциклопедій, зокрема «Енциклопедії Українознавства» та «Енциклопедії сучасної України», справедливо відзначено здобутки енциклопедичної справи в державі, яких вдалось досягнути у цій важливій галузі. Адже енциклопедія є первинним, а в багатьох випадках єдиним і достатнім, джерелом викристалізованої інформації про нас, про нашу здатність створити державу, творити культуру, науку, розвивати бізнес, про інші держави та народи, їх здобутки в освіті, культурі, науці, техніці. І все це, зауважимо, при практичній відсутності простої людської уваги наших співвітчизників, не кажучи вже про невелике фінансування за різних урядів та президентів. Діяльність ентузіастів, завдяки яким маємо досягнення в цій області, можна порівняти лише із самовідданою важкою роботою волонтерів.

Загалом поруч з донесенням первинної (в галузі природничих наук — об'єктивної і точної, в галузі всього іншого — яку ми вважаємо такою) інформації серед основних завдань різноманітних енциклопедій [ii, iii] можна виділити такі:

1. показати *самим собі* які ми круті, хто ми є в нашій країні, що ми знаємо і як розуміємо саме те, що тут робимо в різних видах нашої діяльності;

2. показати *світові* хто ми є, що ми знаємо і як ми розуміємо те, що робиться в різних галузях та у науці в світі;

3. показати *як у світі* розуміють та описують те, що робиться тепер в суспільстві, науці.

Звісно, що в абсолютно чистому вигляді енциклопедій, які можна строго віднести до одного з пунктів нема, а якщо запитати авторів, то вони щиро скажуть, що в їх енциклопедії поєднано ці завдання. Але просте порівняння близьких за змістом наших енциклопедій з енциклопедіями, виданими в інших країнах чи світових видавництвах, покаже наявність неузгоджень у трактуванні термінів, наявності їх (обсягу знань, які вони охоплюють), трактуванні подій і т.п. Це є навіть в енциклопедіях з природничих наук.

Прояви суто нашого специфічного бачення явищ, подій, процесів стосуються опису у форматі енциклопедії практично усіх аспектів нашого життя і нашої діяльності, може менше проявляються при складанні енциклопедій з природничих, чи як їх ще називають, точних наук, зокрема в тій частині, де не йдеться про історію відкриттів, національні пріоритети.

То ж чи потрібна енциклопедія з хімії?

Аргумент проти. Простий перегляд назв виданих енциклопедій наводить на думку, що в Україні відсутні природничі науки (те, що називають у англomовному світі *science*) при різкому об'єктивному зниженні до них інтересу. То ж навіщо і кому потрібна енциклопедія з хімії (тут можна додати з фізики, з біології або з математики)? Адже в нас все менше залишається тих, кого ще може зацікавити природнича наука, особливо серед молоді. А відповіді на запитання видавця — хто купить цю книжку, практично нема. То ж навіщо фінансувати її видання запитає бізнес-людина, адже тільки вона має на це гроші? Теперішньому нашому бізнесу не потрібні знаючі хімію громадяни — виробляти потрібні хімікати ніхто не збирається, торгувати можна читаючи на сайтах назви торгівельних марок, а споживачеві, який купує виготовлені з використанням найдешевших (в багатьох випадках низькоякісних) на світовому ринку хімікатів, продуктів харчування, вирощеного збіжжя, вигодованих курей чи свиней, просто не бажано (не комфортно для його душі) це знати (бо ж нічого не вдієш, вибору практично вже нема). Багатюща хімія харчових продуктів та різних добавок особливо показова. Адже зараз текстура, колір, смак і запах практично **усього їстівного та питного**, що стоїть на полицях **усіх** супермаркетів, а там, де

ціни не найвищі, то **усього** без винятку, створено спеціально розробленими для цього хімікатами.

Контрагументів на користь енциклопедії у нашому конкретному випадку можна уявити всього два.

Перший — вона має вмщувати в дохідливій концентрованій формі інформацію для бізнесу, що вимагає знань про доступну в Україні сировину (органічного та неорганічного походження) матеріали і перспективні методи (технології) отримання з неї високих за ціною продуктів або енергії.

Другий — вона має вмщувати в ще більш дохідливій формі інформацію для усіх бізнесменів (крім мільярдерів), урядовців усіх рівнів, та тих громадян, що з якихось причин не збираються покидати Україну, про те які хімікати ми **щоденно** споживаємо з їжею, водою, часто вдихаємо з повітрям, або які матеріали випродуковані бізнесом використовуємо для задоволення різноманітних потреб у побуті, їхні властивості, щоб оцінити ступені ризику та можливі способи його запобіганню.

Бонусом такої енциклопедії були б англomовні назви усіх понять процесів, хімікатів, бо електронні загальнодоступні словники поки що не забезпечують якісного перекладу українською мовою.

Загальні зауваження. Зрозуміло, що строгість та доступність, перше що вимагається від енциклопедії, сумістити їх не легко, але ж хімія — наука, і відтак вона досягла свого нинішнього рівня і розвивається в багатьох країнах дуже високими темпами саме завдяки строгості і точності в описі отриманих знань.

Розглянемо проблеми представлення хімії в сучасних українських енциклопедіях - загальних і тих що нема, вузькоспеціальних. Хімію, яку називають (звісно здебільшого хіміки) "центральною наукою", оскільки вона з одного боку широко використовує доробок фізичних та біологічних науки, а з іншого — потужно впливає на їх розвиток, з її проблемами та успіхами в уніфікованому представленні отриманих знань можна вважати добрим прикладом.

Суть енциклопедії вимагає вищого ступеня однорідності в термінології та позначеннях ніж в багатьох інших наукових працях.

Енциклопедія не посібник, де ще на кількох сторінках, до і після, уточнюється так чи інакше наведене визначення, яке може і не бути достатньо точно сформульованим з огляду на наявність інших дотичних термінів, бо завжди є викладач, який уточнить, пояснить. Стаття з точних наук (математики, фізики, хімії) мабуть має бути написана з врахуванням сучасного стану термінології цієї науки і так, щоб не було потрібно присутності автора статті для того, щоб її зрозуміти. Вона має бути точною і самодостатньою з врахуванням наявності інших термінів в цій же енциклопедії.

Рівень викладу звісно дуже залежить від загальної концепції енциклопедії. На кого вона розрахована? На людину, яка має вищу освіту за спеціальністю хімія (таких все менше), чи теперішню середню зі зменшеними годинами, відведеними на природничі науки, де хімія вже перестає бути окремим предметом? Без формул стисло викласти хімічну інформацію практично неможливо. Але які вони мають бути в конкретній енциклопедії? Загалом же формули мають полегшувати сприймання матеріалу, а не ускладнювати його. Також дуже не просте завдання. У хімії зараз з повальною комп'ютеризацією візуалізація отриманих результатів та пропонуваніх ідей на першому місці, узагальнення у вигляді картинки вже вимагається при створенні змісту статей у переважній більшості журналів найбільших хімічних видавництв. Автори статей знають, як важко викласти ідею статті у невеликому рисунку.

Про хімічні терміни. Тепер щодо найважливішого — точності визначення термінів. Деякі терміни можуть здатися знайомими, але в хімії вони мають значення, які не зовсім такі, як у використанні таких же слів у популярному дискурсі. У науці терміни мають певні та конкретні значення. Однією з цілей *Енциклопедії хімії* є надання визначень для багатьох із цих термінів таким чином і на такому рівні, який без втрати точності їх значень стане зрозумілим як для тих, хто має обмежений досвід хімії, так і тих, хто має інші сфери, яким потрібно мати справу з хімією.

Тут хімія має великі здобутки. Роз'яснення кожного терміна відповідно до сучасного його розуміння хімічною наукою дається (затверджується) в рекомендаціях Міжнародної спілки теоретичної та прикладної хімії (IUPAC), головною метою якої є сприяння "регулюванню, стандартизації або кодифікації" у світі в усіх галузях хімії. Треба відзначити, що міжнародному товариству хіміків в рамках IUPAC вдалось ефективно налагодити конструктивну роботу в таких областях. як термінологія, класифікація та номенклатура, пов'язаних з протиріччями в трактуванні, боротьбою за пріоритети, наявністю національних мовних традицій. Описи термінів, що публікуються у матеріалах комісії IUPAC, на початку детально розглядаються у міжнародних комітетах експертів, кількох десятків кращих світових вчених у цій області хімії, після чого їх рекомендації затверджуються Міждисциплінарним комітетом з номенклатури та символів.

IUPAC затверджує остаточні визначення назв хімічних частинок, встановлює правила в хімічній номенклатурі (назовництві). Ця організація визначає назви нових елементів та встановлює систематичні правила іменування сполук, щоб дана структура могла бути визначена, тепер вже і комп'ютером, однозначно за її назвою. Сполуки ще часто називають загальними або комерційними назвами, часто тому, що їхні назви за IUPAC можуть бути довгими і складними, але назва IUPAC дозволяє хіміку написати структуру будь-якої сполуки на основі правил, тоді як загальна назва вимагає пам'ятати, яка її хімічна структура.

Звернемо увагу й на рекомендації IUPAC щодо уніфікованого представлення хімічної інформації [iv] навіть в таких деталях як вибір характеру шрифту.

Робота над Глосарієм наукових термінів з хімії [v] впродовж останніх десятків років показали, що хімія та біохімія — науки, що в останні роки розвиваються надзвичайно динамічно. Ми стали свідками появи нових важливих їх розділів, кожен з яких має добре розроблену теорію й чітке бачення можливих практичних застосувань. Назвемо деякі з них.

Комбінаторна хімія використовує хімічні методи для

продукування бібліотек органічних сполук із наборів будівельних блоків, якими можуть бути амінокислоти, нуклеотиди чи низькомолекулярні органічні сполуки. Бібліотеки сполук, синтезовані за цією методологією, використовуються зокрема для пошуку нових ліків, нових матеріалів з унікальними властивостями.

Нанохімія вивчає тіла, розмір яких лежить у діапазоні 0,1-100 нм, де фізичні і хімічні властивості тіл залежать від розміру останніх. Цей розділ хімії досліджує склад і структуру нанотіл, методи їх синтезу, процеси, що супроводжуються хімічними змінами, зв'язок властивостей речовин з хімічною будовою наночастинок, з яких вони створені.

Фемтохімія вивчає явища, які відбуваються протягом 10-100 фс (1 фемтосекунда = 10^{-15} с), тобто в шкалі часу коливань хімічних зв'язків. Цей розділ хімії досліджує рух атомів під час хімічної реакції, тобто при переході від хімічних частинок реагентів через перехідний стан до продуктів реакції. Тобто ми вже можемо бачити як рухаються атоми під час хімічних перетворень.

Не менш цікавими, важливими, складними є такі нові розділи хімії, як супрамолекулярна, комп'ютерна і обчислювальна хімія, хемометрика в комп'ютерному варіанті, *зелена* хімія з її новими поняттями і стратегічними підходами іншими ніж в екологічній хімії, медична хімія, що є відмінною від класичної хімії ліків. Кожен із зазначених розділів вже має свій усталений понятійний апарат, методи, завдання і свою термінологію (свої словники та енциклопедії).

У системі хімічних понять досить чітко вирізняються три підсистеми — наукова, технологічна та інженерна (товарна, фірмова). Кожна з них має свої особливості. У науковій підсистемі можна виділити ще дві — термінологічну й номенклатурну, перша з яких стосується номінування хімічних понять, а друга — способу найменування конкретних хімічних речовин.

Переважає більшість українських назв термінів з класичних розділів хімії є усталеними й такими вони зафіксовані в словниках та підручниках. Разом з тим деякі сучасні терміни з комбінаторної хімії, нанохімії, фемтохімії,

хеометрики, комп'ютерної та обчислювальної хімії, “зеленої” хімії та ін. є новими і можуть потребувати уточнень (не суті терміна, а його українського найменування). Щодо номенклатури (назовництва) хімічних сполук українською мовою, то є рекомендації, розроблені в Київському Національному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Щодо питання про розрізнення назв елементів та простих сполук, то здається доцільним закріпити його, як це зроблено в нинішньому Держстандарті.

Хімічна наукова термінологія продовжує розвиватися, крім того, що з'являються нові терміни, виникає (значно рідше) потреба вдосконалення давно відомих і *навіть фундаментальних*, так зокрема в останні роки уточнено визначення *ключового* для хімії поняття *моль*, що є одиницею кількості речовини в системі SI. За останні роки відкриті нові елементи, які із затвердженими IUPAC назвами зайняли свої місця в оновленому варіанті Періодичної системи станом на 1 грудня 2018 р.

То ж за тим, які терміни і як представлені, та яких термінів нема в словнику чи енциклопедії можна чітко визначити на який рік стан науки вони відображають, тобто точно визначити рівень нашої енциклопедії за *пунктом 2*.

Що має вміщувати хімічна енциклопедія. Щодо хімічних гасел взагалі, то важко оцінити, **скільки і які** саме мають бути в конкретній Енциклопедії. Важко окреслити загальний обсяг енциклопедії, обмежити кількість гасел з кожної науки (в хімії зараз маємо більше *10 000 наукових термінів* і біля *20 000 000* назв описаних хімічних сполук, а ще – *по кілька сотень* основних понять хімічних технологій та найбільш значущих процеси, назви хімічного лабораторного та індустріального обладнання). Це чиста хімія. А що брати з біохімії? Які з біохімічних молекул та систем висвітлювати? А як широко представляти сучасні агрохімікати, що забезпечують високу врожайність і зручність обробки рослин під час їх росту та визрівання (бо минулися часи коли було кілька типів добрив (не знаю чи аміачна вода ще десь використовується).

Мабуть доцільно на початку видати *Малу хімічну енциклопедію*, куди включити такі три групи понять.

1. Поняття з усіх класичних розділів хімії (неорганічна хімія, органічна хімія, фізична хімія, колоїдна хімія, аналітична хімія, хімічна термодинаміка, фізико-органічна хімія, хімічна кінетика, стереохімія, квантова хімія, фотохімія, хімія комплексних сполук, елементоорганічна хімія, нафтохімія, хімія полімерів, електрохімія, вуглехімія, спектрохімія, біохімія, радіохімія, хімія твердого тіла, хімія поверхні, фармацевтична хімія), з тих розділів, що виникли й сформувались останніми часами (обчислювальна хімія, комп'ютерна хімія, топохімія, комбінаторна хімія, хемометрика, сонохімія, фемтохімія, механохімія, хімія окремих молекул), включаючи нові області хімії на границі з математикою (методи ідентифікації систем, теорія ймовірності, теорія графів, кореляційний аналіз і ін.), та з інформатикою (хімічна інформатика), фізикою, біологією. Загалом доведеться вибрати з більш ніж 15 000 наукових термінів з цих розділів описано в рекомендаціях IUPAC і опублікованих в спеціальних «кольорових» книгах та численних Глосаріях.

Мають бути охоплені терміни, пов'язані з технікою експериментальних робіт і фізико-хімічних досліджень, з аналітичними фізико-хімічними і хімічними методами, методами спектрохімії, з хімічною технологією. В хімічній енциклопедії можна обмежитись лише поняттями, що стосуються наукових принципів та основ методів і технологій.

2. Речовини і матеріали. Як вибрати з понад 20 000 000 синтезованих речовин. Думаю, що критерій має бути такий: *100 найбільш вживаних* у світі речовин (список відомий) та біля *200 речовин*, що широко використовуються в побуті, в харчовій промисловості, в сільському господарстві, основні забрудники та речовини, які будуть згадуватись в *групі 3*, де окремі розділи мають висвітлюватися більш розлого (задовільняючи вимоги самодостатності).

3. Більш широко мають бути представлені ті нечисельні розділи хімії, що вказують на перспективні напрямки для розвитку певних галузей бізнесу в Україні або пов'язані з необхідністю розуміння реальних загроз здоров'ю та життю наших громадян.

Детальніше представлені області хімії. Зауважимо, що

хімії з своїм понятійним апаратом, термінами, законами є понад пів сотні. Більше того, кожна з *хімії* представлена англomовними глосаріями, словниками, енциклопедіями, в багатьох випадках кілька- або багатотомними. Коротко згадавши їх усіх в нашій хімічній енциклопедії, виходячи з її концепції, доцільно детальніше представити такі.

Хімія води. Вода важлива і особлива, оскільки бере участь майже в усіх процесах, що утворюють і формують Землю. Вона також важлива для життя. Без води життя - у безлічі його форм - було б неможливим. Вивчення науки про воду допомагає зрозуміти, як і чому вода відіграє таку важливу роль. Воду називають універсальним розчинником, оскільки багато твердих речовин легко розчиняються у воді. Молекули води утворюють водневі зв'язки з іонами та дипольними молекулами, відмінними від молекул води. Унікальність хімії води значною мірою полягає в тому, що вона дозволяє зрозуміти не тільки хімію гідросфери, але й хімію твердої Землі (геохімія), атмосферу (атмосферна хімія) та живих організмів (біохімія).

Надзавдання — мати чисту воду для споживання та зберегти чисту воду в довкіллі. Серед методів очистки води виділяються вдосконалені процеси окислення (Advanced Oxidation Processes, AOPs), що розробляються як для використання при очищенні питної води, так і стічних вод. Це ефективні методи для виробництва питної води. Тут використовують гідроксильні радикали як (вторинні) окисники. Ці радикали утворюються з менш реакційноздатного первинного окисника (наприклад, пероксиду водню або озону) і мають дуже високий стандартний відновний потенціал, тому вони здатні окислювати велику кількість органічних сполук у воді, даючи дуже низькі залишкові концентрації цих сполук. Реакції AOP зокрема при очищенні стічних вод можуть бути додатково стимульовані залізними каталізаторами (Fe^{2+}) та УФ-опроміненням, ультразвуком.

Оптимальне проектування, функціонування та управління цими процесами може бути зумовлене складними інструментами інженерних технологій, що поєднують науку про AOPs, хімію фото-Фентона та провідні технології з оптимізаційними стратегіями на основі моделей. Однак

використання інструментів оптимізації вимагає наявності надійних моделей.

Комп'ютерна хімія — новий розділ хімії, пов'язаний з методами комп'ютерного та математичного моделювання [vi], отримання, обробки хімічної інформації та її представлення, заснованими на використанні електронних обчислювальних машин. Сюди відносять:

– обчислювальну хімію, де використовуються методи математичного моделювання структури чи хімічних властивостей сполук, кінетики їх реакції, спектрів. Сюди включають планування синтезів, розробку баз даних, роботу з комбінаторними бібліотеками, встановлення залежностей типу структура — властивість. В основі багатьох використовуваних тут комп'ютерних програм лежать методи квантової хімії.

– комп'ютерний дизайн ліків - використання методів комп'ютерної хімії для оптимального конструювання нових хімічних структур лікарських речовин та для розробки методів оптимізації структури споріднених біологічно активних молекул для надання їм властивостей ефективних ліків;

– комп'ютерне молекулярне моделювання — дослідження молекулярної структури та властивостей з використанням обчислювальної хімії та методів графічної візуалізації структур, які здійснюються за допомогою комп'ютерів з метою передбачення та оптимізації структур сполук з необхідними властивостями;

– моделювання кінетики хімічних процесів, математичні методи оптимізації процесів та планування синтезів.

“Зелена” хімія – розділ хімії, присвячений розробці хімічних продуктів та нових процесів, що цілком виключають або суттєво зменшують використання та продукування (як відходів) у виробництві шкідливих для людини чи довкілля речовин.

1. Краще запобігти утворенню відходів, ніж чистити від них.

2. Методи синтезу треба вибирати так, щоб усі використані матеріали, були максимально переведені в кінцевий продукт (економія атомів).

3. Методи синтезу слід вибирати так, щоб

використовувані і синтезовані речовини були якнайменш шкідливими для людини і навколишнього середовища.

4. Створюючи нові хімікати, треба намагатися зберегти досягнуту раніше ефективність, при цьому токсичність повинна зменшуватися.

5. Допоміжні речовини при виробництві, такі, як розчинники або допоміжні речовини, краще не використовувати зовсім, а якщо це неможливо, їх використання повинно бути нешкідливим.

6. Слід враховувати енергетичні витрати та вплив на довкілля і вартість продукту. Синтез по можливості треба проводити при температурі, близької до температури довкілля, і при атмосферному тиску.

7. Вихідні і необхідні матеріали мають бути поновлюваними у всіх випадках, коли це технічно і економічно вигідно.

8. Де можливо, треба уникати отримання проміжних продуктів (блокуючих груп, приєднання та зняття захисту і т. і.).

9. Слід віддавати перевагу селективним каталітичним процесам.

10. Хімікат має бути таким, щоб після його використання він не залишався в навколишньому середовищі, а розкладався на безпечні продукти.

11. Потрібно розвивати аналітичні методики, щоб можна було легко стежити в реальному часі за утворенням небезпечних продуктів.

12. Речовини і форми речовин, що використовуються в хімічних процесах, потрібно вибирати таким чином, щоб ризик хімічної небезпеки, включаючи викиди, вибухи і пожежі, були мінімальними.

Отже “зелена” хімія - це область хімії та хімічної інженерії, орієнтована на розробку продуктів і процесів, що мінімізують або усувають використання та утворення небезпечних речовин. Якщо екологічна хімія зосереджується на впливі забрудників на природу, “зелена” хімія є новою стратегією, спрямованою на скорочення споживання невідновлюваних ресурсів та технологічні підходи для запобігання забрудненням. Це також нова стратегія і в дизайні

нових матеріалів.

Нові і покращені матеріали – область хімії, що вивчає залежність між складом, структурою та властивостями матеріалів у взаємозв'язку з технологією їх отримання та переробки, умовами експлуатації та вартістю, і яка спрямована на створення нових матеріалів, що задовольняли б потреби людини, розробка “зелених“ технологій їх продукування та надання їм властивостей, що задовольняють вимоги “зеленої“ хімії.

Розумні матеріали – створення матеріалів, які мають одну або кілька властивостей, які можуть бути суттєво змінені контрольованими зовнішніми чинниками, такими як напруга, волога, електричні або магнітні поля, світло, температура, рН або наявність певних хімічних сполук. Такі властивості є основою багатьох застосувань, включаючи датчики та пускачі, або штучні м'язи, зокрема електроактивні полімери.

Хімія металів, де завданнями є підвищення корозійної тривкості сталей при високих тисках і температурах; отримання нових металевих матеріалів (надчисті метали, аморфні магнітні сплави, корозієстійкі біологічно сумісні сплави).

Полімерні матеріали – розробка термостійких (до 500 °С) полімерів, термопластичних зносостійких поліуретанів з високим модулем еластичності, біополімерів та полімерних сплавів для потреб медицини, плівкових полімерів з уніполярною іонною провідністю для мікроелектроніки, високоселективних і продуктивних полімерних мембран для розділенні рідинних і газоподібних середовищ, тощо.

Кераміка, де актуальними задачами є отримання надпластичної кераміки і конструкційної кераміки для двигунів внутрішнього згорання й турбін, кераміки для різального інструменту на основі оксидів, нітридів та карбідів, радіаційнотривкої кераміки для нейтронного захисту ядерних реакторів, керамічних волокон та пін з простих та складних оксидів для високотемпературної ізоляції, біокераміки на основі гідроксиапатиту для заміни та відновлення пошкоджених суглобів, нових функційних керамічних матеріалів.

Композити – отримання армованих монокристалічними нитковидними волокнами конструкційних металевих матеріалів;

надпластичних композитів на основі алюмінію, зміцненого ультрадисперсним карбідом кремнію; кераміки, зміцненої волокнами для дизельних двигунів; хімічно стійкої склокераміки, зміцненої діоксидом цирконію; гнучких п'єзоелектричних композитів на полімерній основі; полімерних композиційних матеріалів на основі карбонових волокон, поліімідів тощо. графітові структури в авіації.

Нанохімія – створення нових поколінь наноматеріалів: термо- і корозієстійких нанопокриттів, акумуляторів, високоселективних мембран, сенсорів, металокомплексних низькорозмірних каталізаторів, фотокаталізаторів, засобів цільового доставляння.

Хімія харчових продуктів вивчає хімічні процеси та взаємодії всіх біологічних та небіологічних компонентів харчових продуктів. До біологічних речовин належать такі продукти, як м'ясо, птиця, салат, пиво та молоко. Основними компонентами тут є вуглеводи, ліпіди та білок, але також вода, вітаміни, мінерали, ферменти, харчові добавки, ароматизатори та барвники. Вивчається як продукти змінюються за певних технологій переробки їжі та способів поліпшити або запобігти їхньому розвитку. Приклад – зупинка коричневіння поверхні свіжозрізаних яблук за допомогою лимонного соку або підкисленої води.

Особлива увага до *хімії харчових добавок* що вводяться в продовольчі вироби для поліпшення технології виробництва, а також текстури і органолептичних властивостей продукту, збільшення його термінів зберігання, підвищення харчової цінності. До числа таких добавок належать: консерванти, антиоксиданти, окисники, емульгатори, стабілізатори, барвники, смакові речовини і ароматизатори, інтенсифікатори смаку і запаху, вітаміни, мікроелементи, амінокислоти, прянощі.

Біомаса як стратегічна сировина - це рослинна або тваринна сировина, яка використовується для виробництва енергії (електрики або тепла) або в різних промислових процесах як сировина для ряду продуктів. Це можуть бути цілеспрямовано вирощені енергетичні культури (наприклад, ріпак, трава), лісові залишки, відходи харчових культур (солома пшениці, жита), садівництва (дворові відходи), харчової

обробки (кукурудзяні качани), тваринництва (гній) або відходи з каналізаційних установок.

Для перетворення біомаси в інші форми може використовуватись ряд хімічних процесів, наприклад, для отримання палива, більш практичного для зберігання, транспортування та використання, або для використання певної властивості самого процесу. Перспективними є хімічні процеси, де біомаса може бути перетворена на цінні хімічні речовини.

В енциклопедії добре було б навести саме у хімічній формі інформацію, що є у геологів, про поклади неорганічних речовин, хоча б ту частину даних, що є у відкритих джерелах.

Можна сподіватися, що така енциклопедія могла б бути не лише цікавою, але й потрібною для якоїсь групи, нехай у даний момент дуже не чисельної, наших громадян.

Нездійсненою (через вартість написання) мрією мабуть є те, щоб хімічна інформація більшості гасел (статей) була представлена по-сучасному, як належить в комп'ютеризованому співтоваристві, — супроводжувалась графічним абстрактом (*Graphical abstract*), в якому «слід узагальнити зміст статті у стислій, живописній формі, покликаний привернути увагу широкої читацької аудиторії *в мережі*. Автори повинні надати зображення, які чітко відображають суть описаного у статті» (цитата з обов'язкових вимог до статті, що посилається у хімічні журнали топового видавництва хімічної літератури Elsevier, www.elsevier.com/).

Література і джерела

¹Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: науковий збірник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. – К., 2015. – 252 с.

² Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій. – 2012. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua>

³ Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору //Вісник Книжкової палати. – 2016. – №. 2. – С. 29-34.

⁴ Quantities, Units and Symbols in Physical Chemistry. IUPAC. Physical Chemistry Division / Prep, for publ. by I.Mills, T.Cvitas, K.Homann, N.Kallay, K.Kuchitsu. — 2nd ed. —Blackwell Sci., 1996.— 166 p.

⁵ Опейда Й., Швайка О. Глосарій термінів з хімії //Донецьк: Вебер. – 2008, 738 с

⁶ Опейда Й. О. Математичне та комп'ютерне моделювання в хімії: підручник / Й. О. Опейда. — Вінниця: ДонНУ, 2015. — 388 с.

УДК 523

Данило БІЛЕЦЬКИЙ

студент НТУ «Київський політехнічний інститут»

ДОСВІД СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА АСТРОНОМІЧНИМИ ОБ'ЄКТАМИ У ДОМАШНІХ УМОВАХ

Актуальність проблеми дослідження. Сучасна масова культура здебільшого зосереджена на популяризації розваг та предметів сумнівної інтелектуальності і духовної цінності. Кіновитвори, реклама, популярні у масі пісні, телепередачі, потік звичної інформації з Інтернету надто слабо спонукають молоду людину до пошуку себе і самостійної пізнавальної, мистецької творчості. Вони ініціюють радше тотальне споживацтво, а не інтерес до відповідних різновидів креативної діяльності.

Компенсувати цей суто розважально-емоційний вектор проведення вільного часу, який почасти зводиться до байдикування, *діяльністю творчою* теоретично повинна система освіти.

Формально державні міністерства, які опікуються освітою, молоддю, культурою та спортом для того і призначені, щоб націлювати молодих людей на комплексний інтелектуальний розвиток особистості. Це передбачає, у свою чергу, культивування знань, вмінь та навичок, які походять від індивідуальних задатків, що проявляються в індивідуальних зацікавленнях. На мою думку, крім обов'язкового навчального

процесу варто охоплювати молодь атмосферою різноманітних за науково-тематичною чи творчою спрямованістю неформальних або напівформальних гуртків, секцій, товариств. Вони можуть бути орієнтованими за царинами біології, історії, красзнавства, поезії, математики, спорту, фольклору, прикладних мистецтв тощо.

Разом з цим ми бачимо іншу картину практичної відсутності або крайньої слабкості такого охоплення. Молода людина, навіть при збереженні у неї креативного потенціалу, залишена напризволяще і підтримки не отримує. Причини цього, очевидно, різноманітні – від слабкості державно-політичної волі до кадрового дефіциту відповідних спеціалістів. Зрозуміло, що складні суспільно-політичні та економічні умови, в яких традиційно знаходиться система вітчизняної освіти, закономірно позначаються на недостатній кількості досвідчених викладачів, слабкому стимулюванні їх діяльності. Іншими словами, педагоги-ентузіасти сьогодні зустрічаються рідко, а їх діяльність державою не поціновується.

Відтак система освіти та культури занадто рідко надає молодій людині вибір способів цікавого творчо-інтелектуального розвитку у позанавчальний час.

Зважаючи на вищевикладене, це підвищує цінність самостійних, аматорських хобі, які є непоганим, і ледь не єдиним варіантом доповнення, компенсації такої слабкості українських державних структур, які мусять плекати прогрес знань і насаджувати культурні способи дозвілля, але цього не роблять.

Як ми можемо бачити, найчастіше молоді люди, схильні до подібних захоплень, обирають за власними уподобаннями способи проведення вільного часу, пов'язані з творчістю, зокрема, музикою, прикладними мистецтвами (різьбленням по дереву, писанкарством, малюванням тощо), поезією, спортом – у відповідності до вроджених задатків.

Такі школярі та студенти самі гуртуються у реальності чи Інтернет-середовищі, утворюють групи за інтересами, що цілком нормально і схвально.

Часто буває, що інтерес, які і у автора даної роботи, полягає у сфері спостереження за природними явищами в живих

і неживих системах доквілля. Зазначимо, що поширена мода на такі заняття, як ми знаємо, була популярна ще кілька десятиліть тому, про що свідчать вітчизняні художні фільми ХХ століття, наукові кіножурнали для дітей, нехудожні телевізійні покази, присвячені, зокрема, хронікам наукових відкриттів й біографіям багатьох видатних учених. Зараз ця мода, нажаль, не є популярною з-за навали маскультури, деградації суспільної моралі, слабкого заохочення як вчителів, так і учнів.

Вважаємо, що відродити подібну моду, вплинувши на таку інертну систему, якою є держава, доволі утопічно і наївно. Іншими шляхом є гуртування молодих людей з подібними науковими чи мистецькими інтересами, утворення неформальних гуртів, спільнот та організацій на основі взаємної підтримки, добровільної цікавості, необхідності обміну інформацією та здобутками. Сьогодні це легко за допомогою мережових технологій, які уможливають знайомства людей зі спільними інтересами навіть без необхідності безпосереднього контактування.

Але для обміну науково-аматорськими даними, їх все ж таки *потрібно мати* – і для задовільнення власної цікавості, і для демонстрації потенційним однодумцям. Іншими словами, треба *вміти заявити про свій досвід*, певним чином його оформивши.

Відтак просто мати схильність до спостереження об'єктів природи *замало*. Багато молодих людей, наприклад, приватно люблять фотографувати рослини, зірки, море, тварин чи, скажімо, блискавки і роблять це безсистемно. Але ми вважаємо, що узагальнення отриманого фактажу, пошук інформації про предмети своєї цікавості та відповідне наукове оформлення звітів переводить хобі на більш якісний рівень, який у перспективі буде межувати з професіоналізмом. До того ж, сукупно це є очевидно корисним для успішного оволодіння майбутньою професією, пов'язаною з будь-якою науковою цариною.

Наближаючись до суті цієї роботи, зазначимо, що наш науковий інтерес, з-поміж іншого, містить і можливість спостереження за найвідомішими небесними тілами, які бачить земний спостерігач. Озброєні елементарними і доступними

технічними засобами, ми прагнемо, наприклад, повторити відкриття Галілея, спостерігаючи гори на Місяці, фіксуючи наявність у Юпітера супутників, плям на Сонці та інше.

У цій роботі буде подано наш узагальнений досвід такого спостереження.

Додатково зазначимо, що, так би мовити, «домашні» розвідки подібного типу нещодавно були доволі традиційними, бо таємниці об'єктів Всесвіту привертали увагу до себе в будь-яку епоху. До того ж ми віримо, що цікавість, подібна до нашої, доволі поширена і присутня у багатьох молодих людей, які прагнуть до знань і творчості.

Отже, актуальність поданої до уваги роботи обґрунтовується сукупно об'єктивними та суб'єктивними аргументами.

Практична цінність дослідження, яке подається до уваги, на нашу думку, зводиться до таких позицій:

1. Вивчення *можливості спостереження* за астрономічними об'єктами вдома з застосуванням простих і доступних технічних приладів. Тобто апробований досвід, якщо він виявиться позитивним, може бути запозичений будь-якою людиною, яка має подібні наукові захоплення і технічні засоби. Така людина може на нашому прикладі ініціювати і проводити власні експерименти, що розширить її сфери особистісного розвитку.

2. У свою чергу, обмін досвідом, висновками тощо може додатково привести до *розвитку пізнавально-когнітивних компетенцій* великої кількості однодумців, а відтак – до зародження наукової молодіжної неформальної групи.

3. Крім цього, результати нашого дослідження очевидно можуть бути корисними у вигляді *наочного матеріалу* для проведення низки уроків за тематикою фізики, астрономії і навіть історії, бо вивчаючи останню, людина обов'язково знайомиться з науковими відкриттями Г.Галілея, І.Кеплера, І.Ньютона та інших піонерів експериментальної науки.

Об'єктом поданих до уваги наукових досліджень є область інформації, пов'язана з можливістю в домашніх умовах спостерігати озброєним оком і документально фіксувати найбільш помітні астрономічні об'єкти: Місяць, найбільші

планети Сонячної системи. До сфери об'єкту належить інформація про найбільш помітні, і тому, доступні до спостереження ознаки таких небесних тіл, як елементи рельєфу Місяця, характеристики найпомітніших супутників Юпітера та ін.

Предметом дослідження стануть виявлені на практиці та зафіксовані фотографічно ознаки астрономічних об'єктів, які нами спостерігалися – з системним узагальненням поданої читачеві інформації.

Новизна пояснюється тим, що за останні два десятиліття дуже мало молодіжних робіт з наукової творчості було присвячено тематиці, яка аналогічна нашій.

Пошук інформації показує, що астрономічні аматорські спілки є у Києві, Івано-Франківську, Маріуполі, у Житомирі, Сумах, Харкові та деяких інших містах [1; 2]. Серед таких слід вказати Навчальний центр аерокосмічної освіти молоді імені О.М.Макарова (м.Дніпро), Центр науково-технічної творчості молоді «Сфера» (м.Київ), Астрономічний гурток при КНУ імені Тараса Шевченка, аналогічний – у м. Вінниця (Міський палац дітей та юнацтва імені Лялі Ратушної), Бердянське товариство аматорів астрономії «Оріон», Львівське астрономічне товариство, Одеське товариство аматорів астрономії «Астродес». Ці організації проводять конференції, навчально-освітні семінари, запрошують відвідати планетарії та обсерваторії тощо.

Разом з цим, огляд їх здобутків показує низку професійних наукових праць українських вчених. Але робота з *молоддю та аматорами* радше протікає у напрямках комп'ютерного моделювання, дизайну, створення моделей (а почасти просто муляжів) ракет, робототехніки, науково-пізнавальних лекцій, конкурсах дитячого малюнку на космічну чи фантастичну тематику.

Підкреслюючи її потрібність, можна констатувати, що самостійних наукових розвідок з астрономії, які здійснили початківці, сьогодні в Україні явно бракує. А існуючі мають мало спільного з нашою роботою, яка викладена нижче. Пошук *власних* астрономічних фото, які зробили молоді наші співвітчизники, показує вкрай незначну їх кількість. Радше можна доволі легко знайти аматорські знімки, зроблені або

декілька десятиліть тому (за радянських часів), або сучасними російськими, або англомовними аматорами, а не українцями.

Тобто, новизна поданої до уваги праці, з урахуванням сучасних вітчизняних реалій, доволі очевидна.

Метою роботи є вивчення можливості спостереження за низкою астрономічних об'єктів у побутових умовах, систематизація результатів та наукове оформлення набутого досвіду.

Завдання, які ми безпосередньо передбачаємо для досягнення цієї мети, будуть:

1. Пошук і збір інформації з наукових та науково-популярних джерел для з'ясування характеристик астрономічних об'єктів, які потенційно можуть спостерігатися аматорами з застосуванням простих оптичних приладів.

2. Вибір інструментів, придатних для практичного вивчення і фіксації предмету дослідження.

3. Безпосереднє практичне спостереження низки астрономічних об'єктів (Місяць, Юпітер і його супутники, Сатурн, Марс) зі спробою фотофіксації результатів.

4. Систематизація отриманої інформації з утворенням бази іконографічних зображень вказаних небесних тіл.

5. Формулювання висновків та рекомендацій.

Розділ 1. Вивчення теоретичних аспектів аматорського спостереження за астрономічними об'єктами.

Вивчення джерел інформації показало принаймні достатню кількість науково-популярної літератури для дітей та юнацтва, яка може бути однозначно корисною для досягнення поставлених задач. Головним чином це книжки, написані відомими академічними науковцями, викладачами і популяризаторами науки в СРСР, такими як Б.О. Воронцов-Вельямінов, Я.І.Перельман, І. С. Шкловський [3-5]. Саме ці видання претендують на академічну науковість навіть при популярному стилі викладу інформації.

Існують також численні сучасні видання, низка яких також може бути корисним, хоча їх стиль, за рідкісним виключенням, радше тяжіє до ігрової презентації [6 – 11; 16; 17].

Зазначимо, що сучасні реалії передбачають і мережевий пошук. Відтак ми послуговувалися й Інтернет-джерелами, зокрема даними розлогої та популярної інформаційної бази, якою є, наприклад, Вікіпедія [12].

Дослідивши тези науковців, ми теоретично підтвердили власну гіпотезу про потенційну можливість як спостереження низки небесних об'єктів та їх деталей озброєним оком у домашніх умовах, так і фіксування результатів шляхом фотографування.

При цьому автори наголошують, що навіть непрофесійна астрономічна оптична техніка (на кшталт біноклів, підзорних труб і т.п.) дає можливість розрізняти на найбільших небесних тілах об'єкти (окремі гори, гірські гряди, кратери, розломи та ін.), які неможливо побачити оком неозброєним. Зрозуміло, що ці деталі повинні належати до найкрупніших.

Після історіографічного огляду початків експериментальної астрономії, нижче буде наведено опис таких об'єктів на Місяці, Сонці, у системі Юпітера, Сатурну, бо саме цей перелік наводиться у літературних джерелах як потенційно можливий для спостерігача-аматора. У свою чергу, такий опис буде корисним для подальшого практичного етапу нашої роботи, бо дозволить чітко ідентифікувати деталі картини, яка буде спостерігатися, наводити коректні назви тощо.

1.1. Історичний огляд початків експериментальних астрономічних спостережень

Піонером експериментальної, технічно озброєної, а не теоретичної математично-геометричної астрономії вважається Галілео Галілей. Користуючись певним послабленням католицько-церковного контролю за вченими, яке спостерігалось вже у ранньому Відродженні, він застосував телескоп-рефрактор з максимально можливим збільшенням 32х.

Навіть такий прилад дозволив Галілею виявити гори та гірські масиви на Місяці, плями на Сонці, довести існування у Юпітера окремих супутників, що разом з залученням коперніканської філософії спричинило аргументоване переосмислення геоцентричної концепції Клавдія Птолемея.

Публікація Галілеєм результатів досліджень у 1610 році викликала серед вчених лавиноподібну популярність оптичних спостережень за небом. Невдовзі було виявлено, що Чумацький шлях складається з скупчень окремих зірок, що Венера має фази, а Сатурн - кільця. Наведемо нижче хронологію найважливіших відкриттів емпіричної астрономії у XVII сторіччі.

- 1610 р. – відкрито туманність Оріона. Детальний її опис належить нідерландському натурфілософові Християнові Гюйгенсові у 1656 році.

- 1612 р. – відкриття Туманності Андромеди німецьким астрономом Симоном Маріусом, який поряд з Г.Галілеєм може вважатися піонером емпіричної астрономії.

- 1647 р. – польський астроном Ян Гевелій склав першу детальну карту Місяця.

- 1655 р. 5 березня Християн Гюйгенс відкрив супутник Сатурна Титан. А наступного року – кільця Сатурна.

- 1665 р. – відкриття на Юпітері Червоної плями (Джовані Кассіні, Роберт Гук). Обчислено період обертання Юпітера (а у 1666 р. – Марса) навколо своєї осі[9; 23].

Зрозуміло, що телескопи швидко вдосконалювалися за напрямками компактизації, ускладнення конструкції, посиленням збільшувальної спроможності. Так Христіан Гюйгенс довів збільшувальну силу до 92х, а Ісаак Ньютон взагалі сконструював альтернативну рефрактору модель телескопа-рефлектора. Сукупно це призвело до надзвичайної моди на науки та аматорські астрономічні спостереження.

Відтак ми бачимо, що навіть озброєні порівняно непотужними оптичними приладами відомі практики минулого змогли спостерігати велику кількість цікавих деталей небесних об'єктів.

1.2. Найбільші деталі Місячного рельєфу

До об'єктів Місяця, які можна спостерігати навіть за допомогою простих побутових телескопів, належать:

- *Моря*. Вони є найбільшими частинами поверхні місяця; це низовини. Наприклад, Море Дощів розташоване на 1-3 км нижче середнього рівня поверхні Місяця з рівним вкритим лавою дном, на якому трапляються складки та невеликі гори.

Застигла лава більш темна, ніж решта поверхні Місяця, і саме цим пояснюється сірувато-коричневий відтінок, характерний для місячних морів. Моря вкриті вулканічними породами, в основному базальтами. У морях мало кратерів. Крайовим зонам морів, які нагадують затоки, а також темним западинам у вигляді озер, та навіть боліт, були дані відповідні їх увазі назви. Навколо багатьох морів розташовані кільцеподібні гірські хребти. Найбільше море Місяця має назву Океану Бур. На видимій стороні супутника розташовано понад 20 морів, десятки заток, озер та боліт[18]. (Див. Додатки 1-10 та детальні карти Місяця на ресурсах [19; 20]);

- гори - форма рельєфу, різке локальне ізольоване піднесення поверхні над сусідніми відносно вирівняними ділянками. Характеризується чіткою лінією підшви (межею переходу від рівнини до власне гори), різкими коливаннями відносних висот. Станом на 2015 рік гір, які мають затверджені Міжнародним астрономічним союзом, існує 30, а гірських систем - 18 [21];

- кратери – чашоподібні виїмки на поверхні, що мають відносно пласке дно і оточені кільцеподібним валом;

- *борозни* – тріщини або вузькі канали на поверхні;

- *гряди* – зморшки місцевості, які часто зустрічаються на поверхні місячних морів;

- *Долини* – плоскі витягнуті форми рельєфу, які часто нижчі за навколишні геологічні утворення;

Крім цих об'єктів, як вважають автори досліджених інформаційних джерел, аматор може спостерігати цікаве явище під назвою «*лібрація*» (Див. додатки 6,7).

Прийнято вважати, що Місяць обернений до Землі однією стороною, але під час тривалих спостережень можна побачити не 50%, а 59% його поверхні. Лібрація пояснюється певною оманю, яка заключається у тому, що з точки зору земного спостерігача, Місяць нібито виконує повільні коливальні рухи.

Джерела [6; 7; 13] повідомляють, що «хоча період обертання Місяця навколо Землі і дорівнює періоду її обертання навколо власної вісі, лібрація дозволяє спостерігачеві бачити у різні моменти місячний диск у дещо різних положеннях». При цьому виділяють такі її різновиди:

- *лібрація за довготою*, з причини якої можна поперемінно «зазирнути» у приховану півкулю Місяця зі східного і західного краю.

- *лібрація за широтою*, яка виникає через нахил вісі Місяця до площини її орбіти навколо Землі. Коли Місяць рухається навколо Землі, ми можемо спостерігати то Північний, то Південний його полюси з періодом 27 земних днів.

- *щоденна лібрація* – порівняно невеликі добові коливання, які пов'язані з невеликою відстанню Місяця від Землі і з паралаксом (географічним положенням спостерігача). Лібрація, що відбувається з причини обертання Землі.

- *фізична лібрація* – коливальні рухи Місяця, викликані припливними силами Землі, що спричиняють зміни періоду його обертання навколо вісі.

З огляду на вищевикладене, ми сподіваємося, що практичне дослідження дозволить спостерігати і фіксувати на фотографіях принаймні основні елементи місячного рельєфу.

1.3. Можливість спостереження за іншими астрономічними об'єктами і явищами

Вивчення джерел інформації також показує, що за допомогою порівняно простих оптичних інструментів (біноклі, підзорні труби) можна спостерігати *плями на Сонці*, *розрізняти диски планет*, такі як Марс, Юпітер, Венера і Сатурн, а також деталі, пов'язані з ними. До них відносяться, наприклад, кільце Сатурна, так звані «галілейські» супутники Юпітера. Докладніше про це.

Плями на Сонці – темні ділянки на нашому світілі, температура яких опускається приблизно на 1500°K у порівнянні з навколишніми ділянками фотосфери. Сонячні плями є зонами виходу до фотосфери сильних магнітних полів. Потемніння фотосфери відбувається з причини продавлення магнітним полем конвективного руху речовини і, як наслідок, зниження температури у цих областях.

Юпітер - найбільша планета Сонячної системи, п'ята за віддаленістю від Сонця. Газовий гігант. Один з найяскравіших об'єктів на нічному небосхилі після Місяця й Венери. Диск і

супутники Юпітера є популярними об'єктами спостереження для астрономів-любителів.

Галілейські супутники Юпітера - збірна назва 4 найбільших супутників Юпітера: Іо, Європи, Ганімеда і Каллісто (у порядку віддалення від Юпітера). Супутники були відкриті Галілео Галілеєм в грудні-січні 1609 - 1610 років з допомогою його першого в історії телескопа. 7 січня 1610 року він написав листа, який містить першу згадку про супутники Юпітера. До того часу він бачив лише три з них і вважав їх нерухомими зірками близько Юпітера. Він продовжив спостереження з 8 січня по 2 березня і в ході нього відкрив четвертий супутник, а також обертання супутників навколо Юпітера. Всі чотири супутника входять до числа найбільших супутників Сонячної системи і теоретично можуть спостерігатися у невеликий телескоп як невеликі зірочки, що оточують диск планети Юпітер. При цьому, як і Галілео Галілей, ми сподіваємося побачити різне їх положення, що доводить їх обертання навколо газового гіганта.

Сатурн і його кільця. Сатурн – шоста планета від Сонця і друга за розмірами після Юпітера. Сатурн, а також Юпітер, Уран і Нептун, належать до газових гігантів. Кільця Сатурна – система плоских концентричних утворень з льоду і пилу, розташована в екваторіальній площині Сатурна. Галілео Галілей був першим, хто побачив кільця Сатурна, він спостерігав їх у свій телескоп з 20-кратним збільшенням у 1610 році, але не ідентифікував їх як кільця. Він вважав, що бачить Сатурн «потрійним», з двома додатками невідомої природи з боків.

Марс – четверта за віддаленістю від Сонця і сьома за розмірами планета Сонячної системи; маса планети складає 10,7% маси Землі. Названа на честь давньоримського бога війни. Іноді Марс називають «червоною планетою» з-за червонуватого відтінку поверхні, який надається мінералом маггемітом (оксидом заліза). Планета земної групи з розрідженою атмосферою (тиск у поверхні у 160 разів менше земного). Особливостями поверхневого рельєфу Марса можна вважати ударні кратери на зразок місячних, а також вулкани, долини, пустелі, полярні льодовикові шапки зразок земних.

Венера – друга за відстанню від Сонця планета Сонячної системи, поряд з Меркурієм, Землею і Марсом належить до сімейства планет земної групи. Названа на честь давньоримської богині любові Венери. Не має природних супутників. Це третій за яскравістю об'єкт на небі Землі, після Сонця і Місяця. Зрідка Венера видно неозброєним оком і в світлий час доби.

У вивчених джерелах, наприклад [13], стверджується, що за допомогою оптичних приладів, які спроможні на малі (30-70х) і середні (70-140х) збільшення, Юпітер, Сатурн, Марс, Венера будуть помітні як невеликі диски. Однак навіть з допомогою таких приладів можна розглянути галілеївські супутники Юпітера та кільця Сатурна. Що стосується плям на Сонці та об'єктів рельєфу Місяця при різних його фазах, то вони, теоретично, будуть легко помітні. Доступна нам оптична техніка буде описана нижче.

1.4. Вплив різних чинників на якість аматорських астрономічних спостережень.

Після опису небесних тіл, а також їх деталей, які гіпотетично можна спостерігати в домашніх умовах, наведемо знайдені у літературі дані про фактори, які здатні впливати на якість проведення астрономічних спостережень. До них відносять:

- *запиленість атмосферного повітря* – це маса частинок (від 0,1 до 20 мкм), які знаходяться в одному кубічному метрі повітря [14]. За даними статистики вчених [14], атмосфера на Донбасі має досить сильну (навіть критичну) запиленість, що може негативно позначатися на якості астрономічних спостережень;

- *неоднорідність густини різних шарів атмосфери Землі*, яка викликана різною їхньою температурою. В джерелах інформації вона називається іноді «обуренням повітряних мас» [16]. З причини неоднорідності промені світла будуть заломлюватися на межі зміни щільності. У підсумку це може відбиватися на мерехтінні астрономічних об'єктів, розмивання та іншому спотворенні їх зображення;

- *хмарність*, яка визначається як сукупність завислих в атмосфері продуктів конденсації водяної пари, що

спостерігаються у конкретному місці (пункт або територія) на певний момент або період часу;

- *віддаленість об'єкту спостереження від Землі.*

Наприклад, планети в протистоянні (моменті проходження найближчої до Землі точки своєї орбіти) теоретично, спостерігаються якісніше, ніж у період розбіжності;

- *топографічні об'єкти* (будівлі, дерева, терикони, пагорби тощо) можуть істотно погіршувати астрономічні спостереження і навіть робити їх неможливими, наприклад, якщо астрономічне тіло знаходиться низько над горизонтом і побачити його з-за перешкод немає ніякої можливості;

- *збільшувальна сила оптичного приладу*, або «видиме збільшення», визначається як одна з найважливіших характеристик оптичних приладів для спостереження (біноклів, зорових труб, луп, мікроскопів тощо). Чисельно дорівнює відношенню кутового розміру спостережуваного через прилад оптичного зображення предмета до кутового розміру цього ж предмета, але при спостереженні неозброєним оком [17]. Опис використаної в даному дослідженні оптичної техніки (зорової труби) буде приведено у 1.4.

1.4. Опис використаної оптичної техніки

При проведенні дослідження була використана зорова труба – технічний прилад, який належить до збільшувальних пристроїв, що перебувають на межі «слабких» та «середніх» за збільшувальною здібністю – з точки зору джерела [13; 24].

Зорова труба – оптичний прилад для візуального спостереження віддалених об'єктів; зазвичай складається з об'єктива, окуляра і обертальної системи. Називається однією з найпоширеніших серед аматорів оптичних систем з причини порівняно невеликої її ціни. Як правило, зорова труба, за своєю оптичною схемою уявляє зменшений у розмірах телескоп-рефрактор, або так званий «телескоп Галілея».

Наявна у автора роботи зорова труба була товаром китайського виробництва фірми Lixun. Наведемо фотографію використаної зорової труби (Мал. 1.4.1.).

Характеристики, заявлені виробником: діаметр об'єктиву 70 мм, діаметр лінзи окуляра 15 мм, збільшення 25-75х, лінійне поле зору на 1000 м становить 150 м.

Застосовуючи формулу переведення лінійного поля зору у кутове, отримуємо $X=0,1498$ рад, або $8,578^\circ$ при збільшенні 25х, відповідно при максимальному збільшенні це число складає $0,4494$ рад, або $25,734^\circ$. Округляючи до цілих, ми теоретично припускаємо, що максимальне значення кутового збільшення даного оптичного приладу становить $0,45$ рад, або 26° .

Дана зорова труба оснащена металевим штативом з функцією обертання по горизонтальній вісі та можливістю зміни кута вертикальної вісі.

Рисунок 1.4.1. Зображення застосованої зорової труби.

Рисунок 1.4.2. Тримач смартфона, застосований для фотозйомки

Розуміючи важливість не просто спостереження астрономічних об'єктів, але і документування отриманих даних у вигляді цифрових фотографій, автор користувався спеціальним тримачем-фіксатором смартфона, який забезпечував можливість кріплення фотографуючого пристрою на окуляр зорової труби (див. Рисунок 1.4.2.).

Адекватно прикріпити більш складну фототехніку, наприклад, фотоапарат, цим тримачем, на жаль, не видається можливим.

Смартфон обладнаний фотокамерою з роздільною здатністю 12 мегапікселів, що в 10-12 разів менше чутливості людського ока, якщо вважати її, у перерахунку на пікселі, рівною 120-140 мільйонів [22]. Однак заздалегідь тут висловлюємо впевненість, що фотографії, наведені у практичній частині нашої роботи матимуть достатню деталізацію (або принаймні задовільну) для адекватної репрезентації результатів дослідження.

Розділ 2. Виклад результатів практичного етапу дослідження.

2.1. Часові та топографічні параметри

Отже, після викладення теоретичних аспектів, які стосуються аматорських спостережень найвиразніших об'єктів зоряного неба, викладемо результати наших досліджень.

Спостереження проводилися у м. Макіївка Донецької області (48°03'20" півн. ш. 37°57'40" сх.д.) протягом двох років – тоді, коли це дозволяла наявність вільного часу. Кінець звітнього періоду – листопад 2020 року.

Для того, щоб якомога більше нівелювати вплив перешкод від топографічних об'єктів, використовувалися підвищення, хоча це було не завжди ефективно, бо низка об'єктів (дерева, терикони тощо) мають досить велику висоту і неминуче заважали повному огляду небесного склепіння.

Погодні умови рідко були перешкодою для спостережень, чого не можна сказати про значну запиленість атмосфери на Донбасі та наявність у ній неоднорідностей, що сукупно утруднювало наведенню чіткого фокусування об'єктів, які спостерігалися.

Загальна кількість фотографій принаймні суб'єктивно задовільної якості становить понад 100. Далі наведення деяких з них буде систематизовано за об'єктами візуального спостереження.

Таке подання фотографій, – у загальному тексті, – буде супроводжуватися поясненнями, рівень яких адекватний нашій аматорській кваліфікації. Крім цього, необхідні світлини будуть поміщені у додатки.

2.2.Спостереження Місяця

Разом з цим, як ми можемо бачити з рис. 2.1.1., навіть застосовуючи оптичну техніку низької чи нижчосередньої збільшувальної сили, аматор цілком у спроможності спостерігати і фотографувати численні деталі місячного рельєфу.

На наведеній нижче світлині ми можемо бачити фрагмент східної сторони видимої з Землі місячної поверхні.

Рисунок. 2.1.1.

*Фрагмент місячного
рельєфу. Район Моря
Нектару. Чітко
розрізняються ударні
кратери, гірські утворення.*

- 1 – кратер Теофіл;
- 2 – кратер Кирило;
- 3 – кратер Катарина;
- 4 – кратер Медлер;
- 5 – кратер Фракасторо,
- 6 – кратер Пікколоміні,
- 7 – гірська гряда «Уступ
Алтай»;
- 8 – Море Нектару

Чітко розрізняються доволі великі ударні об'єкти, діаметр яких становить близько 100 км: трійця кратерів (Теофіл – 98,6 км, Кирило – 98,1 км і Катарина – 98,8 км), кратер Пікколоміні – 87,6 км. Крім цього, спостерігач легко може фіксувати місячні гори – ударні вали навколо чаш, окремі піки всередині кратерів Теофіл, Кирило та Пікколоміні (висоти до 2100 м), гірську гряду Уступ Алтай на півдні тощо.

Приймаючи до уваги те, що роздільна здатність людського ока, на думку фахівців, у понад 10 разів краща, ніж у застосованої фотографічної камери, зауважимо на доволі

високій якості потенційних картин місячної поверхні, які можна спостерігати аматорськи.

Озброєне око цілком може фіксувати об'єкти, розмір яких становить 3-5 км., хоча фотографічно зафіксувати їх наявною технікою важко.

Прикладом цього є кратер Медлер (діаметр 27,6 км) – його виразно видно на світлинні, відтак без можливості фотографічної фіксації ми помічали об'єкти значно менші за нього – ударні кратери-сателіти, окремо стоячі скелі, пагорби, тріщини та інше. Наведемо ще кілька наших світлин (див. Рис. 2.1.2., 2.1.3.), на яких репрезентовано можливість аматорських спостережень.

Рисунок 2.1.2.

Район

Моря

Вологості.

- 1 – Море Вологості
- 2 – кратер Гассенді
- 3 – сателітний кратер Гассенді А
- 4 – кратер Мерсенн
- 5 – кратер Лі
- 6 – кратер Вітелло

Преставлений на мал. 2.1.2 фрагмент поверхні також показує цілком достатню для аматора якість фотографічних зображень.

Чітко спостерігається як саме Море Вологості (південний захід видимої сторони Місяця), такі основні кратери – Гассенді (110 км у діаметрі), сателітний Гассенді А (32 км), кратер Мерсенн – 84 км і два напівзруйнованих кратери Лі (41 км) та Вітелло (42 км). Фіксуються на фотографії також деякі інші деталі рельєфу, наприклад, гірські піки по центру кратера Гассенді, обрив Лібіха (довжина – 180 км) – на фото це риска відразу праворуч від кратера Мерсенн.

Що стосується загальнооглядових фото Місяця, то на них також можна відмітити низку найкрупніших деталей та явищ – див. мал. 2.1.3.

При цьому зазначимо, що при максимально можливому більшенні зорової труби місячний диск був більшим за поле зору – тому зорову трубу було відрегульовано на таке збільшення, коли тоді кутовий розмір диску нашого природного супутника був менший за поле зору, яке вище було обчислено у $\approx 26^\circ$. Ми домоглися, щоб диск Місяця був дещо менший за вказане число і дорівнював близько 0,35 рад ($\approx 20^\circ$) тобто збільшувальна сила складала лише $\approx 36\times$ – якщо вважати лінійні розміри Місяця, видимого неозброєним оком рівними $0,558^\circ$.

Вже на загальних фото спостерігач може виразно бачити численні деталі рельєфу, які не вирізняються неозброєним оком – крупні та середні кратери, гребені гірських масивів, чітку різницю між поверхнею місячних морів та «суходолу» тощо. При цьому наближення до об'єктів лінії термінатора покращує їх розрізнення. Простіше кажучи, бажано, щоб освітлені вони були косими променями Сонця – див. рисунки 2.1.4. та 2.1.5.

Рисунок 2.1.3. Загальний вигляд Місяця.

Рисунок 2.1.4. Місячний ландшафт, освітлений косими променями Сонця

Рисунок 2.1.5.

Район

Моря Доців

- 1 – кратер Коперник
- 2 – кратер Кеплер
- 3 – кратер Рейнгольд
- 4 – кратер Лансберг
- 5 – Затока Веселки
- 6 – кратер Булліальд

Як бачимо, лінія термінатора справляє значний вплив на можливість вирізнення і фіксації об'єктів рельєфу Місяця. Так (див. мал. 2.1.5.), кратери Коперник (93 км) та Буллїальд (63 км), які практично перетинається межею день-ніч, вирізняються чітко так само, як і Затока Райдуги. На відміну від них, кратери Рейнгольд (43 км), Лансберг (38) і навіть Кеплер (30 км) з своїми знаменитими променями (простягаються на 300 км) вирізняються порівняно гірше, бо освітлені більш прямими променями Сонця.

Звичайно, продовжуючи спостереження регулярно, можна зафіксувати повний цикл фаз Місяця і скласти відповідну картотеку (див. Додаток 2.)

2.3. Спостереження системи Юпітера, Марса, Венери, Сатурна

2.3.1. Система Юпітера

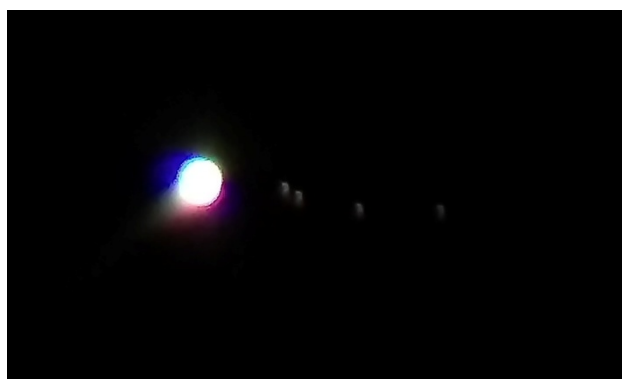
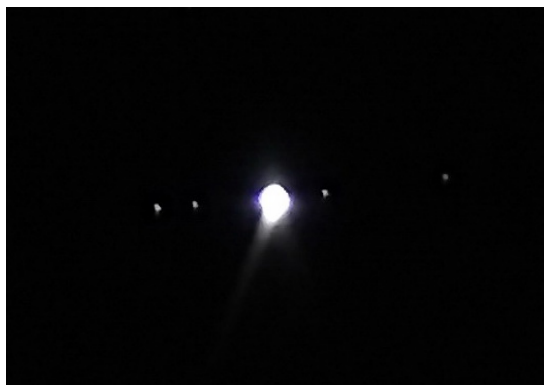
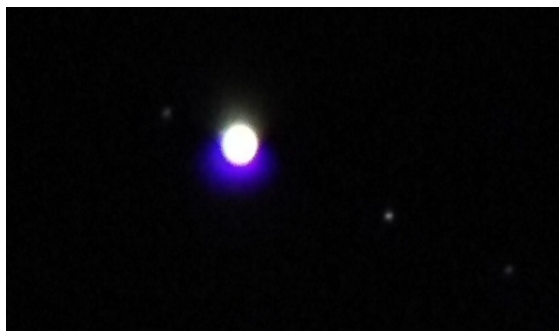
Доволі плідними виявилися спостереження за системою Юпітера та його найпомітніших супутників.

За допомогою доступної оптичної техніки нам цілком вдалося численні рази фіксувати як сам диск планети Юпітер, так і різне розташування його так званих «галілеєвих» супутників: Іо, Європи, Ганімеда та Каллісто (в порядку віддаленості від планети). Фактично ми повторили дослідження самого Галілео Галілея 1610 року, що було цікаво з пізнавальної точки зору у контексті таких дисциплін, як історія натурфілософії, фізики та, зокрема, астрономії.

Сама планета Юпітер розрізнялася як опалесцентний диск розміром приблизно 20' - точні кутові характеристики виміряти не представлялося можливим з причини відсутності на телескопі будь-яких допоміжних шкал. Проте доволі великий розмір планети дозволяв бачити найбільші паралельні пояси хмар.

Чотири наведені супутники також розрізнялися при максимальному збільшенні саме як диски.

Наведемо низку зображень, які лише неповною мірою відбивають картину, яка спостерігалася оком.

*Рисунки 2.3.1.1. – 2.3.1.3. Система галієєвих супутників
Юпітера*

2.3.2. Спостереження Марса і Венери

Що стосується цих небесних тіл, то вони також чітко розрізнялися саме як диски, помітно менші, ніж Юпітер. Суб'єктивно планета Марс уявлялася спостерігачеві як блідо-рудуватий диск, а Венера – як диск молочно-білого забарвлення.

Рисунки 2.3.2.1. і 2.3.2.2. Фотографії планети Марс

Рисунки 2.3.2.4. і 2.3.2.5. Фотографії планети Венера

Зрозуміло, що великої практичної цінності фотографії такої якості не мають, але зауважимо, що по-перше, роздільна спроможність людського ока забезпечувала нам значно більш чітке і тому якісне зображення, а, по-друге, ми мусимо

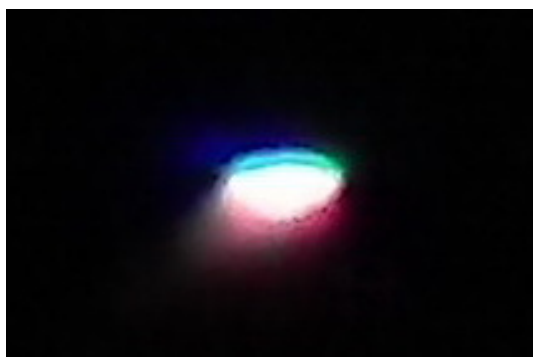
об'єктивно звітувати про отримані результати – навіть якщо їх якість не бездоганна.

2.3.3. Спостереження Сатурна

На відміну від Г.Галілея, який вважав Сатурн подвійною планетою з причини надто нечіткого її зображення, наша оптична техніка дозволила побачити і певною мірою успішно зафіксувати й сам Сатурн, і його знамениті кільця.

Кутовий розмір системи Сатурн+кільця, видимий за допомогою нашої зорової труби, був приблизно такий самий, як і в Юпітера. Тому за оптимальних на Донбасі погодних умов ми могли бачити навіть тінь від кільця на дискові планети. Наведемо світлини.

Рисунки 2.3.3.1., 2.3.3.2. та 2.3.3.3. Система планети Сатурн.

Висновки

Згідно поставлених у Вступі задач, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. Здійснений пошук і збір інформації з наукових та науково-популярних джерел виявився достатнім для з'ясування характеристик астрономічних об'єктів, які спостерігалися на практиці.

2. Так само успішно було віднайдено оптичний прилад, придатний для аматорського спостереження небесних тіл.

3. Було здійснено практичне спостереження низки астрономічних об'єктів (Місяць, Юпітер і його супутники, Сатурн, Марс) з фотофіксацією результатів.

4. Отриману інформацію було проаналізовано та систематизовано.

5. Щодо рекомендацій, які ми можемо надати аматорам, які знаходяться на подібному з нами щаблі досліджень, то вони стосуються, зокрема необхідності врахування об'єктивних перешкод, які значно утруднюють аматорські спостереження. Так, практично унеможливають їх чи принаймні перешкоджають фотофіксації:

- будь-яка хмарність, запиленість атмосфери, наявність у останній нерівномірностей щільності повітря – у напрямку спостереження;

- низьке розташування небесного тіла над обрієм при наявності рослинності чи будов, що перешкоджають огляду;

- слабка роздільна здатність камери (при цьому, наявну в нас роздільну здатність камери в 12 мегапікселів можна вважати мінімально достатньою);

- неможливість оптимального сполучення окуляру телескопа та об'єктиву фотокамери. Читачеві, який буде зацікавлений у подібних спостереженнях, треба мати на увазі, що вручну коректно сполучити оптичні вісі телескопа та камери практично неможливо. Відтак треба мати відповідний технічний пристрій;

- будь-яке тремтіння штативу телескопа. Тому ми радимо аматорам продумати систему надійної динамічної фіксації оптики й використовувати на фотографічній техніці

автоматичний спуск для того, щоб тремтіння не викликалося принаймні людським доторком.

Крім цього, ми зустрілися з очікуваною перешкодою аматорських спостережень – хроматичною аберацією, яка проявлялася, особливо, при максимальних режимах оптичної здатності зорової труби. Зображення контуру небесних тіл ставало нечітким, забарвленим у невластиві кольори. При зоровому спостереженні аберация була значно менш помітною, ніж при фотографічній фіксації, бо заломлення і дисперсія світлового променя у об'єктиві камери (а не лише у оптиці зорової труби) збільшували ефект аберации. Це погіршувало якість фотографій. Прикладом цього є факт розрізнення на Місяці оком елементів рельєфу (кратерів) не більше за 4-5 км в діаметрі і неможливості їх фотофіксації наявною камерою. Так само незадовільно фіксувалися кільця Сатурну, хоча оком їх було видно чітко. Простіше кажучи, з причини слабкої роздільної здатності та аберации, камера їх не фіксувала.

6. Однозначно позитивним ефектом від аматорських спостережень є пізнавальний поштовх, якого надає необхідність набувати специфічної ерудиції та відшукувати коректні назви об'єктів зоряного неба, рельєфу планет, які спостерігалися (див. Додатки 4 – 10). Відтак авторові роботи тривало доводилося досліджувати мапи, досвід чужих, більш професійних спостережень, довідкову текстову літературу тощо.

7. Отже, підсумовуючи викладене вище, досвід аматорських спостережень цілком можна вважати принаймні задовільним. Зазначені недоліки спричинені суто технічними особливостями оптики, яка застосовувалася для утворення фотографій. Вважаємо, що людина, яка бажає просто спостерігати наведені вище об'єкти, цілком може задовольнитися відносно простими оптичними приладами – ці спостереження будуть успішними і цікавими. Труднощі можуть її спіткати тільки на етапі створення зображень задовільної чіткості та якості. Тут треба забезпечити себе більш потужною, ніж у нас, фотографічною технікою, а також мати пристрій коректного сполучення камери та телескопа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Український астрономічний портал. Розділ «Аматорська астрономія в Україні». Ресурс <http://www.astrosvit.in.ua/amatorska-astronomiia-2>
2. НЦАОМ. Ресурс <http://www.unaec.dp.ua>
3. Воронцов-Вельяминов Б.А. Очерки о Вселенной. Москва: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1951. – 522 с.
4. Перельман Я.И. Занимательная астрономия. Москва: ГТТИ, 1954. - 212 с.
5. Шкловский И.С. Вселенная. Жизнь. Разум. Москва: Наука, 1987. – 320 с.
6. Энциклопедия для детей. Астрономия. Москва: Аванта+, 2007. – 688 с.
7. Сурдин В.Г. Путешествие к Луне. Москва: Физматлит, 2009. – 512 с.
8. Дрисколл Майкл. Звёздное небо. Путешествие в ночное небо. Звезды, планеты, галактики. Москва: Аванта+, АСТ, 2017. – 94 с.
9. Большая энциклопедия космоса. Москва: Эксмо, 2015. – 144 с.
10. Позднякова Ирина. Любительская астрономия. Москва: Аванта+, АСТ, 2018. – 320 с.
11. Ханс Аугусто Рей. Как найти созвездия. Москва: [Манн, Иванов и Фербер](#), 2018. – 72 с.
12. Список_деталей_рельефа_Луны. Интернет-ресурс <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. Что я увижу в телескоп? Интернет-ресурс: https://opticalmarket.com.ua/ chto_vidno_v_teleskop.html
14. Общая характеристика явления запыленности атмосферного воздуха. Интернет-ресурс: http://www.saveplanet.su/articles_279.html
15. Камуз А. М., Воевода Б. И. Запыленность атмосферы города Донецка – проблема № 1 // Проблемы экологии. – № 1–2. – Донецк: ДонНТУ, 2004. – С. 27–30. Интернет-ресурс: http://www.masters.donntu.org/2006/fgtu/kamuz/library/voevod_a.pe.htm

16. Научно-популярная статья «Почему звезды мерцают?» в интернет-журнале «Вопросы как? и почему»: <https://www.voprosy-kak-i-pochemu.ru/pochemu-zvezdy-mercajut/>
17. Статья «видимое увеличение оптических приборов» в Интернет-ресурсе «Энциклопедия по машиностроению»: <http://mash-xxl.info/info/574100/>
18. Довідкова стаття «Місячне море». Ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Місячне_море
19. Детальна мапа Місяця. Ресурс: http://www.galactic.name/library/img/map_of_the_moon_big.jpg;
20. Детальна мапа Місяця Ресурс: http://www.galactic.name/library/img/moon_map_big.jpg
21. Список гір на місяці. Довідкова стаття. Ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_гір_на_Місяці
22. Скільки мегапікселів у оці. Стаття у науково-популярному виданні. Ресурс: <http://www.vokrugsveta.ru/quiz/962/>
23. Історія астрономії. Довідкова стаття. Ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_астрономії
24. М.С.Навашин. Телескоп астронома-любителя. Москва: Наука. 1979. – 440 с.

НАШІ ЗУСТРІЧІ, ІНТЕРВ'Ю, КОНФЕРЕНЦІЇ

Aleksandra ZIÓŁKOWSKA-BOEHM

Rozmowa z prof.dr hab. Walentyną Sobol – Red. naczelna rocznika „Studia Polsko-Ukraińskie”, kierownik pracowni Dziejów polsko-ukraińskich stosunków literackich w Katedrze Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego /Wydział lingwistyki stosowanej/

Aleksandra Ziółkowska-Boehm

- W 1998 roku przyjechała Pani zaproszona na Kongres Sławistów w Krakowie. Jakie było pierwsze wrażenie - Pani Walentyno - w czasie odwiedzin Polski?

Walentyna Sobol

-W 1998 w Krakowie miał się odbyć XII Międzynarodowy Kongres Sławistów. Zaproszenie do udziału było dla mnie wydarzeniem. Był to wstrząs, naprawdę, gdy po raz pierwszy w życiu zobaczyłam piękny Kraków, Uniwersytet Jagielloński, Wawel, kiedy poznałam osobiście badaczy, których książki czytałam, jak: Ola Hnatiuk, Hans Rothe, Stefan Kozak, Bazyli Nazaruk, Agnieszka Kornijenko, i wielu innych. Chcę wymienić także prof. Hansa Rothe, który w 1976 w Giessen wydał dwa tomy *Die älteste ostslawische Kundtdichtung* – opracowania i teksty poetyckie dotyczące baroku ukraińskiego. Baroku literackiego, na temat którego badania zaczęły się tuż przed uzyskaniem niepodległości Ukrainy.

W czasie pracy Kongresu zorganizowano wyjazd delegatów i uczestników do Wadowic, do muzeum Jana Pawła II; było przeżycie niesamowite...

„Wybór własnej historii oznacza - pisze Józef Tischner - „że pewne wydarzenia odsuwamy na plan dalszy, inne stawiamy sobie w sposób szczególnie przed oczy jako jakiś wzór”[1]. Taki wzór – wzór nauki na poziomie sławistycznym międzynarodowym - powstał przed moimi oczami w Krakowie na Kongresie Sławistów w roku 1998-m.

AZ-B.

-W Krakowie przedstawiła Pani twórczość Wasyla Stusia...

W.S.

- W Krakowie opowiadałam kolegom o wybitnym poecie - Wasylu Stusie (1938-1985) - absolwencie i dumie Uniwersytetu Narodowego Donieckiego, w którym wtedy pracowałam. Mówiłam, że to on, poeta, filozof i obrońca praw człowieka ze Wschodniej Ukrainy, był prawdziwym Europejczykiem, wielbicielem i tłumaczem Goetego, Rilkego. Filozofia egzystencjalizmu głosiła wielką wartość człowieka, tymczasem Wasyl Stus przez 23 lata był więziony i zginął w łagrach. Wielkim dla mnie prezentem okazał się wydany właśnie w Krakowie w 1996 r. tomik w języku polskim *Poezja Wasyla Stusa. Wstęp, wybór i tłumaczenie artykułów Agnieszka Kornijenko*. Semem Głuzman, także więzień sowieckich łagrów, będąc 20 dni w jednej celi ze Stusem, zapamiętał jego wiersze i ocalił je od zniszczenia przez strażników...

„Mimo że Ojczyzna jest dla nas darem, jej los od nas zależy. Sprawa Ojczyzny ciąży u naszego sumienia”[2] – ta zasada była zrozumiała przez Stusa i Głuzmana, inni potrzebowali dojrzeć do jej uświadomienia...

Na kołymskim mrozie kalina
kwitnie rudym bukietem łez.
dzień swój bezmiar słoneczny rozpina,
Sobór wdzięczny – swą twarz Ukraina?
na więziennych murach nakreśla -

to fragment jednego z wierszy Stusa z tomu *Palimpsesty (1972-1979)* w przekładzie warszawskiego kolegi Wasyla Nazaruka, jak również i następny:

O, Boże, skąd aż tyle mej rozpacz
i samotności, która nie zna granic.
Nie mam ojczyzny. Oko bada granie,
wśród przepaści pragnę drogę wypatrzeć.
Oto – mój znak powrotu. Albo – nie.
Oto mój szlak. Na koniec świata płynąć.

Przebacz, kochana moja Przykraino,
I, matko, nie przeklinaj mnie.
Poszedem precz. Na oślep. Gnany szałem
Poszedłem precz, z wściekłości już zmęczony.
Różowe szczyty, w lodach uwięzione,
a ponad nimi – stado wron czerniało.
I ślepnie wieczór. Linia gór – i
niby z kartonu wykrojone ich kontury,
i cała twoja droga – w dół lub w górę.
Temtędy iść. Iść tedy. Iść[3]

Cytuję wiersz z tomu Stusa *Palimpsesty (1972-1979)* w tłumaczeniu z ukraińskiego na polski profesora Bazylego Nazaruka, z którym później współpracowaliśmy w Katedrze Ukrainistyki UW. Razem z wybitnym badaczem Stefanem Kozakiem, założycielem i redaktorem naczelnym rocznika „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, współredagowaliśmy znane w naukowym świecie tomy. W latach 1990-2009, kiedy profesor był kierownikiem Katedry Ukrainistyki, ukazało się 26 tomów.

AZ-B.

-Vasyl Stus – jak Pani przypomina- zapłacił straszną cenę za swoją niezależną twórczość.

W.S.

- Poeta został zamordowany 4 września 1985 w łagrach, jest jednym z licznych ukraińskich pisarzy, którzy przez niemal siedemdziesiąt lat byli zamykani w więzieniach, niszczeni i rozstrzelani. 9 lutego 2017 Rada miasta zdecydowała o nadaniu imienia Wasyla Stusa skwerowi w centrum Warszawy, i tak powstał skwer Wasyla Stusa w Warszawie. To takie miłe mojemu sercu, mijam zawsze ten skwer Stusa po drodze do ukochanej Biblioteki Narodowej. Ucząc studentów na Uniwersytecie Donieckim przez 17 lat, miałam prawdziwy zaszczyt pracować wspólnie w jednej katedrze z prof. Fenią Dmytriwną Pustową, która знаła Stusa jako studenta. Została na zawsze w mojej pamięci jako symbol sumienia wydziału filologicznego i naszej Katedry Literatury Ukraińskiej i Folklorystyki Narodowego Uniwersytetu Donieckiego.

Obecnie ten Uniwersytet nosi imię Wasyla Stusa, ale znajduje się w związku z wojną na Wschodzie Ukrainy – w Winnicy.

Jeszcze jednym przeżyciem powiązanim z Kongresem Słowistów w Krakowie, - to otrzymanie pocztą - już w Doniecku - cennej przesyłki: prof. Hans Rothe podarował wydane w Niemczech dwa tomy dawnej poezji ukraińskiej *Die älteste ostslawische Kundtdichtung*; to prawdziwy skarb naukowy dla badacza historii literatury i kultury od X-XVIII wieku.

AZ-B.

-Od wielu lat jest Pani związana z Uniwersytetem Warszawskim, jest Pani profesorem zwyczajnym katedry ukrainistyki.

W.S.

- Po raz pierwszy przyjechałam z wykładami na Uniwersytet Warszawski w 2000 r. na zaproszenie kierownika Katedry Ukrainistyki prof. Stefana Kozaka, wybitnego badacza, I zaczął się okres warszawski...

Warszawa otworzyła dla mnie nowy poznawczy poziom, dała dużo kontaktów z bardzo ciekawymi ludźmi. Od tego czasu z wieloma jestem zaprzyjaźniona, na przykład z profesorem Teresą Chynczewską-Hennel. Ona jest - moim zdaniem - jedną z tych wielkich kobiet, dzięki którym, na przykład, nastąpił „złoty wiek konwersacji” (jak pisała o pierwszych dziesięcioleciach XVII w. we Francji Benedetta Craveri [4]).

„Złoty czas konwersacji” nastąpił i dla mnie również dzięki przyjaźni - między innymi z Teresą Chynczewską - Hennel, jej mężem - prof. Andrzejem Hennelem, Alicją Wołodźko-Butkiewicz, Dorotą Urbanek, Anną Nasiłowską, Ludmiłą Łucewicz, Danutą Sosnowską, Żanetą Nalewajk-Turecką, Bogumiłą Berdychowską, Piotrem Borkiem, Katarzyną Błachowską, Mariuszem Ławskim, Anną Janicką, Mirosławem Nagielskim, Agnieszką Matusiak, Mariuszem Drozdowskim, Piotrem Krollem, Katarzyną Jakubowską-Krawczyk, Dawidem Bzorkiem, Anna Kizińska, Anną Antoniuk, Ludmiłą Siryk, Haliną Korbicz, Małgorzatą Karoliną Piekarską,

Urszulą Olbromską, jej mężem Mariuszem, prof. Grzegorzem Nowikiem.

Przyszedł cudowny, chociaż i niełatwy (zawsze miałam i mam dużo pracy) owocny czas udziału w konferencjach naukowych, kongresach slawistów w Ochredzie (2008), Mińsku (2013) i serbskim Belgradzie (2018), ale także wspólnych - z Teresą Chynczewską-Hennel - wycieczek do Rzymu, Padwy, Wenecji.

Od roku 2013 współpracujemy z Teresą Chynczewską-Hennel, Mariuszem Drozdowskim, Dawidem Bzorkiem również w Pracowni Polsko-Ukraińskich stosunków literackich na Uniwersytecie Warszawskim. W tej Pracowni ukazało się już siedem tomów rocznika naukowego „Studia Polsko-Ukraińskie”, którego od roku 2014 jestem redaktorem naczelnym. Pismo teraz jest na „liście ministerialnej”.

A.Z-B.

-Warszawski okres pięknie się rozwinął. Opublikowała Pani wiele prac...

W.S.

- W Warszawie mam możliwość pogłębienia znajomości języka łacińskiego, o czym zawsze marzyłam. Instytut Filologii Klasycznej na Uniwersytecie Warszawskim oferuje zajęcia nie tylko łaciny, ale i greki! Jestem pod dużym wrażeniem podręcznika „Porta Latina Nova” autorstwa Stanisława Wilczyńskiego, Ewy Pobiedzińskiej, Anny Jaworskiej oraz tekstów w „Gramatyce greckiej” dwóch ’wybitnych Marianów’ - Mariana Auerbacha i Mariana Goliasa. Nigdy wcześniej nie przypuszczałam, jaką przyjemnością może się stać nauczanie nawet tylko alfabetu greckiego z 24 nieśmiertelnych liter... Podobno język łaciński, który był jednym z najważniejszych w Akademii Kijowsko-Mohylanskiej od XVI-XVIII w., ma powrócić do szkoły wyższej w Ukrainie, nie tylko o profilu medycznym. Mamu podręczniki, na przykład „Latynska mowa” („Латинська мова”, 2002) autorstwa Natalii Jakowenko i Walentyny Myronowej, a także „Latynsko-ukrainyjskyj słownyk” («Латинсько-український словник») (2001) autorstwa Myrośława Trofymuka i Oleksandry Trofymuk. Chcę także wymienić pracę nowatorską (w roku 1966, kiedy takie tematy na Ukrainie były zakazane) - wydaną w Krakowie, prof. Ryszarda

Łuźnego: *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska; z dziejów związków kulturalnych polskowschodniostowiańskich w XVII-XVIII w.*”

Nauka i poziom wiedzy przydała mi się, kiedy w 2012 r. pracowałam w Archiwum spraw zagranicznych w Paryżu.

W Warszawie, spełniło się moje „szczęście naukowe”, kiedy w jednym z moich ulubionych czasopism „Teksty drugie” (2019, nr 5), ukazał się artykuł „Emigrant jako podróżnik. Świadectwa Sofii Jabłońskiej o Ołeksandra Koszyca”. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne (WSiP) w latach 2005-2008 wydrukowały cztery podręczniki mego autorstwa. Wydawnictwo „Tyrsa” w 2004 r. opublikowało moją pracę monograficzną „Pamjatna knyha Dmytra Tuptała” («Пам’ятна книга Дмитра Туптала»), razem z tekstem dziennika, który udało się odnaleźć wcześniej w bibliotece Moskwy.

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (WUW) w roku 2015 i 2018 –wydało dwie moje książki: „Ukrainske baroko. Teksty i konteksty”

(„Українське бароко. Тексти і контексти”, 2015) i „Ołeksandr Koszyc i jego dziennik „Z pieśnią przez świat” (2018). Kolejna przygotowywana książka o Filipie Orliku, też się ukaże w Wydawnictwach Uniwersytetu Warszawskiego.

... Aż się prosi, by zacytować jednego z największych w historii nauki polskiej uczonego-fizyka Marcina Smoluchowskiego: „Uczony jest zawsze do pewnego stopnia dziwakiem, wpatrzonym w swoją naukę, ignorującym względy życia codziennego...”

I to jest, niestety, prawda, odczytuję to w oczach moich dzieci i wnuków.

AZ-B.

Wiem, że ma Pani dwoje dzieci i kilkoro wnuków...

W.S.

- Mam - w Dnieprze - jedenaścioro wnuków! Córka i jej mąż, ratując sieroty, adoptowali już dziewięcioro: 7 dziewczynek i 2 chłopców. Pilnują i uczą ich w założonym przez siebie rodzinnym domu dziecka. Początkowo było mi przykro, że są doktorami prawa, docentami, ale cały swój czas i serce poświęcają dla dzieci. Upłynął

czas, teraz to oni są dla mnie wzorem. Ich decyzja adopcji, kiedy pierwsze dziecko z sierocińca pojawiło się u nich w 2015 roku, była dla mnie dużym zaskoczeniem. Pracowałam wtedy w archiwum Ołeksandra i Tetiany Koszyców w Winnipeg, raptem otrzymuję od córki zdjęcie małej chorej dziewczynki, zabranej przez córkę z sierocińca... Siostry zakonne Betanki, u których mieszkalam w czasie wyjazdu naukowego do Kanady, modliły się nie tylko za te osierocone słabiutkie dziecko, ale i za mnie, żebym doceniła decyzję córki i była dumna z mojego dziecka. Wtedy nie mogłam sobie wyobrazić, że to tylko początek kolejnych działań moich dzieci.

AZ-B.

-Działanie Pani córki jest niezwykle, budzi podziw i respekt w każdym z nas...

W.S.

-Powiem szczerze (ludzie ze Wschodniej Ukrainy są otwarci)... to był dla mnie najpierw wstrząs... Byłam dumna z naukowych sukcesów córki Oksany i Jej męża Serhija, doktorów prawa karnego w Dnieprze. A tu raptem... rodzinny dom dziecka i całkowite poświęcenie się; praca niesamowicie trudna, wymagająca całkowitego poświęcenia...

...Najnowsza nowina z Dniepru, że trójka starszych dzieci, Aleksander, Waleria i Maria zaczynają się uczyć grze na gitarze

Kiedy w sierpniu 2020 roku córka z rodziną adoptowała jeszcze jedno malutkie 6-miesięczne dziecko, jeszcze jedną Irenkę,...wyznałam sobie to ze wstydem, że to jest właśnie dla mnie ważna lekcja od życia. Jak powiedział Seneca: „longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla” (Długa droga przez pouczanie, a krótka przez wzór). Otóż, ja nauczyciel akademicki, który przepracował już ponad 40 lat ze studentami, czuję się teraz uczenicą mojej własnej córki... Jak nie podziękować Martialisowi, który zostawił dla nas taką sentencję: „Semper homo bonus tiro est” (dobry człowiek jest zawsze początkującym). Po tym, co przeżyłam teraz, muszę ponownie i bardziej wnikliwie przeczytać książkę: Jean M.Twenge, „*iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające „w sieci” są*

mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości. I co to oznacza dla nas wszystkich” [5]. Pragnę zrozumieć głębiej nie tylko moich najmłodszych studentów i doktorantów, a także to, co się dzieje z nami wszystkimi, ze światem, któremu brakuje dobroci i miłosierdzia.

A.Z-B.

-Które książki wpłynęły na Pani percepcję kultury polskiej, proszę je przywołać.

W.S.

-To były książki cudowne dla mnie - z innym niż dotychczas duchem, z inną treścią, sensem i recepcją.

Pozytywnym szokiem dla mnie, badaczki historii literatury ukraińskiej ze Wschodniej Ukrainy, z Uniwersytetu w Doniecku, była lektura książki Ewy Thompson. W roku 2000 o tej książce jeszcze chyba nie było szeroko wiadomo w innych słowiańskich krajach. Przekład Marii Korczyńskiej na język ukraiński ukazał się w wydawnictwie Sołomii Pawłyczko „Osnowy” w Kijowie w 2006 roku. Ta monograficzna praca Ewy Thompson *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, wydana była po polsku już w roku 2000 w Krakowie. Od tej pracy - dla mnie odkrywczej - ciężko było oderwać wzrok i wyciszyć emocje.

Następna - jakże pasjonująca - to książka to *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze* Ernsta Roberta Curtiusa. Było mi przykro i wstyd, że wydana po raz pierwszy w 1954 r., trafiła do moich rąk w 2000 roku. I w tej oto książce Curtius cytuje metaforę św. Augustyna o duszy – dusza miota się na wszystkie strony, „na plecy, na boki i na brzuch” (s.146). Przeczytałam prawdę o stanie mojej duszy w nie zawsze przyjaznym dla przedstawicielki kultury ukraińskiej Doniecku.

Kolejno duże wrażenie wywarły na mnie także książki: Anne Applebaum *Czerwony głód, Gulag, Za żelazną kurtyną* i Richarda Pipsa *Rosja bolszewików*.

Moje archiwalne badania w Kanadzie, Warszawie, Krakowie przyniosły mi wiele wrażeń, wiele informacji, czasem bardzo bolesnych. Na przykład, kiedy przeczytałam, że „tożsamość narodowa Ukraińców została poważnie wzmocniona przez pamięć wyreżyserowanego przez Sowietów głodu w latach 1932-33, kiedy to około dziesięciu milionów Ukraińców straciło życie”[6].

Wtedy, w 2000 roku, przeraziłam się, że aż dziesięć milionów! O trzech głodach w Ukrainie w XX wieku (pierwszy w roku 1921, drugi - w 1933, trzeci - w 1947) - opowiadano szeptem. Informacje była wyciszane było dużo niedomówień, zakazów i kłamstw.

Piętnaście lat później, w 2015 r. w Canadian Museum for Human Rights, zaskoczył mnie film o głodzie w Ukrainie - pokazywany jest w językach angielskim, francuskim i ukraińskim pt. *Terytoria Holodomoru: pamięć niewmurowana* (Територія Голодомору: пам'ять невмурує).

Zaprzyjaźniłam się z Oksaną Rozumną, wdową profesora Jarosława Rozumnego (- w latach 1970-80. kierownik wydziału ukrainistyki na Uniwersytecie w Winnipeg). To małżeństwo Rozumnych zrobiło bardzo dużo dla historii Ukrainy. Od nich dowiedziałam się, że ofiar było prawdopodobnie 12 milionów. W 1984 w Winnipeg powstał pierwszy pomnik poświęcony pamięci ofiar.

AZ-B.

- Rosja wciąż kwestionuje tę tragedię...

W.S.

- Jak wiadomo, do dnia dzisiejszego Rosja nie zgadza się z taką liczbą. Już w roku 2015 w Winnipegu prof. Mirosław Szkandrij zaprosił mnie do Canadian Museum for Human Rights, gdzie dowiedziałam się o **blisko 12 milionach ofiar** Czerwonego Głodu na Ukrainie w latach 1932-1933. Jesienią 2019 r. wspólnie ze studentami obejrzelśmy genialny film Agnieszki Holland *Obywatel Jones*. Książka Gareth Jones. *Człowiek, który wiedział za dużo* Mirosława Wlekłego, wydana w krakowskim wydawnictwie „Znak”

w 2019 r., dopełniła ten film, dużo dała do zrozumienia - że prawda, niestety czasem z wielkim opóźnieniem, ale zawsze zwycięży.

Na szacunek i wdzięczność zasługuje wielki czyn Garetha Jonsa (1905-1935), absolwenta Uniwersytetu w Cambridge, który w sierpniu 1930 roku podczas pierwszej podróży do Związku Radzieckiego - pociągiem przez Berlin i Warszawę - odwiedził nie tylko Moskwę, Rostow nad Donem, ale miasto Donieck, które wtedy nazywało się Juzowka! Ten młody dziennikarz miał odwagę po raz drugi, i po raz trzeci, odwiedzić Ukrainę. Na konferencji prasowej w Berlinie, Gareth Jones ujawnił ofiary i skalę wielkiego głodu na Ukrainie. I to wtedy, kiedy tym doniesieniom zaprzecza w „New York Times” „bohater kłamstwa” Walter Duranty.

Jestem przekonana, że Ukraina zawsze będzie wdzięczna za czyn godny podziwu Garetha Jonsa zamordowanego 12 sierpnia 1935 za to, że wiedział „za dużo”, że miał odwagę powiedzieć światu o wielkim głodzie. Tablica pamiątkowa, zafundowana 2 maja 2006 roku na budynku uniwersyteckim w Aberystwyth w Walii, gdzie Gareth Jones studiował w latach 1922-1923, przemawia do ludzi w kilku językach, również ukraińskim. Przytoczę w języku angielskim:

„In memory of Gareth Richard Vaughan Jones, born 1905, who graduated from the University of Wales, Aberystwyth and the University of Cambridge. One of the first journalists to report on the Holodomor, the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine” [7].

AZ-B.

-Jak polskie opracowania pokazują tę tragedię?

W.S.

- Nie tylko teraz, ale i w najtrudniejszych latach reżymu totalitarnego w Ukrainie Radzieckiej, Polska pomagała przetrwać kulturze sąsiadów, w tym ukraińskiej. To właśnie w Polsce 7 marca 1930 roku powstał Ukraiński Naukowy Instytut, który aktywnie działał w Warszawie w międzywojennym dwudziestolecu. Działał aż do wybuchu drugiej wojny światowej, do 1939 r.

W wydawniczej serii filologicznej ukazały się dzieła ukraińskie tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego (tom XXIX), jedna z najlepszych prac monograficznych o „ukraińskim Sokratesie” filozofie Hryhoriju Skoworodzie (1722-1794) Dmytra Czeżewskiego *Filozofia H.S.Skoworody*, 16 tomów Tarasa Szewczenki, i innych. Zdaniem badaczy, wydawniczy dorobek Ukraińskiego Naukowego Instytutu w Warszawie w latach 1930-1939 jest niemal najważniejszym spośród wydanych na emigracji prac. To właśnie w Ukraińskim Instytucie Naukowym w Warszawie w 1936 r. w serii historycznej Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz przygotował do druku pierwszą część dziennika[8]: *Diariusz Filipa Orlika z lat 1720-1723*. Rok później, w 1937, ukazała się praca monograficzna Borysa Krupnyckiego *Hetman Filip Orlik (1672-1742). Zarys działalności politycznej* (tom XLII). Zaznajomienie z tym zabytkiem-dziennikiem, z pracami o pierwszym ukraińskim emigrancie - hetmanie Filipie Orliku, o którym dziewiętnastowieczny badacz Franciszek Rawita Gawroński pisał jako o „najwykształceńszym, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”[9].

To wszystko głęboko zainspirowało mnie do odnalezienia oryginału rękopisu diariusza w całości.

W Bibliotece Narodowej w Warszawie najpierw udało się opracować mikrofilm kopii dziennika, ale niestety kopia diariusza zrobiona była w pośpiechu i bardzo skrócona. Ma błędy – na przykład „grochu boskiego”, zamiast „Grobu Boskiego”... Jednak zespół trzech anonimowych polskich paleografów, którzy w roku 1830 zrobili kopię rękopisu, – to oni, nieznani dziewiętnastowieczni zakonnicy, nauczyli mnie rozumieć i rozszyfrowywać pismo ręczne, trzy różne style tego pisma. Chociaż później pracując z oryginałem tekstu diariusza i porównując ze wspomnianą kopią, zauważyłam dużo błędów; jednak zrozumieć rękopis Orlika pomogli mi właśnie nieznani paleografowie.

Na ten temat piszę w jednym z moich - mam ich ponad 20 - artykułów poświęconych Orlikowi. Napisałam np. artykuł, w którym porównałam z rękopisem tekst (faksymile wydane w Harvardzie) diariusza Orlika z kopią anonimowych polskich

paleografów odnalezioną w Bibliotece Narodowej. Artykuł został wydrukowany w 2009 r. w donieckim czasopiśmie *East* [10]. Ten „analytic and informative journal” pod redakcją Włodzimierza Bileckiego - wybitnego uczonego w dziedzinie nauk technicznych jest wydawany od roku 1995 do dnia dzisiejszego. Jego poświęcenie i pracę w warunkach wojny na Wschodzie Ukrainy uważam za cud.

Dotrzeć w roku 2012 do oryginału dziennika znajdującego się w Paryżu w archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji, pomogła mi pisarka Natalia Zamulko-Duboushet, autorka szczerych autobiograficznych książek w języku rosyjskim *Obca nacja* (*Чужая нация*) *Granica deszczu* (*Граница дождя*), i licznych wierszy w języku ukraińskim. Mieszkająca od ponad 45 lat we Francji Natalia Zamulko-Duboushet opowiadała o szkoleniach dla pisarzy w Sorbonie – dla autorów tworzących w języku rosyjskim. Niestety, nie ma czegoś takiego dla piszących w języku ukraińskim.

...Magiczny Paryż jest zdolny z czarować każdego.

AZ-B.

- Proszę przybliżyć - kim był Filip Orlik?

W.S.

- Los Orlika (1672-1742) można porównać, jak się wydaje, do przywódcy rewolucji węgierskiej, węgierskiego bohatera narodowego, jakim był Lajos Kossuth (1802-1894). Węgierski szlachcic, gubernator Węgier, prawnik, przewodniczący komitetu Obrony Ojczyzny, zmarł w emigracji. Jak i hetman Orlik.

Zaryzykuję porównanie z Tadeuszem Kościuszką (1746-1817), bohaterem Polski, Stanów Zjednoczonych Ameryki i Białorusi, który dostał się do niewoli, został uwięziony w Petersburgu w Pietropawłowskiej twierdzy, zmarł w emigracji, nie udało mu się - jak i Orlikowi - zobaczyć wolnej ojczyzny. Jednak obaj o tym marzyli.... Przeraziło mnie to, że będąc świetnym pianistą Kościuszko skomponował walc i dwa polonezy dedykowane armii polskiej. A kiedy on to zrobił? Podczas niewoli rosyjskiej. Na Ukrainie są teraz ulice i Orlika, i Kościuszki. A Filip Orlik zaraz po

odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę stał się bohaterem narodowym Ukrainy i Białorusi. Natomiast bohaterem Francji jest jego starszy syn – feldmarszałek Ludwika XV Grzegorz Orlik (1702-1759). Zginął za wolność Francji jako francuski dowódca wojskowy. (właśnie kupiłam książkę Iryny Dmytryszyn *Hryhorij Orłyk abo Kozacka nacija u francuzkiej dyplomatii* (Ірина Дмитришин, Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії) [11].

Kolejnym zdumieniem, już w czasie pracy w Katedrze Ukrainistyki UW w Warszawie, była możliwość opowiadania studentom pierwszego roku o najdawniejszych latopisach Rusi Kijowskiej, trzymając w rękę i udostępniając nie tylko wydane w Ukrainie teksty i opracowania[12]. Także ważne jest wydanie w języku polskim staroruskiego latopisu: „Powieść minionych lat”. tłumaczone przez wybitnego profesora Franciszka Sielickiego, a także jego opracowania na temat kulturalnych stosunków polsko-ukraińskich w czasach najdawniejszych. Przecież to ponad 1000 lat sąsiedztwa Polski i Ukrainy!

Dodam, że w 1990 r. pod redakcją Stanisława Stępnia ukazał się pierwszy tom serii pod tytułem: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* - [13].

Gdyby częściej o tym pisać i rozmawiać, to może skuteczniejsze byłyby głosy, w tym ukraińskie, w chórze, o którym mówi Pani, Pani Aleksandro, w ciekawym wywiadzie Beaty Bednarz *Pisanie jest moją pasją* w związku z otrzymaniem tytułu – gratuluję serdecznie! - Wybitny Polak w USA:

„Myślę, że ciekawa byłaby książka, aby wybrane grupy narodowościowe w Stanach Zjednoczonych napisały o swoich przeżyciach, jak się czuły będąc upokarzane i wyśmiewane. Powstałby jeden wielki chór. Polacy w moim pojęciu – nie mają się źle. Oczywiście to zależy od środowisk, ale interesują mnie Amerykanie otwarci na świat, na inne kultury”[14]

Zgadzam się, marzę o tym, żeby było więcej otwartości na inność sąsiedniej kultury, literatury i ze strony polskiej, i ze strony ukraińskiej.

[1] Józef Tischner. *O człowieku. Wybór pism filozoficznych*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław 2013, s. 636.

[2] Ibidem, s. 634

[3] *Poezja Wasyla Stusa. Wstęp, wybór i tłumaczenie artykułów Agnieszka Kornijenko*, TAIWPN Universiras, Kraków 1996, s. 66-67.

[4] Benedetta Craveri, *Złoty wiek konwersacji*. Przełożyli Joanna Ugniewska i Krzysztof Żaboklicki, Oficyna naukowa, Warszawa 2009, s. 639.

[5] Jean M.Twenge. *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości. I co to oznacza dla nas wszystkich*. For the Polish translation by Olga Dziedzic. Smak Słowa sp. z o.o., Sopot 2019, 376 ss.

[6] Ewa M.Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Universitas, Kraków 2000, s.16.

[7] Mirosław Wlekły, *Gareth Jones, człowiek, który wiedział za dużo*, Wydawnictwo „Znak”, Kraków 2019, s.302.

[8] *Diariusz hetmana P.Orlika*. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz, Prace Ukraińskiego Instytutu naukowego, Warszawa 1936, 200 str.

[9] Franciszek Rawita Gawroński, *Filip Orlik jako hetman kozacki*, Biblioteka Warszawska. Pismo miesięczne, poświęcone naukom, sztukom i sprawom społecznym, wrzesień 1899, Warszawa 1899.

[10] W.Sobol, *Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік і копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз)*, (в:) *Схід/ East*, 2009, nr 8 (99), s.3-11.

[11] Прина Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії*. Видавництво «Темпора», Київ 2019, 496 str.

[12] Na przykład, praca nad *Powieścią Minionych lat* Leonida Machnowca trwała niemal 47 lat, wydanie opracowanego przez niego latopisu stało się wydarzeniem w Ukrainie w roku 1989, kiedy jeszcze trwały zakazy reżimu totalitarnego: *Літонис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець*, Видавництво «Дніпро», Київ 1989, XVI+ 591 s. W tym ogromnym tomie

odnajdziemy i *Powieść minionych lat (s.1-178)*, i *latopis Kijowski (s.178-367)*, i *Halicko-Wołyński latopis (368-452)*, i nawet utwory Włodzimierza Monomacha (454- 464). Profesor Uniwersytetu w Kijowie Wasyl Jaremenko przeczytał tekst *Powieści minionych lat* jako rytmiczny, a dla dzieci adaptował ten cudowny latopis pisarz Wiktor Blyzniec.

[13] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, Pod redakcją Stanisława Stępnia, Przemyśl 1990, 286 str.

[14] <https://www.granice.pl/publicystyka/aleksandra-ziolkowska-boehm-wywiad/1484/1>

*

Walentyna Sobol

**

Fot. od lewej:

Danuta Sosnowska, Andrzej Hennel, Dawid Bzorek, Walentyna Sobol, Teresa Chynczewska-Hennel, Bazyli Nazaruk

Петро Бабець,
учитель, краєзнавець

«Письменник С.З.Божко нас скликає».

Під таким гаслом 25 червня 2020 року в Межівській бібліотеці для дорослих пройшла науково-практична конференція, організована і проведена з ініціативи місцевого історико-літературного об'єднання краєзнавців і поетів «Літературне слово Межівщини»²⁵

В краї стало гарною традицією щорічно відвідувати могилу письменника-земляка Сави Божка²⁶ в с. Крутоярівці. У

²⁵ Межівський район — колишня адміністративно-територіальна одиниця України, що була розташована у південно-східній частині Дніпропетровської області.

²⁶ Сава Захарович Божко (нар. 1901, хутір Крутоярівка, нині село Межівського району Дніпропетровської області — 27 квітня 1947,

райцентрівських школах, в ЗОШ смт. Слов'янка, Новопавлівка та ін. проводяться творчі зустрічі учнів з діячами культури і літератури, місцевими поетами, краєзнавчі екскурсії, літературні конкурси, пошуки і оприлюднення нових документів про творчий шлях письменника, його складний життєвий шлях в 1930-40-х рр., спогади рідних про письменника, біографічні дані його родоводу.

За останні два десятиліття нам вдалося організувати і провести декілька літературознавчих заходів із залученням як науковців, вчителів так і широкої громадськості регіону, сусідньої Донеччини, ще до Російсько-Української війни 2014-.... Сьогодні таку роботу проводять освітньо-бібліотечні заклади м. Покровська, Дружківки, Мирнограда, Добропілля.

Межівські бібліотекарі, поети, краєзнавці впродовж багатьох років підтримують тісні зв'язки з сусідами-добропілляччями. Нам вдалося провести ряд цікавих зустрічей і краєзнавчих конференцій.

За період 2010-2018 рр. ми провели:

1) Спільну зустріч, відзначивши 825 річницю унікальної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім» і видали збірку матеріалів «За рідний край, за рідну землю». В ній автори відстоювали думку академіка Б.Рибаківа про можливе місце битви Ігоря з половцями поблизу м. Білозерська (В.Подольян)

2) Впродовж цих років межівчани і добропілляччі досліджують творчу співпрацю двох видатних синів нашого краю Миколи Чернявського і Сави Божка (Херсонський період). У 2011 році пройшла солідна конференція науковців Донбасу, Дніпропетровщини та Харківщини на відзначення апостола розстріляного українського відродження Миколи Федоровича Чернявського і виданий ювілейний збірник матеріалів «Славимо рідний край» (2011). Місцевий композитор Алла Тишковець написала ряд музичних творів на слова поета: «Князь Ігор», «Місяць винищує срібну луску» та ін..

село Слов'янка Межівського району Дніпропетровської області) — український письменник і журналіст. Представник покоління Розстріляного відродження. В'язень сталінських концтаборів.

3) Матеріали і статті про творчість М.Ф.Чернявського популяризувались в Криму, публікувались в «Кримській світлиці», «Донеччині», «Україні козацькій», «Літературній Україні» та ін.

4) У 2018 році за участі київського літературознавчого товариства «Українські ініціативи» (Ю. Косенко), місцевої влади було реставровано шкільний музей М. Чернявського в с. Святогорівка. На урочистому відкритті музею були презентовані дві книги «Микола Чернявський. Вибране», 2018 та „Літопис українського Донбасу” (2018). Цікаві виступи були зачинателя дослідження творчості М.Ф.Чернявського донецького вченого Вадима Олефіренка (онлайн), учителя ветерана колишнього директора музею Раїси Демчук, науковця Володимира Алтухова (м. Покровськ) та ін.

Нажаль подальші події, епідемія COVID-19 не дали можливості спілкування школярів Межівщини і Добропільщини на батьківщині Сави Божка в Крутоярівці (це недалеко від села Святогорівка) і Миколи Чернявського в с.Шахове. Сподіваємося тимчасово.

Слід зазначити багаторічну просвітницьку роботу шкільного музею С. Божка в школі №12 м. Покровська. Організувала його і збрала чималий документальний матеріал про письменника учитель цієї школи Божко Надія Григорівна (однофаміліця видатного земляка). Її плідними зусиллями було підготовлено декілька учнів школи (Антон Бузов, Артем і Микита Хоменки, Людмила Касьяненко.....), які продовжили навчання у вузах України, пов'язавши свою творчу долю з українським літературознавством.

Разом з краєзнавцем з м. Дружківка Шаповалом Євгеном вона підготувала електронний варіант роману Сави Божка «В степах». Зараз іде підготовка до видання цього твору у паперовому варіанті. Нажаль, станом на 2021 р., шкільного музею вже немає, а унікальні матеріали передані в Покровський міський краєзнавчий музей.

До знакових подій межівського «Божкознавства» слід віднести заходи 2010-2011 року, присвячені 110 річниці з дня народження Сави Захаровича Божка.

У грудні 2010 року в місцевому ліцеї було підготовлено і проведено конференцію за участі науковців Донецька, Слов'янська, Покровська, журналістів, краєзнавців, учителів і учнів Межівщини.

Конференція проходила на особливому підйомі та ентузіазмі, за підтримки районної ради (голови Павла Халимендика), духовних осіб (іреней Віталій), газети «Донеччина» (редактор-межівчанин – Ігор Зоц), брали участь: літературознавець Ірина Ярошевич, поети Олександр Винников, Юрій Доценко, Віталій Павловський, письменник Петро Гайворонський...

Перед присутніми виступили племінник письменника Євген Божко, який був свідком поховання С.З. Божка в 1947 році, відкриття пам'ятника Саві Захаровичу в 1991 році. Землячка Ганна Михайлівна Добжанська, яка неодноразово зустрічалася з письменником, дружила з племінниками-Божками (вона відзначила свій солідний ювілей 102 роки!)

Через 10 років потому нам вдалося видати друком матеріали конференції і вони стали важливим додатком до краєзнавчої та літературної роботи в школах району.

А тоді, у квітні 2011 року, більшість учасників ювілейної конференції зібралися в школі №12 м. Покровька куди прибули гості з м.Києва (письменник Петро Засенко), Донецька, Межової. Урочистості висвітлювала місцева «Теле-Орбіта». Захід було продовжено в с. Крутоярівка біля могили Сави Божка.

Щорічна просвітницька робота розширила наші пізнання творчого доробку цілої плеяди вихідців з нашого краю українських письменників і поетів. Тетяна Сулима – Бичихіна, Василь Олександрович Мисик – перекладач(1907-1983), Сава Захарович Божко (1901-1947), Віктор Панасович Іванисенко (1927-1997)-літературний критик, Григорій Мельник – письменник і літ. працівник, керівник тодішнього Укртелерадіо, Михайло Потапович Нечай (1919-1995) – письменник, Яким Іванович Давиденко (1927-1992) – журналіст і письменник. Всі вони представлені в збірці «Межівська сторона» (2003) – ще одного письменника – земляка Івана Сергійовича Костири.

2020 рік в історії українського літературознавства знаменний пам'ятними датами славних письменників Миколи Зерова (1890-1937), Сарми-Соколовського М.О. (1910-2001),

Володимира Винниченка (1880-1951), Майка Йогансена (1895 – 1937), Якова Савченка (1890-1937), Самійла Щупака (1895 – 1937), Маркеш Перетца (1895 – 1952)... Івана Сокульського (1940-1992), творчість яких проходила в процесі формування національної свідомості, буремних бойових змагань, культурного відродження 1920-х, жорстоких репресій сталінської тоталітарної системи, аж до сучасності.

Те, що чимало наших земляків – письменників: Микола Чернявський (1868-1938), Василь Мисик (1907-1983), М. Сарма-Соколовський (1910-2001), Олекса Тихий (1927-1984), Сава Божко (1901-1917), Данило Шумук (1914-2004) загинули, або пережили сталінські Гулаги і Соловки, стало приводом до нашого задуму відзначити їхню пам'ять невеличким літературним зібранням у Межівській центральній публічній бібліотеці 25 червня 2020 року.

Поступово вдалося зібрати біографічні відомості (Енциклопедії, інтернет-видання, спогади очевидців, рідкісні документи краєзнавців), систематизувати і скласти програму коротких повідомлень.

Справа в тому, що місцеві літературознавці, як правило, не ідуть далі ознайомлення широкого загалу з творчістю тільки своїх місцевих вихідців-митців. Отже наша справа полягала в залученні до нашої конференції працівників покровського районного музею (керівник Тетяна Перерва). Звідки родом Борис Тенета, петропавлівських ентузіастів (педагог і журналіст Юлія Ларченко), які подали відомості про уродженця с.Хороше Микола Сарму-Соколовського, краєзнавців м.Покровська В.Алтухов, де покоїться прах Данила Шумука. Нам вдалося поспілкуватися по телефону з Ориною Сокульською – дружиною правозахисника Івана Григоровича Сокульського, який народився (тепер уже) в нашому, Синельниківському районі.

На конференцію був запрошений колишній сокамерник Івана Д.С.Баша, який нині проживає в смт. Межова.

А ще до конференції були залучені місцеві бібліотеки, представники сусідніх районів Добропільського, Дружківського, Петропавлівського, м. Покровська та ін. В планах залишається висвітлення діяльності цих видатних сучасників в місцевій пресі

«Степова зоря» (Петропавлівка), «Межівський меридіан» (Межова), «Наш шлях» (Добропілля), «Маяк» (м. Покровськ) і т.д.

Новопавлівська громада виділила транспорт і представники літоб'єднання „ЛСМ”, працівники межівської книгозбірні, школярі слов'янської ЗОШ змогли відвідати в с. Крутоярівці могилу письменника. Відзняті відео та фото (Крутоярівські красвиди, історичні пам'ятки, річки Бик, Лиса гора, тощо, були виставлені для ознайомлення на Фейсбуці).

...Згадується безсмертний вислів М.Т. Рильського:

«Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани».

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 1 друк. арк. (40000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, російською, польською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ініціали автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
(Т. 48)**

Редакція текстів – авторська

Підп. до друку 15.07.2021. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cug. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 18.
Обл.-вид. арк. 14. Наклад 100 прим. Зам. 04-07